
ગૃહસ્થાશ્રમની
આદર્શતાના અંબનારાગ્યોને
સમર્પણ

નિવેદન

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિરનો મૂળ હેતુ/માન્ય નમન
ભગવાન મહાવીરનું મૌલિક સાહિત્યજ પ્રગટ કરવાનો છે. પરંતુ એવા
વિશિષ્ટ જિજ્ઞાસુ સિવાય મમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે
જેમને પોતાની વ્યવહાર શુદ્ધિ માટે સરળ અને મહત્ત્વ રીતે આચરણી-
યતામાં મૂકાય તેવા સાહિત્યની હમેશાં ખૂબ જૂખ રહ્યા કરે છે.

આવા વર્ગની જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે અમે આજ સંસ્થાની
દેખરેખ નીચે એક 'જ્ઞાન ગ્રંથમાળા' નામનો આજ સંસ્થાનો સંયુક્ત
વિભાગ શરૂ કર્યો છે.

આ ગ્રંથમાળા તરફથી ગૃહસ્થ સાધકને પોતાના જીવનવ્યવહારમાં
પહે પહે ઉપયોગી થાય અને 'આજે ધર્મ' અને વ્યવહાર એ મન્ને
માર્ગોની (કદી ન મળે તેવી) વિલક્ષણ ભિન્નતા સમાજમાં ધર ધાવી
બેઠી છે તે નાબૂદ થઈ નીતિ, કર્તવ્ય, શુદ્ધ વ્યવહાર અને સદ્ધર્મનો
બોધ ભગે તેવું સાહિત્ય બહાર પાડવાનો અમારો નિર્ધાર છે

તે ગ્રંથમાળાનું આ પહેલું પુષ્પ 'આદર્શ' ગૃહસ્થાશ્રમ' બહાર
પડે છે, કે જે ગ્રંથ પણ પં. કવિવર્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહાગજના
શિષ્ય શતાવધાની પડિત શ્રી સૌભાગ્યચંદ્રજી સ્વામી [સંતમાય]ની
મનનીય લેખિનીથી લખાયેલું છે.

આ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમમાં લખાયેલી વસ્તુ ખરેખર જીવતા
જાગતા વર્તમાન મમાજજીવનની મૂર્તિમત પરિસ્થિતિરૂપે છે તેમાં જે
જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે ગૃહસ્થાશ્રમી માટે કેટલા બધા ઉપયોગી
અને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવા છે તેનો તોળ નો વાચકવર્ગનાજ
હાયમાં છે. પરંતુ 'દિનકર', 'જૈનપ્રકાશ' અને જૈન જ્યોતિમાં આ
પુસ્તકનો જે વિભાગ રલ્લુ થયો હતો તે પરથી આ પુસ્તક માટે
જનતામાં જે તીવ્ર આકર્ષણની લાગણી ફેલાઈ રહી છે તે પરથી એ

અનુમાન સહેજે થઇ રહે છે કે આ પુસ્તક ગૃહસ્થ સાધકને માટે અતીવ ઉપયોગી અને વિકાસની દિશાનું સચક થઇ પડશે. અને એજ મનોહર પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને અમો આ ગ્રંથને અમારી નૂતન ગ્રંથમાળાના પ્રથમ પુસ્તક તરીકેનું મંગળ સ્થાન આપી ગૌરવ લઇએ છીએ.

લેખકશ્રીનો ઉપકાર જોટલો માનીએ તેટલો ઓછો છે. પરંતુ તેને શબ્દોમાં રજુ કરવા કરતાં પુસ્તકના વાચન પછી વાચક પરજ તે બાર છાડવો એ વધુ વાસ્તવિક થઇ પડશે.

આશા છે કે અમારા લાગતા વળગતા તથા આબાલવૃદ્ધ ગૃહસ્થો આ 'આદર્શ' ગૃહસ્થાશ્રમ પુસ્તકનું સાદાંત મનન કરી તેમાંનું શક્ય તેટલું જીવનમાં ઉતારી-પચાવી આચરીને ખરેખરા આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી બને એજ અર્થના.

મંત્રી

પ્રસ્તાવના

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो, दानेनाऽज्ञेन चाऽन्वहम् ।
गृहस्थे नैव धार्यन्ते, तस्माज् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥

જાનાદિ મંસ્કારો દ્વારા અને અન્નાદિ સાધનો દ્વારા ગૃહસ્થાશ્રમ ત્રણે આશ્રમોની સેવા બજાવી શકે છે તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ મહાન ઉપયોગી આશ્રમ છે

મસ્કૃતિદ્વારા માનસિક અને ખોરાકદ્વારા શારીરિક નિર્માદ્ય કરનાર અને વિકાસમાર્ગમાં એક વિસામાં સમાન એ જ ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમ આજે ટેરી કઢગી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થાય છે તે નીચેના ચિત્રોથી કંઈક સમજી શકીએ

ચિત્રો

આખો હિંદ આજે બે વિભાગોમાં વિભક્ત છે. તે બે વર્ગમાં સુધારક અને રૂઢિચુસ્ત એમ ભાવનાના બે વહેણ વહે છે, આથી પહેલો વર્ગ સુધારક તરીકે અને બીજો વર્ગ રૂઢિચુસ્ત તરીકે ઓળખાય છે. પહેલામાં બહુ અંશે પાશ્ચાત્ય મંસ્કૃતિની છાપ છે. કાગળ કે સામાજિક મિદ્ધાતો, ખાનપાન રહનસહન મ્હાનિકાસ, ઉદ્યોગપરિવર્ધન એવી એવી અનેક બાબતોમાં પ્રાય ત્યાંનું અનુપ્રણ છેખાઈ આવે છે

ન્યાયે બીજા વર્ગમાં ‘જૂનું તેજ સોનું’ એ માન્યતા રહે થયેલી દેખાય છે. ઘણા ઘણા પ્રમાણ એ એમનું જીવનસૂત્ર છે. મમય, લોકમાનસ, અયોગો વગેરેનું નિર્દેશણ કરી તે કશું પરિવર્તન કરવા ઇચ્છતો નથી આ રીતે પહેલામાં અર્વાચીન અંશો અને બીજામાં પ્રાચીન અંગો બહુ લાગે નજરે પડે છે.

આ બે વર્ગના વિચારદ્વયનું ક્ષેત્ર હવે માત્ર ધરજ નથી રહ્યું. તેનું ક્ષેત્ર સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મગંધારી સુધી વિસ્તરી ગયું છે. તેનાં મૂળ પણ ઊંડા ઊંડા નંખાઈ ગયાં હોય એમ પણ જણાય છે. આ મમરાગળે ચડેલો એક પક્ષ મમાજનધારણ ઉબેડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને બીજો જર્જરિત ખોખાને ચૂંકના સાંધાથી કાયમ ટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હવે ગૃહસ્થના વ્યવહારિક જીવન પર દ્રષ્ટિપાત કરીએ.

બાળનું ચિત્ર

આ મામે ઉગતો યુવાન બેઠો છે, તેનું વદન ઉલ્લાસ અને સ્મિતથી ઝળકી રહ્યું છે, લાલ્ય કલ્પનાઓ તેના મસ્તિષ્કમાં ઘડાઈ ગઈ છે, કાન્તિના ઓળા, ઉત્સાહનો તરવરાટ ને સ્નેહની ભર્મિઓની જીવત ભૂતિ મમો એ દેખાય છે. તે દામ્પત્યજીવનનાં મધુર સ્વપ્ના મેલે છે, સમાજસુધારના સિદ્ધાન્તો પર તેનું માનમમથન ચાલે છે, રાષ્ટ્રસ્વાર્તજ્યની લાવનામાં તે મ્હાલે છે.

કરીથી જૂઓ-તે જ યુવાન ગૃહસ્થાશ્રમમાં પગરણ માડે છે. ઘોડાજ સમય પછી તેના યૌવનની ચમકે દરાર્ધ ગયેલી જણાય છે. નિગાશની અંધાર કાટડીમાં પ્રકાશ અને પવન વિના તેનો પ્રાણ ગુગળાતો દેખાય છે. બેકારી અને કુટુંબકલેશથી તેનું બેજીનું શક્તિહીન થતું સ્પષ્ટ દેખાય છે, પત્ની અને પતિ વચ્ચેનાં જટિલ ઝઘડાની ઝાળમાં તેના સુખદ ગૃહસ્થાશ્રમનું સોણું જરમીભૂત થતું જણાય છે.

ત્રીજું ચિત્ર

અહીં સંપત્તિ છે, પુત્ર છે, માતાપિતા છે અને પત્ની પણ છે. આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનાં આવશ્યક અંગો તો છે. પરંતુ એ પુણ્ય, રત્નેહ નથી અને સમજ નથી કુસંપ, સ્વાર્થ અને મૂર્ખતાની ત્રિપુટિથી ત્રાસી ગયેલા આ યુવાનને જૂઓ. તેના મોં પર નૂર દેખાય છે ?

ચોથું ચિત્ર

જૂઓ આ ચોથું ચિત્ર. અકલ્પના ઓયમીર પતિને પતારે પડેલી એક કોમળ બાળા છે. તેના પતિમાં સામર્થ્ય અને સમજણનો અભાવ છે. સાસુ તો કકાસનુ ધર છે આ બાળાનો બળાપો કેવો અમલ્ય છે ?

પાંચમું ચિત્ર

પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, સાસુ અને વહુ વચ્ચે વિચારોનો સુમેળ નથી. સૌ સૌની દિશાઓ ભુલે છે.

છઠ્ઠું ચિત્ર

એક લાખો રૂપિયાનો માલિક બની હજારો ચેતનવતા માનવોનાં દેહ અને ભુદ્ધિ બન્ને ખરીદે છે. તેજ માલિક પર કાર્ધ અધિકારીની સત્તાનો કાયડો ફરી વળે છે. વળી તે અધિકારી પણ કોઈ ભુલ્મી સત્તા નીચે ચગદાર્ધ રહ્યો છે.

આવાં અનેક ચિત્રો એ સમજાવે છે કે આજનું ગાર્હસ્થ્ય નદનવન કે કલ્પવૃક્ષ નથી રહ્યું. તે બગીચામાં પુષ્પોને બદલે ઘાંટા છવાયાં છે. તેના ફળોમાં રસ ને ચેતનતાને બદલે શુષ્કતા ને કટુતા અનુભવાય છે.

દોષ કેનો ?

આવી પરિસ્થિતિમાં જે વર્ગ કેવળ કર્મ કે પ્રારબ્ધનો જ દોષ ગણે છે તે વાસ્તવિક નથી. કારણ કે મનુષ્ય પોતાના જીવન વચ્ચેની ખણી યુએ પુરુષાર્થદ્વારા ઉંકલી શકે છે. પ્રારબ્ધને કયાં સુધી અવ-

કારણ આપવો તે મંજૂરમાં એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે યત્નેશ્વરે યદિ ન સિધ્ધિ કોડરદોષઃ એટલે કે ચલ કરવા છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો પ્રથમ તે પ્રયત્ન શૂંચરહિત છે કે કેમ તે જોઈ જોવું; અને તેમ છતાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થાય તો તેનું કાર્ષ અગમ્ય કારણ દર્શાવે એમ માનીને શાંતિપૂર્વક પ્રયત્ન જારી રાખવો.

આ પગથી પુરુષાર્થના પ્રધાનપણામાં ગૃહસ્થાશ્રમી યથાશક્ય ક્ષણો જો આપી શકે છે તો તે પ્રયત્ન કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક જ ઉપસ્થિત થાય છે.

આ આદર્શગૃહસ્થાશ્રમનું પુસ્તક તેનાજ પ્રત્યુત્તર રૂપે છે તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનને લગતા કાયડા ઉકેલવાનું હિતાવહ માર્ગદર્શન છે. તે ખોલ જાણવવા આ પુસ્તકમાં જે જે દ્રષ્ટિબિન્દુઓ રાખવામાં આવ્યા છે તે જણાવી દઉં.

દ્રષ્ટિબિન્દુઓ

[૧] ગૃહસ્થાશ્રમ પણ જીવનવિકાસનું એક શ્રેષ્ઠ સ્થાન અને મહાયક અંગ છે. વિકાસની નિસરણી પર ચડનારે પ્રત્યેક સોપાનની ખૂમ કાળજી ધરાવી આગળ ધપવાનું છે તે બતાવવું.

[૨] જવાબદારીવાળો ગૃહસ્થાશ્રમ નક્કર રસમય રહે; નીરમ ન બની જાય, તેમજ તે રસવૃત્તિ પણ પતનને માર્ગે ન ખેંચી જાય તેવી સંભાળનું લક્ષ્ય રજુ કરવું.

[૩] સ્ત્રીમતિ અને પુરુષમતિ બન્ને તે આશ્રમનાં સમાન ઉપયોગી અંગો હોવાથી સ્ત્રીમતિ અને પુરુષમતિ બન્નેનાં બાહ્ય-વશથી માંડી જીવનપર્યન્તનાં ઉપસ્થિત યતાં ક્ષેત્રોને અવકાશ હોવો ઘટે અને તેથી આયુષ્યના ત્રણ ખંડો પાડી બ્રહ્મચારી-જીવન, સત્-કર્મપરાયણ ગૃહસ્થજીવન અને વાનપ્રસ્થ જીવનને [વાનપ્રસ્થ એટલે વનવાસ તહિ પણ પોતાનો વ્યવહારિક જોખો ઝગાને સોંધી શાંતિમય

અને સાત્ત્વિક જીવન ગુજારવા માટે નિવૃત્તિ લેવી તે] લગતી કર્તવ્ય-
પ્રણાલિકા અહીં રજુ કરવી

[૪] રસમયતા અને વિકાસનો સંબંધ કેવળ વૈયક્તિક જીવન સાથે નહિ પરંતુ સમષ્ટિ માથે પણ છે. સમાજનો સફોળ વ્યક્તિ શાંતિને ખળભળાવી મૂકે છે તેથી વ્યક્તિ અને વિશ્વ સુધીના પ્રત્યેક સંબંધનું ધીમે ધીમે વહેન ચાલુ રહે તેની પગિસ્થિતિ બતાવવી.

આ મધ્ય દ્રષ્ટિનિન્દુઓથી જાણાતા ગૃહસ્થાશ્રમને વધાર્ય ન્યાય મળે તે સારુ આ પુસ્તકને ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત કર્યું છે (૧) નિર્દેશ ખંડ, કર્તવ્યખંડ, અને (૩) વિકાસખંડ તેમાં ખાસ ખાસ ક્યા મુદ્દાઓ વિચારાયા છે તેનું સાકળિયામાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે છતાં અહીં થોડું તાત્ત્વિક દર્શન કરાવવું એ પ્રમુખોચિત થશે

તત્ત્વદર્શન

પ્રથમ નિર્દેશખંડના પાંચ પ્રકરણો પૈકી પહેલામાં આશ્રમની ઉત્પત્તિ કેવા સંયોગોમાં અને ક્યા ઉદ્દેશો થવા પામી છે તેનો પૂર્વા-
પર ઐતિહાસિક સંબંધ અને તેને લગતી ચર્ચા આવે છે

ખીજામાં ધ્યાનચર્ચાશ્રમ, તેની આવશ્યકતા તેના લાભ વગેરેનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ બિનામાં પ્રાચીન ગુરુકુળની પ્રથાનું ધ્યેય અને વર્તન કેનું હવું તેનું ચિત્ર પણ દોરાયું છે.

ત્રીજામાં ત્યાગાશ્રમ અને ગૃહસ્થાશ્રમની તારતમ્યતાની તાત્ત્વિક વિવેચના કરવામાં આવી છે કે જે વાચવાથી અમુક વર્ગ કે જે શ્રમણ મંરકૃતિના એકાંત વિરોધમાં કે એકાંત મમદ્યનમાં માને છે તેને સમાધાન મળી રહે અને વિકાસનો અનુક્રમ પણ બગાડ

પાંચમામાં લગ્નચર્યાનો વિષય છે. લગ્નજીવનનું ધ્યેય પણ કેટલું જીવ્ય હોઈ શકે અને લગ્નજીવન વિકૃત ન બનતાં તેનું સુકાન વિકાસ તરફ ગતિમાન રહે તે નીતિકારોનાં કથનને અહીં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

એકઠ્ઠ તરફ લગ્નવ્યવસ્થાની અરાજકતાનો વેગભર આવતો જીવાળ અને ખીજ બાજુ વર્તમાન લગ્નવ્યવસ્થાનું શિથિલ બંધારણ તથા લગ્નવિષયક ઉપરિચિત યતા સિદ્ધાંતોની છણાવટ વગેરે મુદ્દાઓ ચર્ચામાં છે.

વળી આ પ્રકરણમાં લગ્નજીવનનું ધ્યેય સાધવાનો ગૃહસ્થ-સાધકને બોધ થાય અને નિર્દોષ ગાર્હસ્થ્યજીવન વટાવી વિકાસના સોપાનમાં આગળ વધે તે વિચારસરણીનું મૂળ પણ આમાં ગ્રંથાયું છે.

દ્વિતીયખંડ

ખીજા કર્તવ્યખંડમાં ક્રમશઃ ગૃહસ્થજીવનની દીક્ષાનો ખ્યાલ આવે; અને તે આશ્રમમાં પ્રવેશતાં પહેલાં દમ્પતીની કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ અને કઈ જાતના સયમી નિયમોથી તે દમ્પતીનું જીવન ચર્ચાદિત રહેવું ઘટે ઇત્યાદિ પતિ પત્નીના પારસ્પરિક પાત્રનિયમો તથા માતાપિતા, સાસુવહુ, સસરાજમાઈ, ભાઈ બહેન, સાજો બનેલી, વેવાઈ વેલાં વગેરે કુટુંબ પ્રતિનાં કર્તવ્યો તથા પાડોશી ધર્મ અને વ્યવમાયી જીવનનાં ધંધાદારીને અંગે ઉપરિચિત યતાં કર્તવ્યક્ષેત્રોનો આ પ્રકરણમાં ખૂબ સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

તૃતીયખંડ

ત્રીજા વિકાસખંડમાં કુટુંબની બહાર ડોકિયું કરીને સમાજ, દેશ અને વિશ્વની સાથે વ્યક્તિનો સંબંધ અને તેને લઈને વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર પડ્યું છે તે કેવી રીતે અને કયા પ્રકારનું તે બધું બતાવ્યું છે.

આધ્યાત્મિકધર્મનામના પ્રકરણમાં નીતિ, માનવતા, સન્નજનતા, કર્તવ્યપરાયણતા અને આધ્યાત્મિકતા એમ ક્રમશઃ વિકાસસીડીએ

ચડતાં ચડતાં ગૃહસ્થઆધક વિકાસને પથે
છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર દોરવામાં આવ્યું છે.

સૌથી અંતના ભાગમાં ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનનું
સમૂહગુણો આવશ્યક છે તે બતાવ્યું છે.

આ ત્રણ ખડના ત્રણ પાયા જોટલે અંશે મજબૂત થાય તેટલે
અંશે ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સિદ્ધ થાય અને એ આદર્શતાથી
જીવન રસમય અને સુખમય બને એ ભાવ પ્રગટ કરી આ પુસ્તકનું
સળગ સંકલન આ રીતે પૂર્ણ થઈ ગય છે.

આ પુસ્તકમાં તમામ ઉપયોગી વિષયોના સમાવેશનું લક્ષ્યખિન્દુ
છે ખરું છતાંય ગૃહસ્થ જીવન એટલું તો બહોળા ક્ષેત્રમાં ફેલાયલું
હોય છે કે તેનો મપૂર્ણ ખ્યાલ આપવો એ કેટલું કઠિન કાર્ય છે તે
સમાજજીવનના અભ્યાસીઓ ખરાબર જાણી શકે તેમ છે. એટલે
અહીં તો ગૃહસ્થજીવન વિકાસનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગો અને તેને લગતી
મુખ્ય મુખ્ય બાબતોને જ ચર્ચવામાં આવી છે.

જેને વિકાસની જૂખ હોય છે તેને ગ્રૈરજ્ઞાનું એક જ ખિન્દુ
પર્યાપ્ત થાય છે તે બાવના સૌ કોઈ દ્રષ્ટિ સમીપ રાખે.

એક ખુલાસો

કાંઈને અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે, “વળી મુનિને આ બધા
વિષયો ચર્ચવાનું શું પ્રયોજન ?” એ તો માત્ર ત્યાગની જ વાતો
કહે કે લખે.”

તમ્મતા પણ હોવી જોઈએ આ મનુષ્ય સ્વભાવને પણ મૂલી જવો જોઈતો નથી

તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી બધાને એક જ પ્રકારનો એકાંત ઉપદેશ કરવો હિતાવહ નથી કેમકે ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ એ જ ત્યાગનો માર્ગ નથી જે ને જેનામા શક્તિ તેના અને તેલો તેમને ત્યાગ ઠરાવવો ઘટે, અને તે જ હિતાવહ છે

આજે મમાજ ખીન્નુ તો શુ પરન્તુ કેટલોક અંશે માનવતાને સુદ્ધા પગારી મેઠો છે એ જો ક્રમશઃ વિમાસના સોપાન નહિ થયે તો અપૂર્વ ત્યાગને લામક નહિ બની શકે, અને ચોખ્ખતા વિના જો ત્યાગપથમા પગરણ માડરો તો ત્યાગને યથાર્થ રીતે આરાધવામા ખામી ગહેવાનો સંભવ રહેશે આથી પૂર્વના ત્યાગી પુરુષોએ તે સોપાનના ક્રમ પ્રમાણે જનતાને પ્રેરવાનો પ્રયાસ આ રીતે કર્યો હતો

જૈનદર્શન પણ એમજ માને છે અને તે ભગવાન મહાવીરના શબ્દોથી અર્ધી સ્પષ્ટ થાય છે તે ભગવાને કહ્યું કે, પહેલા મનુષ્યત્વ [માનવધર્મ] પછીજ ઈતર ધર્મોને સ્થાન હોઈ શકે વળી તેણે પોતાના શાસનમા શ્રમણુસસ્થા અને ગૃહસ્થસસ્થા એ મન્નેને મનુચિત સ્થાન આપ્યું છે, અને પોતાના સપ્તોતોને એમ સમજાવ્યું છે કે જ્યાં જે વસ્તુની ત્રુટિ હોય ત્યાં તમારા શ્રમણુધર્મને ક્ષતિ ન પહોંચે તે ધ્યેયને જાળવી તે તે આપો જે સમાજમા નીતિતત્ત્વની ત્રુટિ હોય ત્યાં નૈતિક સિદ્ધાંતોને સમજાવી માનવ સમાજને આગળ ધપાવો પણ તે બધું ક્રમપૂર્વક, ક્રમપૂર્વક આગળ વધવામા કાર્યસિદ્ધિ સફળ છે અને જોખમ પણ નથી આ રીતે વિકાસના ધ્યેયે વાળવામા અને માનવસમાજને શાન્તિ પહોંચાડવામા ઉદાર અને નિસ્વાર્થ ત્યાગી સસ્થા વધુ સરસ અને સુન્દર કાર્ય કરી શકે એમ દરેક ધર્મસસ્થાપકને લાગવાથી તેમણે ત્યાગીસસ્થાપક આ બાર સોંપ્યો હોય તેમ લાગે છે

તેજ લક્ષ્યબિન્દુથી આ પુસ્તક ગુંથાયું છે. નીતિ, કર્તવ્ય અને ધર્મના જે જે સિદ્ધિતો જ્યાં જ્યાં રજુ કરવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં તે તે નીતિકારો અને ધર્મસંસ્થાપકોનો નિર્દેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

અંતમાં આ અન્યમાં મુખ્યત્વે જેમનાં વ્યાખ્યાનોનાં વિચારોનું દોહન છે અને જેમણે આ અન્યનું સંગોપાંગ નિરીક્ષણ અને બહુ-મૂલ્કી સૂચનાઓ આપી સંશોધન કર્યું છે તે પરમપૂજ્ય ગુરુદેવનો આભાર માની વિરમું છું.

સુંદરવન

વીલેપારલે

તા. ૧૪-૬-૩૫

}

સંતખાલ

સાં...ક...જિ...યું

[નિર્દેશ ખંડ

વિષય	૧	પૃષ્ઠ
૧ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ અવલોકન		૩
પ્રજાવર્ગનું પૂર્વચિત્ર—ઉદ્બોધક-સમાજની ઉત્પત્તિ-આશ્રમ વ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા—ચાર આશ્રમોની પ્રજ્ઞાલિકા.		
૨ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ		૭
બ્રહ્મચર્યનું માહાત્મ્ય—અબ્રહ્મચર્યનું પરિણામ—બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પ્રજ્ઞાલિકા—આશ્રમજીવનનું ચિત્ર— બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પછીની બે શ્રેણી.		
૩ વિપચનિર્દેપ		૧૦
ઉત્તમ આશ્રમ કયો ?—ઉત્તરપક્ષ—તથ્ય શું ?		
૪ ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન		૧૩
રાષ્ટ્રિયદષ્ટિએ—સામાજિક દષ્ટિએ—ધાર્મિક દષ્ટિએ—માનવ મેતવ્ય ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી—લક્ષ્યબિંદુ.		
૫ લગ્નચર્યા		૧૬
લગ્ન એટલે શું ?—ખોટી માન્યતા—લગ્નનો આદર્શ—વર્તમાન સુધારાનું નિદર્શન—સુધારાની આવશ્યકતા—મુક્ત સહચાર—પ્રેમલગ્ન—		

વધની અસર-અનુભવ-ફળ નિર્દેશન-વડીલોએ શું કરવું ?-વડીલોની
 ત્રુટિઓ-ઉપાયો-છૂટા છેડા-પ્રાચીનતા અને વર્તમાનતા-છૂટાછેડાનું મૂળ
 સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત-ભારતની બેકારી-સંતતિનિયમનનું શુદ્ધ ધ્યેય
 અને તેનું પરિણામ-લગ્નજીવનની પરિસ્થિતિ-સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન
 હાલત-નારીજીવનનું વૈધવ્યજીવન-આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો ઉપાય-વૈધવ્ય-
 જીવનનું એક કારણ-સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય.

૧ કર્તવ્યખંડ

૨

૧ પતિપત્નીનાં કર્તવ્યો

૩૯

ગૃહસ્થજીવનનો પ્રારંભ-પતિ અને પત્ની એ શું છે ?-ગૃહસ્થ
 જીવનની પ્રારંભિક પ્રતિજ્ઞાઓ-એક આવશ્યક સૂચના-અનિચ્છનીય
 પરિણામ-એક વ્યાપી રહેલો ભ્રમ-પતનની પરિસ્થિતિ-સ્ત્રીશક્તિ
 -કૃત્રિમ દેશન-સૌંદર્ય એ શું છે ?-દેશનના ગેરફાયદા-પતિ અને
 પત્નીએ પાળવાના નિયમો-

૨ સંતતિ પ્રત્યે માબાપનું કર્તવ્ય

૫૪

પિતાની ફરજ-પુરુષોને ઉપાલંબ-સ્ત્રીઓને, સૂચન-સંયમનું
 શુભ પરિણામ-ગર્ભાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો-દોહદ-
 ખાનપાન-વડીલોને નિર્દેશ-સુવાવડનો પ્રશ્ન-નિર્ભજતાનો જન્મ-આહતી
 બદી-બાળઉછેરના યાનનો અભાવ-નાનાં બાળકો પ્રત્યે-એ ઉપયોગી
 વાતો-બાલશિક્ષણ-શિક્ષકોનું કર્તવ્ય-શિક્ષણનો આદર્શ-ઉપયોગી શિક્ષણ
 -કળા કષ્ટ !-બાળક અને બાલિકાઓની શિક્ષણ પ્રણાલિકા-પરિણામ
 નારીજીવનને ઉપયોગી કળા-સંસ્કારિતા-સાચું ધન-આયામ-લગ્ન
 સમય-અણમેળ લગ્ન-કન્યાવિક્રય-આવે સમયે માતાની ફરજ-સમા
 જની જવાબદારી-કન્યાવિક્રયનું પરિણામ-વૃદ્ધલગ્ન-લગ્ન સમયે
 પોષાક-અશ્લીલ ગીતો-લગ્નવિધિ-વિદાય શિક્ષા-પુત્રી પ્રત્યે-પુત્રપ્રત્યે

૩ પુત્રનાં માખાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો. ૮૫

માખાપની સેવાનું સંસ્મરણ-અધમતાનો પરિચય-અભકિતનું કારણ-સ્વચ્છતા-સ્વચ્છતાનું પરિણામ-વિચારોની અસમાનતા-પુત્રોને મુચન-માતૃપીતૃ સેવા-સેવાનું રહસ્ય.

૪ સાસુ સસરાનાં કર્તવ્યો. ૮૫

ત્યારે બને છે શું?—સાસુચાહીના સંસ્કાર-ટોકટોકની કુટેવો કર્તવ્યો-વિધવા બહેનોનાં વિતક-સાસુ સસરાની ફરજ.

૫ સાસુ સસરા પ્રત્યે વહુનાં કર્તવ્યો. ૧૦૨

વધૂવર્તન-કુટુંબભાવ-કર્તવ્યો-વહુચાહીના પંખામાં-સાચી સંવા.

૬ ભાંડુનાં કર્તવ્યો. ૧૦૯

ભાઈ ભાઈ વચ્ચે-આજની પગિસ્થિતિ-તેમ થવાનું કારણ-વિલાસીવૃત્તિ-આવના-ભાઈ અને બહેન-બેન અને ભાઈ-ભાભી અને દિયર-ભાભી પ્રત્યે-નથુંદ અને ભોળાઈ-વર્તમાન પરિસ્થિતિ-કર્તવ્ય

૭ દેરાણી બેઠાણી. ૧૧૮

વર્તમાન પરિસ્થિતિ-આ સ્થિતિ થવાનું કારણ-સરલ માર્ગ.

૮ મિત્ર. ૧૨૨

મિત્રતાનું મૂળ-મિત્રપદની જગ્યાદારી-મિત્રના સહયુજો-મિત્રતાનું ફળ-વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા-મિત્રતાનાં દૂપણ-સ્વાર્થ-દુર્બ-સન-અનિશ્ચિતતા-અવિશ્વાસ.

૯ વડીલો અને બુવાનો.

મામાનું કુટુંબ-કાકા-માસી અને ફર્ષા-નાના નાની અને દાદા દાદી-વડીલો અને યુવાનોનો મતભેદ શા માટે?—નિવારણના ઉપાયો-સહિષ્ણુતા અને સ્નેહ-સ્મરણીય વાતો-જમાઈ અને માસુ-સસરા-કર્તવ્ય-વેવાઈ જો-વેવાણો-સાળા બનેલી-સાદુ.

૧૦ કુટુંબ નિર્માણ. ૧૩૯

કુટુંબ શું કરે છે?—કુટુંબનું મિલન-વિશ્વનું નિદાન-નિમિત્તોનો સંયોગ શાથી?—પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ-કુટુંબ નિર્માણ-સત-

પુરુષાર્થ ક્યો ?-કૌટુંબિક સુખ થાથી ચાય-સંગઠનનો ઉપાય-મંસ્કારિતાનો આધાર.

૧૧ પાડોશીધર્મ

૧૪૮

પાડોશી એટલે ?-પાડોશી પ્રત્યે-ગતિવાદના વિનાશ-ભાવના.

૧૨ સામાન્ય કર્તવ્યો

૧૫૬

કૃષિકાર-કર્તવ્ય-કૃષિકારના સદ્ગુણો આજની પરિસ્થિતિ-સુધાર-વ્યાપારી-પાવમાલ દશા-વ્યાજવૃત્તિ-પ્રાજ્ઞા-પતનનો પ્રારંભ-ગતિ-વાદનો ઉકેલ-પ્રાજ્ઞાણી વર્તમાન હાલત-મંસ્કૃતિના સુધારના માર્ગો-વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એક નાની શી વાત-પતકારો અને સાહિત્યકારો-પતકારની ચોગ્યતા-કવિ કેવા હોય ?-લેખક કેવા હોય ? ઉપદેશકો-વૈદ્ય-વર્તમાન દશા-કર્તવ્યરોગ ઉત્પન્ન થવાના કારણો-નિવારણના ઉપાય-ન્યાય-નીતિ ધર્મનું અંગ શી રીતે ?-ન્યાયને આલકછેટ-હવે શું કરવું-પ્રગત્યે-શુનાતું મૂળ-માઆપો અને સમાજ.

૧૩ રાજ અને શ્રમ

૧૮૦

રાજગુણો-તેમ થવાનાં કારણો-રાજસંસ્થા ઉપયોગી છે કે ? બીજી વાત-ગજશાહી એટલે ?-શુભચિહ્ન-પાસવાનો અને અધિકારી વર્ગ-અમલદારો-તેઓના કર્તવ્યો-રાજપ્રગ્મનાં કર્તવ્યો-સંસ્કૃતિ સુધારનાં ચિહ્નો-કેમ ચાય ?-શિક્ષણ-આર્થિક ઉન્નતિ-આર્થિક મુશ્કેલીનાં કારણો બિનભિન્ન ધર્મોનું કારણ.

૧૪ સ્વામી અને સેવક

૧૯૨

સેવા એ શું છે ?-વિકૃતિ-તેના નમૂના-સેવાનું મૂળ સ્વરૂપ-તે સમયે-સંસ્કારિતાનું મૂળ-ભેદભાવના-ગુલામી માનમ-માલિકીની ભાવના સમઘણિના કારણો-ઉપાય-સેવકનું કર્તવ્ય.

વિકાસખંડ

અર્થોપાજ્ઞન શી રીતે કરવું ?-અર્થોપાજ્ઞનની વ્યવસ્થા-એકારી શાથી ?
-આજે શું જોઈએ ?-વ્યાપાર અને નીતિ.

૨ સમાજધર્મ

૨૨૫

સમાજ અને તેની ઉપયોગિતા-સમાજ શું કરી શકે ?-સમાજનું નવ અથૂત-સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્રો-સમાજની છિન્નભિન્નતા-સમાજ મીમાંસા અને આજનું ધોગ્ય-સમ વ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ-નિયમો-સામાજિક રૂઢિઓનો પગિહાર-સમ રૂઢિ-મરણ રૂઢિ-અન્ય રૂઢિઓ-ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની ત્રુટિઓની પૂર્તિ-સંસ્કારિતાની ત્રુટિ-સાધન ત્રુટિ-આજ વર્ગ-એકારી અને સમાજ-નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ સમાજનું વાતાવરણ-પતિતોની શુદ્ધિ-શુદ્ધિનો ઉપાય-સંગઠન-સંગઠનનો રાજમાર્ગ.

૩ રાષ્ટ્રધર્મ

૨૪૪

રાષ્ટ્રધર્મનું સ્થાન-રાષ્ટ્રધર્મની જરૂરિયાત-વિદેશ અને ભારત-આજનું ભારતવર્ષ-આજનો રાષ્ટ્રધર્મ-રાષ્ટ્રધર્મના કાયદા-ઉલટા માર્ગો-મુલના-દિશાસૂચન.

૪ આધ્યાત્મિક ધર્મ

૨૫૪

વિશ્વધર્મ-વિશ્વધર્મ અને ઇતરધર્મ-આધ્યાત્મિક ધર્મનું અજીર્ણ-દ્રષ્ટાંત-ધર્મની વ્યાખ્યા-પરિણામ-આનવધર્મ-નીતિ-કર્તવ્ય-ધર્મો-ધર્મ મીમાંસા-ઇતરધર્મો અને જ્ઞાનધર્મ-અહિંસા-અહિંસા અને અહિંસક-અહિંસાના સાધનો-આતિથ્ય સન્માન-દાન-દાનની ઉપયોગિતા-દાનનાં પાત્રો-પરોપકાર-સેવા-મિત્રતા-દયા-પ્રેમ-વાનપ્રસ્થાશ્રમ-વાનપ્રસ્થાશ્રમીનું કાર્ય-મત્ય-અસ્તેય-ત્યાગ-સહાયર્થ-સહાયારીઓને-ચિંતન-ચિંતન એટલે શું ?-ચિંતા-વિકાસની સીડી.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ અવલોકન

૧

एक एव इदं सर्वं पूर्वं भासोद् युधिष्ठिर ।

क्रियाकर्मविभेदेन चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितम् ॥ महाभारत ॥

મહાભારત એ પેઢી ધર્મનો પ્રાચીન અથ છે. તેમાંનો આ શ્લોક છે. તેનો અર્થ એ છે કે પૂર્વકાળમાં આ આખું વિશ્વ એકજ પ્રવાહમાં વહેતું હતું. પરંતુ પાછળથી રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા જાળવવા સારુ ક્રિયા અને કર્મના ભેદ પ્રમાણે ચાર વિભાગો નક્કી કરવામાં આવ્યા, તે વિભાગો તે વખતે સમાજ રૂપે હતા અને બ્રાહ્મણસમાજ, ક્ષત્રિયસમાજ, વૈશ્યસમાજ અને શૂદ્રસમાજ એ તેનાં નામો હતાં.

વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનો પ્રજાવર્ગમાં પ્રચાર કરનારની ગણતાર બ્રાહ્મણવર્ગમાં, પ્રજાનાં સંરક્ષણ કરનારની ગણના ક્ષત્રિયવર્ગમાં, કૃષિ અને વાણિજ્યદ્વારા પ્રજા વર્ગમાં સેવા કરનારની ગણના વૈશ્યોમાં અને ઇતર એકાંત સેવાભાવી વર્ગની ગણના શૂદ્ર વર્ગમાં થતી હતી, અને આજ કથનની જોડે અને જોડે શાસ્ત્રોમાં પૂર્તિ છે કે:—

कम्मुणा बम्मणो होइ, कम्मुणा होइ सत्तियो ।

वइसो कम्मुणा होइ, सुहो हवइ कम्मुणा ।

उत्तराध्ययन' सूत्र अ.

“વર્ણબ્યવસ્થા જાતિગત નથી પણ કર્મગત છે કર્મથી જ મનુષ્ય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તરીકે ઓળખાય છે.”

ન જન્વા વસતો હોતિ, ન જન્વા હોતિ વ્રહ્મણો ।

કમ્મુણા વસત્રે હોતિ કમ્મુણા હોતિ વ્રહ્મણો ॥

બૌદ્ધ ગ્રંથ, સુત્તનિપાત સૂત્ર ૬

‘જાતિથી મનુષ્ય હવડા વર્ણનો ગણાતો નથી પરંતુ કર્મથી જ ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે’

મનુષ્યવર્ગનું પૂર્વચિન્ન

તે મનુષ્યવર્ગ જ્યાં સુધી આવી રીતે સમાજમાં પગિચ્છુત થયો ન હતો ત્યારે તે કેવી સ્થિતિમાં હતો તેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન જૈન-શાસ્ત્રોના ઇતિહાસથી મળી આવે છે કે “ધણા ધણા વર્ષો પહેલાં કે જ્યારે મનુષ્યવર્ગ તદ્દન અજ્ઞાત હતો, પોતાની જાતને સમ્બંધ ધરાવતા નિયમોનું સુદા તેને જ્ઞાન ન હતું, શરીર નિર્વાહના ઉપયોગી સાધનોના જ્ઞાનથી પણ તે વચિત હતો ત્યારની આ વાત છે”

આ આખા વિશ્વમાં પ્રાણીજીવન સાથે મબંધ ધરાવતા નિયમો બે પ્રકારના હોય છે—(૧) આકસ્મિક નિયમો અને (૨) કર્તવ્ય નિયમો.

આકસ્મિક નિયમોમાં વિધિનિષેધ હોતા નથી કારણ કે તેનું મત્યાલન માનવ પુરુષાર્થથી પર રહેલી સત્તાને આધીન હોય છે અને કોઈ પ્રારબ્ધ કોઈ કુદગત તો કોઈ કર્મ તરીકે કહ્યે છે પરંતુ બીજા નિયમો કે જેને આપણે કર્તવ્ય નિયમો તરીકે ઓળખીએ છીએ તેમાં મોટે ભાગે પુરુષાર્થનું જ સ્થાન હોય છે તેથી જોડેલે અશે પુરુષાર્થમાં સંગીનતા આવે તેટલે અશે જીવન-યાત્રાનો સરળતાપૂર્વક નિર્વાહ થાય અને જીવન ઉદ્દેશ પણ સફળ થઈ શકે.

ઉદ્દેશો ૧૬

એ આવશ્યકતા પૂરી પાડવા સારુ આવાજ પ્રમંચે લગવાન

● જીવનયાત્રાના નિયમોમાં શરીર, મન અને આત્માને લગતા નિયમોનાં પણ સમાવેશ થાય છે

ઋષભદેવ કે જેઓ જોન શાસનના આદિ મંસ્થાપક ગણાય છે અને જેમને વેદોમાં બહુ માનભર્યા પૂજન અને અર્ચન કરવાનાં વિધિ વાક્યો મળી આવે છે, તે પોતે મનુષ્ય વર્ગના ઉદ્દ્યોધક અને પ્રેરક તરીકે ઉત્પન્ન થયા.

તેમણે તે અસાત માનવસમાજને શરીરશાસ્ત્રને લગતો તથા ધૃષ્ટિ-વિદ્યા, વાણિજ્યવિદ્યા અને શસ્ત્રવિદ્યાનો વ્યવહારુ અભ્યાસ કરાવ્યો. ધૃષ્ટિવિદ્યાથી જે વસ્તુની માનવમમાજને અનિવાર્ય જરૂર હતી તે પૂરી પડી અને જીવનનાં અતિ ઉપયોગી તરવો જેવાં કે - હવા, જળ તથા ખોરાક પૈકી જે અન્નની ઉપયોગિતા હતી તે અન્ન તેમને મુલભ બન્યું. વાણિજ્યવિદ્યાથી પરસ્પરના વિનિમયાદિ વ્યવહારમાં સરળતા આવી અને શસ્ત્રવિદ્યાથી પ્રાણીવર્ગનું મંરણશુ ક્રવાની શક્તિ જાગૃત થઈ ગઈ. આ રીતે લિન્ન લિન્ન વિદ્યાઓના શિક્ષણમાં પણ તે વર્ગ આગળ વધવા લાગ્યો.

સમાજની ઉત્પત્તિ

આવી રીતે મનુષ્યવર્ગ મેંકડો વર્ષો સુધી આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની અવનવી શોધો કર્યે જતો હતો અને બુદ્ધિબળને વિકસાવ્યે જતો હતો. તેવા સમયે એટલે કે મહાભારતના કાળ પહેલાં એ મનુષ્યવર્ગ મમાજરૂપે પરિણત થયો. અર્થાત્ કે મો મોનાં વિભિન્ન કર્મ પ્રમાણે તેમને લિન્ન લિન્ન મંસાઓ પ્રાપ્ત થઈ ત્યારથી આત્મશુ-મમાજ, ક્ષત્રિયસમાજ, વૈશ્યમમાજ ને શૂદ્રસમાજની રચના થવા પામી છે.

આ રીતે ઉપરના વિભાગો પોતપોતાનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનાં સૂચક છે અને કર્તવ્યની વ્યવસ્થા સારુ જ તે રચાયાં છે. આટલું જાણ્યા પછી જાતિવાદનાં આજે વ્યાપી રહેલાં બુદ્ધો પ્રત્યે કયા મમાજપ્રેમીને આશ્ચર્ય અને ખેદનાં અશ્રુઓ નહિ ટપકે !

આ વર્ણવ્યવસ્થા થયા પછી માનવમમાજમાં એક બીજી આશ્રમવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે. પ્રસ્તુત સ્થળે તે આશ્રમવ્યવસ્થા - કયા પ્રસંગમાં જન્મી હશે તેની વિચારણા કરવી ઉચિત છે.

આશ્રમવ્યવસ્થા અને તેની ઉપયોગિતા

શારીરિક અને માનસિક એ બન્ને શક્તિઓનો ખ્યાલ આવ્યા પછી તે ઉભય શક્તિઓનું પ્રેરણાજનક કામ એક તરત્વ પોતાનામાં છે તેમ માનવસમાજ ન્યારથી સમજવા લાગ્યો. સારથી તેને આત્મ-તત્ત્વના શોધનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જાગી, અને તેને અંગે નીતિ અને ધર્મ જેવાં આત્મવિકાસનાં ઉપયોગી તરત્વો નિર્માયાં.

આવાજ પ્રસંગમાં આશ્રમવ્યવસ્થાની પ્રણાલિકાનો પ્રારંભ થયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ તે સમયે તો માનુષિક સંસ્કૃતિ વિકાસના માત્ર બે પ્રવાહો હોવા ઘટે :—(૧) ગૃહસ્થી જીવન અને (૨) ત્યાગી જીવન. જૈનદર્શનના પરમ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તેવા જ ઉલ્લેખો નજરે પડે છે :—(૧) અગારિ મગ્ગો અને (૨) અગારિ મગ્ગો ય, બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ તેવી જ પ્રણાલિકા નજરે પડે છે.

ચાર આશ્રમોની પ્રણાલિકા

તે બન્ને માર્ગોની સુવિગેષ થોગ્યના ને સુવ્યવસ્થા સાચવવા સારુ વેદધર્મમાં જીવનવિકાસના ચાર વિભાગો શરૂ થયા હોવા જોઈએ. મંન્યસ્તવર્ગનો બહુ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો ભગવાન શંકરાચાર્યના કાળ પછી જ મળી આવે છે. તે ચાર આશ્રમોનાં નામો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે :—(૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વૈનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) મંન્યસ્તાશ્રમ (સાગ્રાશ્રમ).

ઐતિહાસિકદૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું આટલું અવલોકન કર્યા પછી બધા આશ્રમોના મૂળભૂત અને જીવનવિકાસના દ્રઢ પાયારૂપ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું ચિત્ર અવલોકીએ.

અલ્પસંખ્યાશ્રમ

૨

અલ્પસંખ્યાશ્રમ એટલે જીવનશક્તિને સંગ્રહીત કરવાનું અત્યુત્તમ સ્થાન. વીર્યનું સંરક્ષણ અને સુસ્તબ્ધન જે આશ્રમમાં રહીને થાય તે આશ્રમનું નામ અલ્પસંખ્યાશ્રમ.

સામાન્ય રીતે મનુષ્યનો જીવનકાળ સો વર્ષનો નક્કી કરી શાસ્ત્રકારોએ આશ્રમના ચાર વિભાગો નક્કી કર્યા છે. તે અપેક્ષાએ અલ્પસંખ્યાશ્રમનો કાળ પચીસ વર્ષની વય પર્વતનો ગણાય.

બાળવયમાં માનસ તદ્દન કોટુ હોય છે, તેમાં જે જે પ્રકારની સંસ્કૃતિનાં ચિત્રો અંકિત કરવામાં આવે તેવાં શીઘ્ર અંકાય છે. તે સારુ પૂર્વકાળે નૂતન પ્રજાજીવનમાં સુઅસંસ્કૃતિનાં ચણતર ચણવા સારુ ગુરુકુળોની વ્યવસ્થા પ્રચલિત હતી અને તે ગુરુકુળોમાં બાળવિદ્યાર્થીઓને પચીસ વર્ષની વય સુધી રાખવામાં આવતા.

અલ્પસંખ્યાનું માહાત્મ્ય

પૂર્વ, પશ્ચિમ આદિ મર્ધ દેશોમાં અલ્પસંખ્યાનું માહાત્મ્ય તો આજે પણ તેવું ને તેટલું જ છે. અલ્પસંખ્યા પાલનના ઉપાયોની માન્યતામાં ભલે મતભેદ હોય, પરંતુ અલ્પસંખ્યાની આવશ્યકતામાં કોઈ સ્થળે બે મત છેજ નહિ. કારણ કે જીવનશક્તિની પ્રત્યેક કાર્યમાં આવશ્યકતા છે, અને તે શક્તિ હોય તોજ પ્રત્યેક કાર્યમાં સફળતા મળી શકે છે. પરંતુ અલ્પસંખ્યા અને તે પણ અપરિપક્વ વયમાં સેવાયેલું અલ્પસંખ્યા તો જીવનશક્તિના વિકાસમાં જ કુદારાધાત કરી મૂકે છે.

અપ્રહાયર્થનું પરિણામ

એક અનુભવી પુરુષ કહે છે કે “જેનું બાલ્યવયમાં અપ્રહાયર્થ ખંડિત થયું છે તે ત્યાગી બનીને પણ નથી ચાંતિને આરાધી શકતો કે નથી ગૃહસ્થાશ્રમને સફળ બનાવી શકતો. તે વિશ્વમાં માત્ર ભારશૂત જીવન વહન કરે છે. પોતે દુઃખી થાય છે અને અન્યના દુઃખનું કારણ બને છે.”

વળી મૂલમેતમમમ્મસ્સ અર્થાત્ અધર્મ કે અનર્થનું મૂળ અપ્રહાયર્થ જ છે એમ પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ પણ સમજાવ્યું છે.

અપ્રહાયર્થાશ્રમની પ્રણાલિકા

તેથી જ બાલ્યવયથી અપ્રહાયર્થના પાલન સારુ પ્રાચીન કાળમાં આ આશ્રમની પ્રણાલિકા અને ઉત્તમ સંગવડ ચાલુ હતી.

તે કાળમાં ગૃહસ્થાવાસનાં વૈભવ વિકાસોત્તે ત્યાગ કરી જે ઋષિવર્ગ વાનપ્રસ્થ જીવન ગુજારતો હતો, એકાંત અરણ્યવાસ સેવી પોતાની આવશ્યકતાઓ હળવી કરી કૃપિદ્વારા સ્વાવલંબી જીવન જીવી રહ્યો હતો, તે પીઠ, પવિત્ર અને નિતાંત સદાચારી વર્ગને ચરણે ગૃહસ્થો પોતાની પ્રજાને ધરતા હતા. જે આપણે કૃષ્ણ, રામ છત્યાદિ મહાપુરુષોના જીવનવૃત્તાંતો પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકીએ છીએ.

આ પ્રણાલિકાથી ત્યારની પ્રજાની બાલમંસ્કૃતિમાં આ ચાર મહાન મુદ્દાઓ વ્યાપક હતા—(૧) વિશ્વબંધુત્વ, (૨) સ્વાવલંબિત્વ, (૩) સદાચાર અને (૪) કર્તવ્ય પરાયણતા. કે જે સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે પ્રત્યેક આશ્રમને એક સરખા ઉપયોગી છે.

આશ્રમજીવનનું ચિત્ર

ત્યાં ન હતા રાગ કે રંકના ભેદ કે ન હતી ઉચ્ચ નીચ ભાવનાની મલિન વૃત્તિ. ત્યાં હતાં મનુષ્યજાતિ વચ્ચેની સમાનતા અને સમાન હક્ક. જે કાર્ય સુદાયના જેવા નિર્ધન આદર્શ પુત્રને કરવાનું હતું તેજ કાર્ય દારિકાનરેશ શ્રીકૃષ્ણને પણ કરવાનું હતું. ત્યાં ન હતી ચહેરી જીવનના કૃત્રિમ સ્નેહ અને સ્વાર્થની બદબો. ત્યાં તો પ્રસરતી હતી સ્વાભાવિક અખંડ સ્નેહની સુવાસ. તેના કાને નહોતા

પડતા બિલત્સ શબ્દોના ધ્વનિ કે તેની આખે નહોતું જોનાવું શહેરી
જીવનનું શૃંગાર ચિત્ર પણ તેના અને અયકાતાં કુદરતના
ભાવમય ગુણન અને દ્રષ્ટિગોચર થતા હતા મૃગલાના નિર્દોષ/ક્રિનોડે
ઋષિપત્નીઓના પૂર્ણ વાત્સલ્યમય અને પવિત્ર વાર્તાવિરણમાં
અક્ષયચર્યનું પાલન સ્વાભાવિક રીતે જ સુરક્ષિત હતું તે માતાઓની
મગળમય મૂર્તિ જોતા જ માતૃભાવના વિશુદ્ધ મસ્કારો નગૃત
થતા હતા.

આવી સંસ્કૃતિમાં જે બાળકો પચીસ પચીસ વર્ષો સુધી રહે
તેની શક્તિ તથા ઓજસુ કેવા અપૂર્વ હોય શકે તે કલ્પના પણ
ભવ્ય અને આશ્ચર્યજનક છે.

આવી રીતે જીવનવિકાસની બિન બિન ઉપયોગી વિદ્યાઓ
શીખતી, સર્વ કળાઓમાં નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવી નિવૃત્ત કાળ સમાપ્ત
થતા તે કિશોર પુન તેના માતૃ પિતાને સુપ્રત દરવામાં આવતો.
અક્ષયચર્યાશ્રમ પછીની એ શ્રેણી.

અક્ષયચર્યાશ્રમને વટાવી ગયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી,
પરોપકાર, દયા, દાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણો દ્વારા મમાજની મેવા બળ-
વવાની તથા મુદર અને મુદ્રક પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની વૃત્તિ જે
સુવાનને થતી હતી તે ઉપકુર્વાણ અક્ષયચારી સુવાનને મુયોગ્ય પત્ની
સહ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરાવાતો અને એ પરિણીત યુગનને
ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા પહેલાં એ આશ્રમ મુદર, મુખી અને સ્વર્ગીય
અનાવવા માટે શિક્ષા પણ આપવામાં આવતી.

પરંતુ જે સુવાન યાવજીવન અક્ષયચર્ય પાલન કરવા સમર્થ
હોય તો તે નૈષ્ઠિક અક્ષયચારી રહી ઉપદેશક કે ત્યાગી સંસ્થામાં ભળી
પ્રજા વર્ગમાં ધર્મ નગૃતિનું મહત્ત્વભર્યું કાર્ય કરતો હતો.

આ ઉપરથી અક્ષયચર્યાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમની બૃમિકા કેવા
અંજોગમાં અને કેવી રીતે ચલુ થતી હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. હવે
આપણે પ્રસ્તુત વિષયનું નિર્દેશન કરીએ.

વિષયનિર્દેશ

૩

અહમચર્યાશ્રમના ગત પ્રકરણથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞેષ શક્યા છે અહમચર્યાશ્રમ એ ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ બન્નેનું મૂળ છે અને તેથી તે ત્રણે આશ્રમોનો પારસ્પરિક ગાઢ સંબંધ છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમ તો લગભગ ત્યાગાશ્રમ જેવો જ હોય છે. પરંતુ ફેર એટલો જ કે વાનપ્રસ્થાશ્રમીને ત્યાગી જેવા કડક નિવસો પાળવાના હોતા નથી અને તેથી વાનપ્રસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમને લગતાં સત્કર્મો અવશ્ય કરી શકે છે, પરંતુ ત્યાગમાર્ગમાં તો ગૃહસ્થજીવનને લગતા કાંઈ પણ કાર્યને સ્થાન હોતું નથી.

આટલા સંક્ષિપ્ત પૃથક્કરણથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે કે આ બધા આશ્રમો એક બીજાના સહાયક અને પોષક છે. કોઈ પણ આશ્રમ અન્ય આશ્રમને બાધક હોતો નથી.

હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચા પર આવીએ.

ઉત્તમ આશ્રમ કયો ?

ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ બન્નેમાં ઉત્તમ આશ્રમ કયો ? તે સંબંધમાં અનેક મતભેદો અને માન્યતાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. એક પક્ષ કહે છે કે “ગૃહસ્થાશ્રમસમો ધર્મઃ ન ભૂતો ન મવિષ્યતિ ગૃહસ્થ ધર્મ સમાન અન્ય કોઈ ઉત્તમ ધર્મ નથી. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) લગવાન મહાવીર, લગવાન જુદ, લગવાન કૃષ્ણ વગેરે વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમના ઉત્તમ ફળસ્વરૂપે જ જન્મ પામી દત્તી કે જેમણે વિશ્વનાં ગરીબ તથા પામર પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર

કર્ચો છે. (૨) ભીષ્મ અને કર્ણ જેવાં અનેક વીર રત્નો પણ ગૃહ-
સ્થાશ્રમના રત્નાકરમાંથી જ પ્રસૂતિ પામ્યાં છે, કે જેમણે ભારતીય
સંસ્કૃતિને વીરતાના ઓપથી અગ્નિવાણી છે. (૩) સંન્યાસી, ત્યાગી,
અહિંસારી, બાળ, ગદ્યાન, રોગી અને વૃદ્ધ વગેરે મૈત્રુ રક્ષણ અને
પાલન પણ ગૃહસ્થાશ્રમથી જ થાય છે. (૪) આખા સંસારની
ઉત્પત્તિનું મૂળ પણ ગૃહસ્થાશ્રમ જ છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમને સર્વોત્તમ
માનવાની કોણ ના કહી શકે ?

ઉત્તરપક્ષ

બીજે વર્ગ કહે છે કે ત્યાગાશ્રમ એજ ઉત્તમ છે. કારણ કે
ત્યાગ વિના માનવ જીવનનો વિકાસ મંજવતો જ નથી.

ત્યાગ એજ માત્ર મુક્તિ માધ્યમનો માર્ગ છે. અનેક ત્યાગી
મહાનુભાવોએ તે માર્ગને સ્વીકારી સ્વ અને પરનું કલ્યાણ માધ્યમ
છે. દ્રષ્ટાન રૂપે અર્વાચીન કાળના શ્રી શકરાચાર્ય પેટે પણ ત્યાગી હતા.
પ્રાચીનકાળમાં તો અનેક મહર્ષિઓએ એજ રાજમાર્ગમાં મુક્તિની
માધના માધી હતી. પ્રાચીન ઇતિહાસ તેની સાક્ષી આપી રહ્યો છે.
તથ્ય શું ?

આ બન્ને પક્ષોની દલીલોમાં બહુ અંશે વાસ્તવિકતા છે ખરી.
પરંતુ તે ઉભય આશ્રમોમાં આ ઉત્તમ કે તે ઉત્તમ તેરી ચર્ચામાં ઉત્તરનું
ચોગ્ય નથી. કારણ કે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય તે તે વ્યક્તિની ચોગ્યતા
પર અવલમ્બે છે. જે વ્યક્તિ ગૃહસ્થાશ્રમને ચોગ્ય હોય તેને માટે ત્યાગ
માર્ગ ઉચ્ચ હોવા છતાં આચરણીય નથી થઈ શકતો. તેજ રીતે જે
વ્યક્તિ ત્યાગાશ્રમને ચોગ્ય હોય તેને માટે તેજ આશ્રમ ઉત્તમ ગણી
સકાય. સારાંશ કે તે બન્નેની ઉત્તમતાનો તોલ વિવેકબુદ્ધિ દ્વારા તે
તે સ્થાને કરી લેવો ઘટે અને તેથી જ શાસ્ત્રકારોએ તે બન્નેમાં
દોષની ન્યૂનતા કે ઉત્તમતા ન વર્ણવતાં ભૂમિકાઓનો વિકાસક્રમ
આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે.

. માણુવત્તં, ઇયમે, નાને ચ વિનામે, પચ્ચવચ્છાને ચ સચમે ।

સૌથી પ્રથમ માનવતા પછી સદ્ધર્મ શ્રવણ, વિવેક, વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન), આવશ્યકતા ઘટાડવાના નિયમો અને ત્યારબાદ ત્યાગ. આ બધી ક્રમપૂર્વકની ભૂમિકાઓમાં ત્યાગનું માહાત્મ્ય સર્વોત્કૃષ્ટ છે. કારણ કે જગતના સર્વ પ્રાણીઓ જે સુખને ઇચ્છે છે તે સુખનો મંબંધ વૈભવની પ્રાપ્તિ સાથે નથી પરંતુ આત્મસાક્ષાત્કાર પર જ તે નિર્ભર છે. એ આત્મસાક્ષાત્કારનું કેન્દ્રસ્થાન અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ, સંતોષ અને પ્રેમ વિના સુલભ નથી અને સંતોષ તથા પ્રેમનાં અમૃત તો વૈભવવિલાસનાં વિપત્યાગવાથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે.

પરંતુ વૈભવનો ત્યાગ કરવો એટલે સાધુ વેશ ધારણ કરવો એમ નથી. ત્યાગનો આદર્શ સેવી પોત પોતાની યોગ્યતા અનુસાર તે તે સ્થાનનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોને ન્યાય આપી તે તે ભૂમિકામાંથી પસાર થઈ આગળ વધવું એમ જ તે પરથી ફલિત થાય છે. ઉપરના શાસ્ત્ર કથનનો પણ એજ સાર છે સાધુ જીવન યદ્યપિ ઉચ્ચ છે છતાં જે મનુષ્ય માનવધર્મ કે ગૃહસ્થધર્મની ભૂમિકામાંથી પસાર ન થયો હોય તે ત્યાગી જીવન ઉચ્ચ હોવા છતાં તેનો અધિકારી બની શકતો નથી.

૨મે ક્રાંતિ આ ક્રમને બૂલી જાય. તે સારુ ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન શુદ્ધ એ બન્ને જગદોદ્ધારક પુરુષોત્તમોએ પ્રથમ ગૃહસ્થ જીવનને આદર્શ બનાવી દાન, દયા, સેવા, વિશ્વપ્રેમ વગેરે વગેરે ઉચ્ચ ગુણોને ખીસવી પછી જ સર્વથા ત્યાગ કરી આત્મ કલ્યાણની એકાંત સાધના કરવાની તક મેળવી હતી. તે દ્રષ્ટાંત ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ ઉભયને ઉચિત ન્યાય આપી દે છે. એટલે હવે તે વિષયને વધુ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

તે દ્રષ્ટિબિંદુથી અને ખીજી રીતે કહીએ તો ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ ત્યાગી જીવનના સ્તંભ સમાન છે. જે તે સ્તંભ વધુ સુદૃઢ હશે તો ત્યાગી જીવનની ધમારત સુવ્યવસ્થિત ટકી રહેશે. તે ધ્યેયને અનુસરીને પણ આજે ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતા સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવો સ્થાન મંગત માની પ્રસ્તુત વિષયને આ ગ્રંથમાં ન્યાય આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. એટલો વિષયનિર્દેશ કરી હવે આપણે રાષ્ટ્ર, સમાજ અને ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન છે કે કેમ? તે વિચારીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન

૪

રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ

રાષ્ટ્ર એટલે દેશ. જુદાં જુદાં ગામો તથા શહેરોના સમૂહને પ્રાંત અને પ્રાંતોના સમૂહને દેશ કહેવામાં આવે છે. ગામોમાં પ્રજા વસે છે માટે જ તેને ગામ એવી સંજ્ઞા મળી છે. આ પરથી પ્રજાનો મોટો સમૂહ તેજ દેશ તરીકે ઓળખાય છે.

પ્રત્યેક પ્રજાનું જનન, રક્ષણ, પોષણ અને સંવર્ધન એ ચારે વસ્તુઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. આથી રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

સામાજિક દ્રષ્ટિએ

મનુષ્યના સમૂહને સમાજ કહેવામાં આવે છે. અને તેના પેટા વિભાગોને મંડળ કહેવાય છે.

વ્યક્તિગત જીવનની સારી કે માઠી અસરનું પરિણામ સીધી રીતે સૌથી પ્રથમ તો તે તે મંડળ અને સમાજ પર જ આવે છે.

આથી જોટલી દેહને ચેતનાશક્તિની આવશ્યકતા છે તેટલી સમાજને વ્યક્તિગત આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની પણ છે. ગૃહસ્થનું વ્યક્તિગત જીવન જોટલે અંશે ઉત્તમ અને ભવ્ય હોય તેટલે અંશે તે સમાજ સુખી અને સ્વર્ગીય બનવાનો.

ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ

રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક હિતમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો છે તે

વાત સૌ કોઈ એકમને સ્વીકારે તેમ છે. પરંતુ ધાર્મિકતામાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ફાળો હોય શકે કે કેમ તે સંશંકામાં આને ધણો વર્ગ સંદિગ્ધ છે.

તે વર્ગ એમ માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે પાપ, અને પાપ એટલે અધર્મ. અધર્મ હોય ત્યાં ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે ? અને આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં આત્મવિકાસને પણ સ્થાન ક્યાંથી હોય !

બ્રાન્ત મન્તવ્ય

આની માન્યતા અમુક કાળથી પ્રચલિત થયેલી હોય તેમ જણાય છે. આ માન્યતાનો અગ્રાત વર્ગમાં પ્રચાર થવાથી પરિણામ એ આવે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાની જાતને પાપી માની પોતાની પવિત્ર ફરજોમાંથી વ્યુત થઈ જાય છે. કારણ કે તે માને છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો પાપજ છે અને પાપના પરિણામે સંસાર પરિબ્રમણ છે તો પછી પાપીને વળી પાપ શ્યાં ! એમ માની જાણવા છતાં દુર્લભ રાખી તે કેટલાક અનર્થો ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કરી બેસે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીની જવાબદારી

ઉપરની માન્યતા કેવળ બ્રમભૂલક અને તદ્દન વલ્લુદ વગરની છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ પણ આત્મવિકાસનું પ્રથમ પગથિયું છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ મનુષ્ય સત્ય, અહિંસા, સંયમ ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનું આરાધન કરી ઉચ્ચ ક્રાંતિએ પહોંચી શકે છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે “મિત્રલાભ વા મિહત્યે વા મુન્નણ મમ્મદિ દિવં ।” અર્થાત્ ત્યાગી ભિક્ષુ હો. ગૃહસ્થ હો, તે ઉભય પૈકી જે કોઈ સંયમી હોય તે સ્વર્ગ મેળવવાનો અધિકારી છે. ગીતાજી પણ પુનઃ પુનઃ પોકારીને કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ ઉર્ધ્વગતિએ જઈ શકાય છે. માત્ર આ સત્ત યાદ રાખવું નોંધએ કે “કર્મણ્યેવાઽધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન” સત્કર્મ કરવાનો જ મનુષ્યને અધિકાર છે. તેના ફળની વાસનાનો તેને અધિકાર નથી. એટલે આ રીતે ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમનું લક્ષ્ય

મિત્ર ઉચ્ચ ક્રાંતિનું જ છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ પણ નંદનવન સમાન બધા આશ્રમોનું વિશ્રામસ્થાન છે એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી. લક્ષ્યમિન્દુ

કારણ કે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમનું ધ્યેય વિલાસ ભોગવવાનું નથી પણ વિકાસ સાધવાનું છે. ગૃહસ્થનું જ્ઞાનચર્ચખંડન મુદ્દતમ પ્રજોત્પત્તિ અર્થે છે. વિકારવામનાની પૂર્તિ અર્થે નથી. આથી આવા જ્ઞાનચર્ચ ખંડનમાં પાપ હોવા છતાં તે પાપ ગૃહસ્થાશ્રમીને પીડી શકતું નથી. આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રવૃત્તિ પગે પીડવા માટે નહિ પણ પરોપકારાર્થે હોય છે તેથી તે પ્રવૃત્તિ પુણ્યકારી બની રહે છે.

પરંતુ જો તેજ ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ ન હોય તો નંદનવનને બદલે નરકાગાર જેવો થઈ પડે. તે વાત પણ જૂલની ન ઘટે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમનું ધ્યાન જોડેલે દરજ્જે ઉચ્ચ તેટલીજ તેની જવાબદારી પણ ગંભીર છે.

લગ્નચર્યા

૫

જે આશ્રમમાં રહી ગૃહસ્થજીવન ગાળવાનું હોય છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવાય છે, અને ગૃહસ્થજીવનનો પ્રારંભ વાસ્તવિક રીતે તો વિવાહિત જીવન પછી જ થાય છે. એટલે વિવાહિત જીવન એ ગૃહસ્થાશ્રમનું પ્રથમ અને આવશ્યક અંગ છે, તેથી આ પ્રકરણમાં લગ્નજીવનને લગતા પ્રશ્નોની વિચારણા કરીશું. લગ્ન એટલે શું ?

લગ્ન શબ્દ જગ્ ધાતુ પરથી નિષ્પન્ન થયો છે. લીન થવું એ તેનો શબ્દાર્થ છે. વિવાહ એ પણ લગ્નનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે, અને તે પણ વિન્નવ્ અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમનાં કર્તવ્યોને વહન કરવાનું સૂચવે છે.

જાયા એટલે સ્ત્રી. જાયાપતિ એ બન્ને શબ્દો મળીને દંપતી શબ્દ બને છે. સારાંશ કે સ્ત્રી અને પતિ હોવાનું પ્રેમમય સંગીલન થવું તેનું નામ દમ્પતીલગ્ન. શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ દમ્પતી લગ્નની આ વ્યાખ્યા છે.

ખોટી માન્યતા

લગ્ન જીવન શા માટે જોઈએ ? કારણ કે લગ્નજીવન એ પુરુષ અને સ્ત્રીજાતિની એક પ્રકારની પરતંત્રતા છે. એવી

માન્યતા ધરાવનાર એક વર્ગ સમાજમાં આજે હસ્તી ધરાવે છે. લક્ષ્યવસ્થા એ માનવજીવન માટે તદ્દન નિરુપયોગી વસ્તુ છે એમ મનાવવાનો તે પ્રયત્ન પણ કરે છે.

આપણે આ માન્યતાને સાંસુધી સહમત થઈ શકીએ કે જે બ્રહ્મચારી પુરુષ કિંવા બ્રહ્મચારિણી સ્ત્રી જીવનપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવા માગતાં હોય તેને માટે વિવાહિત જીવનની આવશ્યકતા નથી. તેમજ કોઈપણ શાસ્ત્રકારોએ તેવા વર્ગને વિવાહિત જીવન ગાળવું જ જોઈએ એવી ફરજ પાડી નથી. પરંતુ જોયો નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવા માગતા નથી છતાં લક્ષ્યવસ્થાને એક પ્રકારની પરતવ્રતા માની તે વ્યવસ્થાનો ભગ કરે છે તેઓ તો બંને માર્ગ ચૂકે છે પોતાનું પતન કરે છે, અને ભાવિ પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ખૂન કરે છે. તત્ત્વચિંતકો આવી સ્વતંત્રતાને હળહળતી સ્વચ્છંદતાનો જ નમુનો માને છે. લલે પછી તેને પ્રગતિકારક સુધારાનું આકર્ષક નામ આપવામાં આવ્યું હોય.

આવી સ્વચ્છંદતાનો વાધુ છેલ્લાં અમુક સમય થયાં તો વેગભરે ફુંકાઈ રહ્યો છે. આનું પરિણામ વ્યક્તિ અને સમાજ બંને પર કડું રીતે પરિણમ્યું છે, અને તેવા પ્રસંગે લગ્નના આદર્શની વિચારણા કરવાનો દરેક વર્ગના સારું સમય આવી લાગ્યો છે.

લગ્નનો આદર્શ

પત્નીએ પતિના સ્થૂળ દેહની જોટલે અંશે દરકાર રાખવી જોઈએ તે કરતાં સુવિશેષ રીતે પતિની માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પરત્વે રાખવી જોઈએ. અને તે ત્યારે જ બની શકે કે જ્યારે દમ્પતી જીવનમાં શિક્ષણ અને સદાચારને સંપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું હોય તથા વિશુદ્ધ પ્રેમના હેતુપૂર્વક પરસ્પરનાં સંલગ્ન થયાં હોય.

પ્રાચીન કાળમાં ઉપર્યુક્ત આદર્શ ચથાર્થ જળવાઈ રહે તે હેતુએજ યુવક અને યુવતીનાં હિતૈથી મુરબ્બીઓ પર તે બન્નેના લગ્નજીવનની પસંદગી કરવાનો અધિકાર સોંપાયો હતો, અને આજે પણ તે ધોરણુ સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જો કે આજે બહુધા એતું બને છે ખરું કે પુત્ર અને પુત્રીના માતાપિતા સ્વાર્થ કિંવા લોભને વશ થઈ પોતાની ઉપર્યુક્ત ફરજથી વ્યુત થઈ પોતાના ફરજંદોના હિતમાં બારે નુકસાન પહોંચાડે છે, અને આજ કારણે સમાજની લગ્નવ્યવસ્થા પરત્વે આજે અનેક વિચારોના પ્રહારો થઈ રહ્યા છે. બીજી તરફથી વિધવાવિવાહ જેવા પ્રશ્નો ચર્ચાઈ રહ્યા છે. પરંતુ ઊંડા ચિંતનથી અવશ્ય એમ જણાઈ આવશે કે આમાં પ્રાચીન બંધારણ કે લગ્નવ્યવસ્થા લેશમાત્ર દૂષિત નથી; માત્ર તેને નહિ અનુસરનાર અપવાદિત વ્યક્તિઓ જ તે પરત્વે જવાબદાર છે.

સમાજની વ્યવસ્થા પછી તે પ્રાચીન હો કે અર્વાચીન હો, માનવજાતિને માટે સર્ગચેક્ષા સ્વાર્થ ઇત્યાદિ દોષોને લઇને અપવાદો તો તેમાં અવશ્ય નીકળવાના. આવા અપવાદોની ખાતર આખા સમાજ બંધારણનો લોપ કરવાની બાવના સેવવી કે તેવા પ્રયત્ન કરવા તે કરતાં અપવાદનું મૂળ શોધી તેની મુધારણા કરવી તે જ પ્રજાના સામુદાયિક હિતની દ્રષ્ટિએ વધુ ઉપયોગી છે.

વર્તમાન મુધારાનું નિર્દેશન

આજે તો કોઈ પ્રાચીન નીતિ કે નિયમ પછી બહેને તે ઉપ-યોગી અને જીવન વિકાસ માટે અનિવાર્ય હોય, પણ તેનો લોપ કરી

એક કાળ આગળ વધવું તેને કટલોક વર્ગ સુધારાઓ રહો છે, અને તેવી રીતે આચરી પણ રહો છે. આના સુધારાઓ સુધારાઓ ગોચર થતુ વ્યક્તિગત હિત કે નથી દેખાતું સામાજિક હિત. આવા સુધારાને વાસ્તવિક સુધારો કઈ રીતે ગણી શકાય ।

સુધારાની આવશ્યકતા

સુધારાની આવશ્યકતા તો દરેક કાળમા હોય છે પરંતુ તે સુધારાઓ સમાજ જીવનના સગ્રહ નિયમોને અનુસરીને જ થવા હોવા જોઈએ. તેવા સમાજને હિનકારી સુધારાઓ દરેક કાળની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ કર્યા હોય છે જે આપણે આજ સુધીનાં ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના અવલોકનથી જોઈ જાણી શકીએ છીએ.

દ્રષ્ટાંતરૂપે એક કાળ એવો હતો કે તે વખતે કોઈ એક પુરુષને એકથી વધુ પત્નીઓના મગ્ધણ અને પાલન કરવાની પણ છુટ આપવામાં આવતી, અને એકથી વધારે પત્ની સાથેના લગ્નમા સામાજિક ગુનો ગણાતો નહિ. પરંતુ ત્યાર પછી મમય પ્રમાણે પરિવર્તન થતાં એક પતિને એક પત્ની સાથે લગ્ન કરવું તે જ સામાજિક મમ્યતા ગણાવા લાગી. અને આજે પણ તેજ બધારણુ આવુ છે.

પરંતુ આવી મમય પરત્વેની અનુમતિઓ નારીજીવનના મંપૂર્ણ રક્ષણુ અને હિનના દ્રષ્ટિગિદ્ધથી જ ચોખ્ખેલી હતી તે ભૂલવું ન ધટે.

મારાંશ કે અઘાપિ સમાજ બધાંજીવના જે જે નિયમો ઉપસ્થિત થતા આવ્યા છે તે બધા સમાજની માર્ગદર્શિક સુરક્ષાને અનુસરીને જ ચોખ્ખેવા છે. આથી તેને યથાર્થ રીતે અનુમગવાની અને તેને સુદૃઢ બનાવવાની સમાજના પ્રત્યેક અંગોની ફગ્ગ છે. કારણ કે મમાજ બધારણુના નિયમોની આધીનતામા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની હાનિ નથી પણ સુરક્ષા છે.

હમણાં હમણાં મુકન સહચાર અને પ્રેમલગ્નના આકર્ષક નામના બહાના હેઠળ લગ્નવ્યવસ્થાની જે અગજકના મમાજમાં

પ્રવર્તી રહી છે તેની વારકવિક્ષતા શી છે ? અને સામાજિક દ્રષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે તેની સમાલોચના કરીએ.

મુક્ત સહચાર

જે યુવતિઓ, સ્વદાયર્થવસ્થામાં જીવન ગાળવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ અવિવાહિત રહી પુરુષો સાથે મુક્ત મહચારથી જીવન ગાળવા ઇચ્છે છે, તથા તે સ્થિતિમાં સ્વતંત્ર સુખ મેળવવાની આશા રાખે છે તેની દશા કેટલીક વાર બળરુ સ્ત્રી કરતાં પણ મહુસગણી ખૂડી થઇ જાય છે કારણ કે મુક્ત સહચારમાં એક જ પ્રેમનું પાત્ર હોય તેવી દશી નિશ્ચિનતા મેળવતી નથી. તેથી તે બિચારી પ્રેમનાં બહાના હેઠળ અનેક દુઃખજોરોનો શિકાર બની જવા પામે છે. આથી જે પરિણામની તેને યૌવનકાળમાં દુઃખના મુદ્દાં હોતી નથી તેવું અકથ્ય કષ્ટ પાછલી વયમાં તેને શોષવું પડે છે.

સમાજથી તો તે પ્રથમથી જ સ્વયં અલગ થયેલ હોય છે અને પાછળથી તેના કહેવાતા પ્રેમીઓથી પણ તરછોડાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેનું સ્નેહી કે મંરક્ષક કોઇ રહેવું નથી ત્યારે તો તેના પશ્ચાતાપ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જાય છે.

તેવી જ રીતે જે યુવકો પણ આવી જાતનું જીવન ગુજારે છે તે નિર્વૃથ્ત અને નિઃસાધન બની પોતાનું અને સાથે સાથે સમાજનું પણ બહુ ખૂંડું કરી નાખે છે.

આવાં યુવક અને યુવતિઓ અત્યાચાર, અધર્મ અને એવા કષ્ટક અનર્થોથી કલ્પના પામે છે અને તેનું માની લીધેલું સ્વચ્છંદી સુખ પરિણામે તેને પોતાને પણ એટલું તો ઠગે છે કે તેઓ પોતે જીવન પર્યંત દુઃખની યાતનાઓ વહન કરે છે અને સમાજ તથા રાષ્ટ્રને પણ તેને અંગે બહુ શોષવું પડે છે. માટે આવા દુઃખમય અને હાનિકારક ભવિષ્યથી બચવા સારુ “अन्यमार्गं नोपगच्छेत् स्वशरणात् सदा (મનુસ્મૃતિનીતિ)” એક પતિએ એક પત્નીની અને એક

પત્નીએ એક પતિના પસંદગી કરી વિવાહિત જીવન ગાળવું તેમાં ભવિષ્યની પ્રગતિ હિત અવલંબે છે.

આ રીતે દર્શનશાસ્ત્રોએ તથા નીતિકારોએ એક બાર્યાવ્રતની ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ જે ઘોષણા કરી છે તે સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ વધુ ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ જણી શકાય છે.

જો કે જૈનશાસ્ત્ર ત્યાગમાર્ગ પર વધુ ભાર આપે છે. કારણ કે અનંત જ્ઞાનોઓએ અનેક અનુભવોથી સિદ્ધ કર્યું છે, કે મનુષ્ય જીવનનું ઐશ્વર્યક મુખ સાગ બાવના પર જ નિર્ભર છે. તેમ છતાં તેટલી યોગ્યતા ન હોય તો ગૃહસ્થ જીવનની વ્યવસ્થાને પણ તે ન્યાય આપે છે અને તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ગૃહસ્થોએ “સ્વદારા સંતોષ” એટલે કે પ્રજ્ઞેત્પત્તિના શુદ્ધ હેતુથી એક પત્નીવ્રત યાવત-જીવન સ્વીકારવું જોઈએ. જો પ્રજ્ઞેત્પત્તિનો જ શુદ્ધ હેતુ હોય તો તે દમ્પતીપ્રેમ પણ અચળ અને સ્થિર ટકી રહે છે.

આવાં લગ્ન તેજ સાચાં પ્રેમલગ્ન ગણાય. આવાં પ્રેમલગ્નમાં દેહ સૌન્દર્યની કસોટીથી જ માત્ર યુવક અને યુવતીને જોડી દેવામાં આવતાં નથી. પણ તેઓનાં પારસ્પરિક ગુણદોષો, પ્રકૃતિ, વય છત્યાદિ બાબતોનો સુમેળ સાધી સંલગ્ન કરવામાં આવે છે. આવાં પતિ અને પત્નીઓનાં જીવન વિશ્વાસ, સહકાર અને સ્નેહના સ્રોતથી તરબોળ રહે છે.

પોતાના પુત્ર પુત્રીને જીવનપર્યંતના સર્વાંગ પ્રશરૂપ લગ્નજીવનને આ રીતે યોજી આપવાં એજ તે ઉભયના વડીલોની પવિત્ર દ્રશ્ય છે. એમ સમાજબંધારણ પણ પોષકારીને જણાવે છે.

પ્રેમલગ્ન

હમણાં હમણાં ઉપર કહેલા મુક્ત સહચારની માફક એક પ્રેમલગ્નના નામે બીજો પણ ગ્રમ કવચિત્ દેખાવ દે છે. આવા કહેવાતા પ્રેમલગ્નમાં યુવક અને યુવતી બન્ને કોઈની સલાહ સ્વીકાર વિના કેવળ પોતાનીજ પસંદગીથી લગ્ન કરવાની માન્યતા ધરાવે

મુક્ત સહચારના મિદ્ધાતની માફક આ માન્યતામાં લમચ્યવ-
સ્થાનો તિરસ્કાર નથી. નો પછી તે સિદ્ધાંતમાં શી ત્રુટિ છે કે જેથી
તેની ભ્રમમા ગણના થાય ! તે શક્ય નિવારવા માત્ર તેની વાસ્ત-
વિકતા વિચારીએ
વયની અસર

યુવક અને યુવતી કે જેમને જીવનપર્યંત એક જીગ્ગનો ગઢકાર
સાધી ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી શકટનો ભાર વહન કરવાનો હોય છે, તેઓ
ગણબુદ્ધીથી પરંપર પોતાની મેળે યોગ્ય પાત્ર શોધી લે તે કાંઈ
ખોટું નથી. પરંતુ તે પ્રમંગળ એવો હોય છે કે તેવે સમયે આવા
યુવક યુવતીઓમાંનાં ઘણાખરાં એક પ્રકારના અવિશને આધીન હોય
છે, અને તે વસ્તુ તે વયમાં સ્વાભાવિક છે. જીતું તેઓને પરિપક્વ
વયના અનુભવનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી, અને ઘણાખરાં તો એક જીગ્ગના
દેહ સૌન્દર્યથીજ આકર્ષાયાં હોય છે. એવાં કારણોને લઈને જ
પારસ્પરિક શુભદોષોની નિરીક્ષણ શુદ્ધિ તેઓમાં જન્યૂત થવા
પામતી નથી.

આ સ્થળે મહાત્મા ગાંધીજીના પુત્રનાં લમપ્રસંગની વસ્તુસ્થિતિનું
દિગ્દર્શન કરાવવાથી તે પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવશે, અને લમ
વ્યવસ્થાની આવશ્યકતાનો પણ બોધ થશે એમ ધારી તેમનું સંક્ષિપ્ત
અવતરણ અહીં આપ્યું છે.

અનુભવ

“ ગાંધીજીના પુત્રે પોતાની ઇચ્છા જેમ અને તેમ જલદી
વિવાહિત જીવન સ્વીકારવાની છે, એમ ગાંધીજીને જણાવ્યું. અને
એમાં એમની મદદ અને સહાઈ માગી. ગાંધીજીએ બન્નેને મંજૂરી
આપવા કબુલ કર્યું અને જ્ઞાતિમંધન તોડીને વિવાહ કરવો એવો
એમણે નિશ્ચય કર્યો.

એમણે સોધ ચલાવી અને એક કન્યા એમને વિવાહ માટે

પસંદ કરવા જેવી લાગી પણ એ કન્યા વિવાહ માટે સંમત નહોતી. બીજી કન્યા પસંદ કરી, એ વિવાહિત જીવન ધન્ય હતી.

ગાંધીજીએ પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ સરળતાથી પોતાના દિકરાના ગુણદોષોનું કન્યા અને એના માતાપિતા આગળ વર્ણન કર્યું અને વિચાર કરવા કહ્યું ગાંધીજીએ કન્યાના ગુણદોષો પોતાના પુત્રને લખી જણાવ્યા અને પોતાની લક્ષ્મણ લખી જણાવી. કન્યામાં એક શારીરિક ખોડ હતી.

એક મિત્રે ગાંધીજીને સૂચવ્યું કે “ગાંધીજીએ વગર કન્યાને મેળવી આપવા જોઈએ, બન્નેને એક બીજાનો પરિચય થવા દેવો જોઈએ. અને કન્યાની શારીરિક ખોડને નીકળી લેવા પુત્ર કેટલે અંશે તૈયાર છે. તથા પરિચય થયા બાદ એક બીજા માથે લગ્ન કરવા સંમત રહે છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ.”

ગાંધીજીને આ સૂચના ઠીક ન લાગી, એમણે કહ્યું. “મને આવી પદ્ધતિ બરાબર લાગતી નથી. આજે એ બન્ને લગ્ન માટે ઉતાવળમાં થયાં છે. એમની દ્રષ્ટિ આજે મોહાંધ ગણાય. એ બેમાં થત ‘હા’ લાગે તોયે વિચારપૂર્વક હા કહી છે એમ નહીં કહી શકાય. ‘ના’ નીકળી શકે એવાં જેટલા કારણો હોય શકે તે બન્નેને સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યાં છે. જેમનામાં કામચલાઉ ઉદ્ભવી છે એવાં સ્ત્રી પુરુષ, એક બીજા પ્રત્યે મકામ દ્રષ્ટિ નાખવા માટે જ આવી રીતે બેગા થાય, અને એવી દ્રષ્ટિ એક વાર પોખ્યા બાદ લગ્ન કરવા ન કરવાનો હંગામ કરવાની છૂટ લેવા ધન્ય છે એ મને અચોક્ક્ય લાગે છે. એમાં સમાજની અને ખાસ કરી સ્ત્રીજાતિની રક્ષા નથી. સમાજને એ અપવિત્ર કરનારી વસ્તુ છે.”

[જૈન ન્યાયમાયી]

આવી સાહસિક લગ્નપ્રણાલિકાને અનુમરવામાં ખૂબ જોખમ છે. યુવાનીના આવા પ્રેમપ્રસંગો બહુધા વામનાથી જન્મે છે, તેથી તે સ્નેહ કૃત્રિમ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમના જીવનકાળમાં તેનો રંગ વિશીલું અથવા નાશુદ્ધ થાય છે.

દેવ નિર્દર્શન

આવેશ અને આકર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલાં લગ્ન ક્રમોટીમાં માગોપાગ પાઠ ઉતરી રહતા નથી. ગૃહસ્થાશ્રમનું નાવ જેમ જેમ આગળ ધપતુ જાય છે તેમ તેમ તેવા યુગક્ષતે અવનવા અનુભવો થતા રહે છે. ધીમે ધીમે વય વધતા મોંદર્યનું આકર્ષણ ફીણુ થતું જાય છે, અને નમ તેમ સુખ દુઃખમાં પરસ્પરની વૃત્તિઓની ક્રમોટી પણ થતી જાય છે.

આવા પ્રમગે યુવાનની મહત્વાકાંક્ષાની કલ્પનાના હવાઇ દિશાઓ એક પછી એક જમીનદોસ્ત થતા જણાય છે. ત્યારે પોતાની માદમ વૃત્તિનું અને ભૂવનું તેને લાન થાય છે ખરું. પરંતુ હવે તો તેઓ જીવનની મુમાદરીમાં બહુ બહુ આગળ વધી ગયેલાં હોય છે. તેથી પ્રકૃતિના અણુનનાવમાં પણ તેના ગૃહસ્થાશ્રમનું રમખિણુ મારું સુખે અગર દુઃખે પ્રસાર થયેજ જાય છે. તેઓ ભણે તે મમયે મમાજ તરફ અભિધાપ વરમાવે, પરંતુ નથી તેમા મમાજના બધાગણનો દોષ કે નથી ઇતરનો દોષ દોષ માત્ર તેમની પોતાની જ વૃત્તિનો છે. વડીલોએ શું કર્યું?

આથીજ આવા ભવિષ્યથી બચવા માટે નીતિકારોએ વરઠ્ઠાના ગુણદોષોનો ભાર અનુભવી વડીલોને મોખ્યો છે. કારણ કે તેઓ પરસ્પરની વય, ઉભયના માતા પિતાની કુચીનતા, કન્યાની યોગ્યતા અને મદ્યુણાદિની પરીક્ષા કરવાનો પાકો અનુભવ ધરાવે છે.

જે વડીલો નિસ્વાર્થી અને પ્રજ્ઞનાં હિતેષી હોય છે તેઓ પોતાની કુચ્છને જરાબર સમજી શકે છે અને પોતાની સંતતિનું ગૃહસ્થ જીવન સુંદર રીતે પસાર થાય તેવી યોગ્ય જોડીની પમદગી કરી તે પમદગી થયા પછી પોતાની મતતિને પણ તે વસ્તુસ્થિતિનું યથાર્થ લાન કરાવી તેઓની પાકી અનુમતિ મળ્યા પછી જ તેઓનાં પાસ્પરિક પૂનિત મંવજન કરી આપે છે. આવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં તે

યુવક યુવતીને તેનું મનોરથપૂર્ણ સ્વર્ગીય જીવન ગાળવાની તક સાંપડે છે. અને તેવા, દપતીજીવનમાં સૌજન્ય અને સાચા સ્નેહની મુલાકાત સુધી પ્રસરી રહે છે.

વડીલોની સુદૃઢતા

તે ખેદનો વિષય છે કે આજનો વડીલ વર્ગ આ પવિત્ર દુરજને કટલેક અંશે પરવારી બેઠો છે. આજે તે પુત્ર પુત્રીને ગમે તેની સાથે જોડી આપવાં એટલામાંજ પોતાના કર્તવ્યની છતિ મમામ્મિ માની બેસે છે. અથવા સ્વાર્થવશ અયોગ્ય કાર્ય કરી બેમે છે.

લગ્ન વ્યવસ્થામાં વ્યાપી રહેલી અરાજકતા અને આજના ગૃહ-સ્થાશ્રમની દુર્દશામાં આ પણ એક પ્રખળ કારણ છે. તેઓમાંનાં કેટલાંકે તો લગ્ન જીવન માટે વરકન્યાના ગુણ દોષોનો તો શું પરંતુ યોગ્યાયોગ્ય વયનો સુદ્ધાં વિચાર કરવાનો અવકાશ લેવા માટે થોભતાં નથી. એક પિતા પોતાના સ્વાર્થની ખાતર કાંઈ છુટ્ટા સુટ્ટા કે સડેલા પુરુષના કંઠમાં પોતાની કુમળી કળી જેવી નિર્દોષ બાળાનું જીવન હોમમાં લેશમાત્ર અચકાતો નથી. કાંઈ પિતા પોતાની પુત્રીનો લગ્નમંત્રણ બાળવયમાંજ કરી નાખે છે. અથવા તો અયોગ્ય મંત્રણ પણ જોડી દે છે.

આવાં નિયમ વિરૂદ્ધ તથા અણુમેળ લગતોથી એ દિશાર બાળાઓ દામ્પત્ય જીવનના સુમધુર રમથી વંચિત રહે છે, અને એવા એવા કારણોથી અમળાઓના આર્તનાદો અને વૈધવ્ય જીવનની કઠણ કઠાણીઓ પ્રાયઃ જન્મે છે. પુનઃ તે વૈધવ્ય જીવનને પવિત્ર અને સુરક્ષિત રાખવાના ઉપાયો અને સાધનો તરફ પણ આવાં કહેવાતાં હિતૈષીઓ બેદરકારી સેવે છે. પરિણામે સમાજને કલકિત કરનારાં દુષ્ટ કાર્યોની પરપરા એક પછી એક ઉત્પન્ન થતી જાય છે. કે જે નિવારવા વિષવા વિવાહ અને એવી એવી પ્રવૃત્તિની સુખેશ ઉદ્ધાવતો એક વર્ગ સમાજ માંમે છડે ચોક તૈયાર થતો જાય છે.

ઉપાયો.

સમાજનાં આ બધાં દરોને મૂળથી નાબૂદ કરવા સારુ વરકન્યાના વડીલોને ખોતાની પવિત્ર દરજ્જાનું લાન થાય તેવી વ્યવહારુ કોશિષ કરવાની પ્રત્યેક સાચા સુધારકની સૌથી પ્રથમ અને અગત્યભરી દરજ્જા છે. આ પ્રવૃત્તિમાં વિચારબળ ઉપરાંત કાર્યકારક શક્તિની પણ પૂર્ણ આવશ્યકતા છે, અને સાથે સાથે ફળ પરત્વે ધીરજ અને સહિષ્ણુતાની પણ અપેક્ષા છે. પરંતુ “મનસ્યો વાર્યાર્યો ન મળયતિ દુઃશે નન્ન મુચ્ચે । આ દરજ્જા મધાર્થ રીતે બળવી શકાય તો સમાજ જીવનને ઠારી રહેલા અનેક દરોનો જડમૂળથી નાશ થઈ શકે એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે.

છૂટાછેડા

અત્યાર સુધી આપણે જે ચર્ચા કરી ગયા તે બધી લગ્નજીવનના પ્રારંભકાળની હતી: આ પ્રશ્ન લગ્નજીવન પછીનો છે. એટલે તેની પણ પ્રાથમિક ચર્ચા ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય હોવાથી અહીં તે પ્રશ્નની વાસ્તવિકતાની વિચારણા કરી લેવી ઉચિત છે.

દામ્પત્યજીવન યોગ્ય હોવા છતાં શારીરિક આકર્ષણની હીનતાને કારણે અથવા વાસનાની અતૃપ્તિને કારણે કેટલેક સ્થળે એક ઉપરાંત બીજું પત્નીલગ્ન અથવા છૂટાછેડાનો ઉપયોગ વર્તમાનકાળમાં કદચિત્ થતો હોય તેમ દેખાય છે.

આવી જાતના છૂટાછેડાનો વાયુ પ્રાયઃ વિદેશી મંસર્ગથી હેતરી આવેલો જણાય છે. જે કે પતિ અને પત્નીની સન્માનિતા અને લગ્નજીવનની વ્યવસ્થા મધાર્થે બળવવા સારુ અતિ પ્રબળ કારણ-વશાત્ તો ભારતવર્ષની પ્રાચીન સમાજવ્યવસ્થામાં પણ આવી છૂટનો ઉલ્લેખ મનુસ્મૃતિમાં છે ખરો.

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે ફલયે ચ પતિતે પત્નો ।

પંચસ્વાપત્સુ નારીણામ્, પતિરન્યો વિધિયતે ॥

પતિ નષ્ટ થયો હોય, મૃત્યુ પામ્યો હોય, તજી ગયો હોય, નપુસક થઈ ગયો હોય અને પતિત થયો હોય તો આનાં પ્રયજ્ઞ કારણથી તે ખીજા પતિ સાથે લગ્ન કરી શકે છે.

“ પરાશરસ્મૃતિ ”

પરંતુ આજે જેવા રૂપમાં તે પ્રજા ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે તેવા છૂટાછેડાની છૂટ તો ગૃહસ્થાશ્રમની મંથાને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી એટલુંજ નહિ ખરુંકે ઉલટું દામ્પત્યજીવનનાં નિર્ભજ સ્નેહમાં બહુ હાનિકારક છે એમ દીર્ઘવિચારને અંતે જણાયા વિના રહેતું નથી. કારણકે એક પતિ પોતાનાં પ્રેમપાત્ર પત્નીનો અને એક પત્ની પોતાના પ્રાણુવદ્વલ પ્રિતમનો જ્યારે પણ ઈચ્છા થાય ત્યારે (સ્વીકારવામાં આવે એક પણ સમજા કારણ સિવાય) ત્યાગ કરી શકે તેવી જાતની માર્વેશિકે છૂટ ભાગતીય સંસ્કૃતિ સારું બિલકુલ અનાવશ્યક અને તદ્દન નિરુપયોગી છે.

પ્રાચીનતા અને વર્તમાનતા

જે ભારતમાં પતિના મૃત્યુ પાછળ પત્નીનું જીવન અને પત્નીના વિયોગથી પતિનું જીવન નીરસ બની જતું એવો અપૂર્વ દામ્પત્યપ્રેમ હતો તેજ ભારતમાં છૂટાછેડાની આવી અનાવશ્યક પ્રથાની ચર્ચાઓ લેખી થાય છે. તે ખરેખર ભારતીય સંસ્કૃતિભાટે લગ્નમરપદ વસ્તુ છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમની હીનતાનો પણ આ એક નમૂનો છે તેમ જણાવે ક્યા સમાજપ્રેમીને હૈયે હૈં ઉત્પન્ન નહિ થાય !

હવે તો ખાશ્વાત્ય ગણાતા યૂરોપાદિ દેશોના મમાજ્ઞિત-ચિંતકો પણ આવી જાતના છૂટાછેડાની અનાવશ્યકતા સ્વીકારતા થઈ ગયા છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે વસ્તુ સમાજ સારું ઉપયોગી નથી માટે મમાજના પ્રત્યેક જવાબદાર અગ્રેમરો તથા લોકનેતાઓએ આવા પ્રશ્નોપર ઊંડી ચિંકિત્સા કરી તે કારણોનોજ નાશ કરવો એજ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. કારણકે સમાજની સુધારણા તથા સમાજની સુરક્ષિતતા આવા પ્રશ્નો પરજ અવલંબે છે.

છૂટાછેડાનું મૂળ

આજના દુઃખી ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે વડીલોની બેદરકારી સિવાય એક ખીજનું પણ પ્રબળ કારણ છે કે જે છૂટાછેડાના ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નોનું મૂળ છે, તેનું નામ દામ્પત્યપ્રેમનો અભાવ.

શુદ્ધ દામ્પત્યપ્રેમને આજે વિકારની વાસનાના સેતાને ચૂંથી ખાધો છે. વિલાસની અતિમાનાઓથી વિકારને પુષ્ટિ મળી છે અને મળ્યે જાય છે. તેથી અલસ્ય અને સંયમની ઉપયોગિતા માત્ર ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ નહિ પરંતુ સામાજિક દ્રષ્ટિએ પણ આજે ઊભી થવા પામી છે. વળી આ બંને સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમના લગ્નવિધિ અંગે વ્યવસ્થિત રાખવા સારુ જેટલો ઉપયોગી છે તેટલોજ રાષ્ટ્રની વ્યાપી રહેલી બેકારીના પરિહારાર્થે પણ આવશ્યક છે તેમ ઊંડાણથી વિચારતાં જણાઈ આવે છે.

સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત

લગ્નવિધિ અર્થામાં આગળ વધતાં એક ખીજે પણ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે લગ્નજીવનમાં પ્રજનનું સ્થાન છે કે કેમ ? કારણકે શાસ્ત્રકારોએ તો “પ્રજા હિ ગૃહમેધિનામ્” ઉત્તમ પ્રજોત્પત્તિ અર્થે લગ્નવ્યવસ્થા નિર્માણ કરી છે. તો સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત શાથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો તે જાણવું જોઈએ.

કેટલાક એમ માને છે કે પ્રજા વધવાથી રાષ્ટ્રીય બેકારીમાં વધારો થાય છે. માટે સંતતિનિયમન સમાજને આવશ્યક છે. આ સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રાયઃ વિદેશનોજ એવ છે.

ભારતની બેકારી

આજે ભારતની બેકારીનો પ્રશ્ન ઉકેલવા માટે કેટલાક જવાબદાર વિચારકો પણ તે તરફ આકર્ષાયા છે ખરા. પરંતુ આ સિદ્ધાંત જેટલો ઉપલક્ષ્ય દ્રષ્ટિએ સરળ અને સુંદર લાગે છે તેટલો જ પરિણામે સમાજજીવનનો નાશક છે. તથા રાષ્ટ્રીય બેકારી દૂર કરવાની દ્રષ્ટિએ પણ તેની ઉપયોગિતા યથાર્થ રૂપમાં સિદ્ધ થઈ શકતી નથી તે જાણવું

ન ધટે. કારણકે આ આખી સાજમાં એ કુદરતી નિયમ છે કે જે જે પ્રાણીઓ જન્મે છે તેની ઉત્પત્તિની સાથેજ તેની જીવનોપયોગી સામગ્રીનું સર્જન પણ ચતુર રહે છે. દ્રષ્ટાંતરૂપે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્યારે બાળક ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેને હવા, જળ અને ખોરાકની આવશ્યકતા હોય છે. તો હવા કુદરતી રીતે તેને મળી રહે છે તથા જળ અને ખોરાકની ગરજ પુરી પાડવા સારુ તેજ વખતે માતાના પથોધરમાં દૂધની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે અને એજ પ્રકારે જેમ જેમ તેનું જીવન લગાતુર જાય છે તેમ તેમ શક્તિ અને સાધનો પ્રાપ્ત થતાં રહે છે.

અર્થશાસ્ત્રની દ્રાષ્ટિએ અવલાકન કરતાં એક હેનરિ જ્યોર્જ નામના વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રીએ આજ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું છે કે “ વસતિના વધવાથી કંઈ જાંદગીની ખોરાકી ખૂટી જતી નથી. માનવશક્તિનો આજે દ્રષ્ટિગોચર થતો હ્રાસ અને માનવદુઃખોનો ગંજ એ કુદરતના કાયદાને અંગે નથી. એ તો કુદરતના કાયદાને નહિ અનુસરવાનાંજ સીધાં પરિણામો છે.”

એટલે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેઓ રાષ્ટ્રની બેકારી દૂર કરવા માટે આ સંતતિનિયમનના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરે છે તે તદ્દન અવાસ્તવિક છે.

સંતતિનિયમનનું શુદ્ધ ધ્યેય અને તેનું પરિણામ

પણ જો સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત વીર્ય સંરક્ષણના શુદ્ધ લક્ષ્ય-ખિંદુથી યોગ્યતો હોય તો આજે તેવા નિયમનની આવશ્યકતા છે ખરી. કારણકે એક મહાપુરુષે જણાવ્યું છે કે જે પ્રજા વિકારી ભાવનાને અંગે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંતતિ કદી માતા, પિતા, કુટુંબ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની સેવા તો કરી શકતી નથી બલકે ઉત્તરું માનુદ્રોહી, પિતૃદ્રોહી, કુટુંબદ્રોહી, સમાજદ્રોહી તથા રાષ્ટ્રદ્રોહી બને છે. તે મહા-સ્વાર્થ અને વાસનાના વખજમાં ગોથાં ખાઈ ચોતાનું જીવન પૂરું કરે છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

જાવન્તે દુર્વિવાહેષુ વ્રહ્મકર્મદ્વિપઃ સુતાઃ અ૦ ૩-૪૧

વિવાહની પવિત્ર ભાવના લુપ્ત થયા પછી અર્થાત્ વિકારી વામનાથી જે પ્રજા જન્મે છે તે અધાર્મિકજ બને છે. આવી પામર પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવી તે પણ એક પ્રકારનું પાપ છે.

પરંતુ જે પ્રજા ધર્મભાવના અને ઉચ્ચમંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રજા પોતાના નિવ્યનું પાલન કરવા સારું વિવિધ આત્મ-ભોગો આપી શકે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં વિલાસ અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હોય તેવા વાતાવરણમાં તેવી પ્રજાની વૃદ્ધિ થાય તે કરતાં સંયમની ભાવના ફેલાય તે વધુ યોગ્ય છે.

વળી પરિણીત દંપતી કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળે તો પોતાનું સ્વાસ્થ્ય કે જે તત્ત્વ આજે મમાજમાં બહુ અદ્ય પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી પોતાની અમૂલ્ય શક્તિના મંચયનો પરમાર્થ ખાતર મહવ્ય કરી શકે. પૂર્વકાળમાં આવી ભાવના ખૂબ વ્યાપક હતી અને તેથી પ્રજાજીવન અનેક પ્રકારે સુખી હતું.

આવું દંપતી સહ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરનાર વર્ગ બહે અદ્ય પ્રમાણમાં તૈયાર થઈ શકે. પરંતુ તે વર્ગ મમાજ તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી થઈ પ્રજાની આશિષો અવશ્ય મેળવી શકે. તેમાં તો લેશ માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

પરંતુ જે કોઈ વિકારી વાસનાને પોષીને કૃત્રિમ પ્રયોગો દ્વારા પ્રજાજનના કાર્યને અટકાવવાની કોશિષ કરે તો તો પરિણામ એ આવે કે પુરુષજાતિ નાબૂદ બને અને સ્ત્રીજાતિના વાતસલ્ય તથા સૌજન્યતાના સ્રોતો સુક્રાષ્ટ જાય. પરિણામે રાષ્ટ્રીય હિતને બદલે રાષ્ટ્રીય ઁરકૃતિના મૂળમાંજ કાપ પડે, અને ઁરકૃતિ નાશ પામ્યા પછી માનવ જાતિમાં જીવન જેવું કશું તત્ત્વ રહેવા પામે નહિ.

વળી જેઓ વિકારવાસનાને પણ ખાવાપીવા કે મળત્યાગની ક્રિયાની પેઠે કુદરતી હાજત માને છે તે પણ એકાંત ભગપૂર્ણ માન્યતા છે તેથી માન્યતા ધરાવનાર વર્ગે સમજી લેવું જોઈએ કે બ્રહ્મચર્ય એ

અસ્વાભાવિક વસ્તુ નથી • તેમ અસાધ્ય પણ નથી. વળી વાસનાને વહેતી મૂકવી એ ખાવાપીવા જેવી અનિવાર્ય ક્રિયા નથી કાગળકે જેમ જેમ તેને વહેતી મૂકાય છે તેમ હવિષા કૃષ્ણવર્મેવ મૂલ્યવાનિવર્ધેતે । “મહામારત” એટલે કે જેમ આહુતિથી, અગ્નિ શાંત પડતો નથી બદ્ધ વધે છે તેમ તે પણ વધે જાય છે.

માટે જો કોઈ બ્યક્તિ યા સમૂહ આ સિદ્ધાંતનો વાસનાના પોપણુ અર્થે જ દુરુપયોગ કરે તો તે વર્ગ પોતાના અને પ્રજાના હિતને મહાન હાનિ પહોંચાડે છે. અને તે અધાર્મિક કાર્ય માનવતાને પણ લગ્નવે તેવું છે. તેમ તેણે સમજી લેવું ધટે.

લગ્નજીવનની પરિસ્થિતિ

આ બધા દર્શોતું મૂળ આજના લગ્નજીવનની ખ્યેયશૂન્ય પરિસ્થિતિજ છે. વિચારમાં બલે ન હો પરતુ વર્તનમાં તો માત્ર વિકારને પોપવા સારુ જાણે લગ્ન ન હોય ! તેવું ખ્યેય પ્રત્યેક મમાજમાં બહુ અંશે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેથીજ સ્ત્રીનું જીવન પણ એક શણુગારેલી પુતળી જેવું નિષ્પ્રાણ ચર્ધ ગયું છે.

વિવાહિત જીવન પછી ન્યાસુધી પતિ અને પત્ની ઉભયની વાસના તૃપ્ત થતી રહે છે ત્યાસુધી તે માની લીધેલો પ્રેમ ટકી રહે છે. પછી તો તેનો વિલય થાય છે દિવા ક્ષીણ થતો જાય છે. દમ્પતી જીવનમાં લાગણીની એકાકારતા એટલે કે એકબીજાના મુખે મુખ અને દુ ખે દુઃખ થાય તેવી સ્થિતિનાં દર્શન જ થતા નથી. આ પ્રશ્ન એટલો ગંભીર અને અગત્યનો છે કે તેના ઉકેલ પરજ આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની ધનારતના પાયાની દૃઢતાનો આધાર છે.

દેખાતી લગ્નજીવનની અવ્યવસ્થાનો ઉકેલ નસેજો આવી રહેશે અને તે દિવસ એવો લવ્ય હશે કે ઘેરઘેર સ્વર્ગ ઉતરશે અને આનંદમંગલના ઘેરઘેર ફેલાશે સંભળારો.

આવી રીતે લગ્નવ્યવસ્થાની વિચારણા પછી સમાજના દમ્પતી-જીવનનું એક અંગ કે જે વ્યાધિગ્રસ્ત છે તેની વિચારણા કરવી અહીં આવશ્યક છે.

સ્ત્રીસમાજની વર્તમાન હાલત

સ્ત્રીપણ ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રથનું ચક્ર છે તેથી જોતલે અંશે તે ચક્ર મજબૂત ન હોય તેટલે અંશે ગૃહસ્થાશ્રમમાં શિથિલતા આવે એ સ્વાભાવિક જ છે.

હવે આમુક સમયથી નારીજીવનની શિક્ષણ પ્રણાલિકા ઘણીજ અવ્યવસ્થિત થયેલી માલુમ પડે છે. તેના જીવનને ઉપયોગી વિષયોનું બહોળે અંશે તેને જ્ઞાનજ હોતું નથી. તેથી નારીજીવન નિર્માસ્ય પાયઃ યષ્ઠ ગયું છે. નારીજીવનને પુરવો તરફથી અન્યાય મળ્યા છે એમ કહો કેવા નારીજીવન અયોગ્ય યષ્ઠ ગયું છે તેમ માની લો. પરંતુ આજે હજારો અખળાઓ સમાજની સીનમયક્કીમાં પીસાઈ રહી છે તે વાતનો સાવ સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રશ્ન પરત્વે કોઈ પ્રાચીન સમાજ બધારણ કે ધર્મશાસ્ત્રોનો દોષ કાઢતું હોય તો તે ઉચિત નથી. પૂર્વકાળે નારીજીવન કેટલું મહત્ત્વનું હતું તેનું મનુસ્મૃતિનાં આ સૂક્તો સ્પષ્ટ પ્રમાણ આપે છે.

“યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ” જ્યાં ગૃહદેવીઓનાં સન્માન હોય છે ત્યાંજ દેવોના રમણ હોય છે. આ સિવાય રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ ઇત્યાદિ ભક્તિમંત્રોમાં પણ સન્નારીનું સૌથી પ્રથમ સ્થાન છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે વર્ગ વર્તમાન નારીજીવનની દુર્દશામા ભારતની પ્રાચીન પ્રણાલિકાની ઉણપ આગળ ધરે છે તે તદ્દન અસ્થાને છે. આ વિષે નથી શાસ્ત્રોનો દોષ કે નથી સમાજબધારણનો દોષ માત્ર દોષ છે પુરવોની મૂઠ સ્વાર્થપરાયણતાનો.

ત્યારથી નારીજીવન પ્રત્યે પુરુષવર્ગ બેદરકાર બન્યો અને નારીજીવન પ્રત્યેનું સન્માન ઘટી નારી એ પગની મોજડી અને વાસના-તૃપ્તિનું એક સાધન તરીકે મનાવા લાગી ત્યારથી “ ચાદશી માવના ચસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદશી ” તે કથનાનુમાર આ ભાવનાના કૃળ સ્વરૂપે ગૃહસ્થાશ્રમની અને ક્રમશઃ રાષ્ટ્રની પણ દુર્દશાની રાશ્યાત થવા પામી છે.

આજે ભગવાન મદાવીર, ભગવાન કૃષ્ણ વગેરે મદાપુરુષો પ્રસ-વનાર એ રત્નકુખ ધારિણીઓમાથી નિઃપ્રાણ અને નિસ્તેજ પ્રજ ઉત્પન્ન થવા માંડી છે તેનું પણ તેજ કારણ જણાય છે.

એક કવિએ કહ્યું છે કે

દૈવીભાવથી દેવ બને પણ ગોલીથી ગોલા થાવે;
ઉદગડી સમજે સ્ત્રીને તો તેમાંથી ઉદર પાવે.
ગુલામડીથી ગુલામ પાકે રાણી પ્રભવે છે રાણા,
ભાવો જોવી તમે ભાવના શાણીથી પ્રગટે રાણા.

ગંતશિષ્ય

આ કથનની સત્યતાનો આપણે સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યા છીએ.

નારીજીવનનું વૈધવ્ય જીવન

આજે સ્ત્રીઓમાં પણ સૌથી વધુ ખરાબ દશા જો કોઇની હોય તો તે આપણી વિધવા બહેનોની છે. બાલ્યવયમાં પોતાના પતિજન્ય સુખથી વચિત થયેલી અને યાવતજીવન અલ્પચર્યા પાળવાની પ્રખળ પિપાસુ આવી ત્યાગમૂર્તિને જોઈ પુરુષવર્ગે પોતાની વિકારી અને વિકાસી વૃત્તિ માટે શરમાવું જોઈએ, અને તેવી વિધવા બહેનો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ કેળવી વફાદાર થવું ઘટે. એ તેની પવિત્ર ફરજ છે. તેને બદલે પોતાની વિધવા બહેનો પર અત્યાચાર ગુન્હારનાર જે વર્ગ આજે સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે વર્ગ ખરેખર નારીજીવનની હત્યાનો ગુનેગાર છે.

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો ઉપાય

વિધવા બહેનો એ સમાજની એક આદર્શ અને જીવંતી નગતી સયમની પ્રતિમા છે તેના કક્કિનમાર્ગમા સરળતા કરી તેને શિક્ષણ અને મસ્કારથી મજ્જિત કરી તેને માટે યોગ્ય સગવડ કરી આપવી અને સમાજમા તેનું માનભર્યું ધ્યાન સ્થાપિત કરવું તે સૌથી ઉત્તમ કર્તવ્ય છે, અને વિધવા બહેનોનું તેમાજ વાસ્તવિક કલ્યાણ નિર્માણ છે તે વાત સમાજના દરેક હિતૈષીએ સમજતા થઈ જવું ધટે

આ માર્ગેજ તે બહેનો સ્વેચ્છાએ વૈધવ્ય પાળવા મમર્થ બની શકે અને ધ્વજચર્યના પ્રભાવનું તાદ્રશ કાગવી શકે પરંતુ ઉલટું જો તે વર્ગને મમાજ કેવળ જીલમની જાજરોથી જકડી લેશે તો સમાજ આજે જે કટુ પરિણામ મોગવે છે તેમા ઉમેરો યશે આજનો યુગ સમાજના પ્રયેક અંગોના સદકારને સાધનાનો છે, તિરસ્કાર કરવાનો નથી.

વૈધવ્યજીવનનું એક કારણ

આઠ્ઠમિક કારણો બાદ કરતાં વૈધવ્યજીવનનું વિશેષ પ્રમાણ પ્રાય માતાપિતાની પોતાની સંતતિપ્રત્યે ફરજ બૂલવાથીજ જન્મવા પામ્યું છે તેમ જિંડાણથી વિચારતા જણાશે

એટલે બીજા ઉપાય તરીકે બાળવચ્ચ, વૃદ્ધવિવાહ અને અણુ-મેગ ગણાતી લગ્નમનધોની પ્રથા મમાજમાથી શીઘ્ર નાણુદ થવાની આવશ્યકતા છે

આ ઉપાયોથી આજે જે પ્રકારે વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ચર્ચાઈ રહ્યો છે તેનો ઉકલ પણ સહેજે આવી રહેશે અને ભારતનો સર્વોત્તમ સમાજ વ્યવસ્થામા રહેના ધાર્મિક અંશોનું પણ મરક્ષણ થશે

સ્ત્રીસ્નાતંત્ર્ય

નારીજીવનની સુધારણા સારુ આજે સ્ત્રીસ્નાતંત્ર્યની ઘોષણા ચારે કોરથી આવી રહેલી સજળાય છે જો કે આ પ્રકારની સ્વતંત્રતાનો નાદ સત્તારીઓના પોતાના અંત કરણનો અવાજ છે કે કેમ ? અને

જે પ્રકારની સ્વતંત્રતાની માંગ આજે કરવામાં આવે છે તે સ્વતંત્રતા ઓછોને ઉપયોગી છે કે કેમ તે એક ગંભીર ચિંતન છે.

થોડાજ વખત પર 'મર્જન' નામના હિન્દી દૈનિકમાં નારી-જીવનના પ્રશ્નને ગંભીર સમાવેશ કરતા એક લેખમાં એક વિદુષી બહેન તરફથી પ્રસિદ્ધ યાદ દત્તી કે જે બહેન પોતે સમાજ જીવનના અભ્યાસી અને અનુભવી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેણે સજારીઓના પ્રતિનિધિ બનીને આજની સ્વતંત્રતા પર શિષ્ટ સ્ત્રીઓનો કેવો અભિપ્રાય છે અને તે કેવી સ્વતંત્રતા ચાહે છે તેનો આગ્રહ પાલનીએનાં વાક્યોથી આપ્યો હતો. "આજની સ્વતંત્રતા ઉપરથી તો અમૃત જેવી મધુર અને દૂધ જેવી ઉજ્જવળ દેખાય છે પરંતુ તેની ઊંડાણમાં તો છલોછલ વિષ ભર્યો છે. તેમાં નારીજીવનનો વિકાસ નથી પણ હાસ છે. જે સ્વતંત્રતામાં જીવનનો વિકાસ નથી તે જીવનને સ્વતંત્ર કહેવાયવાને લેશમાત્ર લાયક ન હોઈ શકે. અમેને આજે સ્વતંત્રતા અવશ્ય લોછએ છે પરંતુ તે સભ્યતાભરી સ્વતંત્રતા, નહિ કે સ્વચ્છંદતા." આમ કહી આજની નારી જીવનની પરંતંત્રતાના મૂળ કારણો પામરતા, જોડી લગ્ન અને વિશ્વાસની નબળાઈ વૃત્તિને દર્શાવી આ નિર્બળતાઓનો પરિહાર જ્યારે સજારીઓ પોતેજ કરી શકશે ત્યારે જ સ્વાભાવિક અને સાચી સ્વતંત્રતા તેઓ પ્રાપ્ત કરી શકશે. એમ દિશાસૂચન કર્યું હતું.

નારીજીવન માટે ઉપર્યુક્ત ચિકિત્સા સમુચિત અને વાસ્તવિક છે એમ આપણને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રાચીન કાળમાં નિહરતા અને સંયમ જેવા સદ્ગુણોથી નારીજીવન સુખી અને ઉન્નત હતું. પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ પણ મુશિક્ષિત હતી અને તેથીજ ગૃહસ્થાશ્રમને લગતા પ્રત્યેક કાર્યમાં ઉપયોગી થઈ અર્ધાગનાના વિશેષણને ચરિતાર્ય કરી શકતી હતી. જ્યારે મુદ્ધકાર્યમાં આવશ્યકતા પડતી ત્યારે તે કેસરિયાં પહેરી રહે ચડતી. ગૃહજીવનના વહેવાર અભાવમાં તે નિપુણ હતી. પ્રસંગ પડ્યે જ્ઞાનચર્યામાં પણ તે રસ લઈ શકતી.

જ્ઞાનમાં સ્ત્રીઓ કેટલી આગળ પડતી હતી તે સંકરાચાર્યની સામે થયેલા મંડનમિશ્રનાં ધર્મપત્નીના મંવાદથી સમજી શકાય છે. આટલી યોગ્યતા હોવા છતાં તેઓનું મુખ્ય કાર્ય તો પોતાના ગૃહમંદિરમાં સ્વર્ગ બનાવવા સારુ પતિસેવા અને પ્રજાપાલનનું હતું. કારણકે પતિસેવામાં દામ્પત્યપ્રેમની સુરક્ષા અને પ્રજાપાલનમાં રાષ્ટ્રીય મંસ્કૃતિનાં મંરક્ષણ સમાયેલાં છે.

સ્ત્રીઓને જે આનંદ પતિના વિશુદ્ધ પ્રેમની છાયા તળે મળી રહે છે તે આનંદ પ્રમુખપદની ખુરશી મળવાથી મળી શકતો નથી. અને રાષ્ટ્રની સેવા પણ તેઓ ગૃહમંદિરમાં રહેવા છતાં ઉત્તમ રીતે બજાવી શકે છે. કારણ કે જે કુમળાં બાળકો લાવબધના નાગરિકો બની રાષ્ટ્રની સેવા કરવાનાં છે તેમનામાં રાષ્ટ્રીયભક્તિ તથા ધાર્મિકતાના ઉત્તમ સંસ્કારોનું ખીજરોપણ કરીને આ ગૃહલક્ષ્મીઓજ સો શિક્ષકોની ગરજ સારી શકે છે.

આ ઉપરથી ગૃહિણી ખિરુદ ધરાવનાર સ્ત્રીઓનું રાષ્ટ્ર કેટલું આશી છે અને ગૃહમંદિરમાં સ્ત્રીનું સ્થાન રાષ્ટ્રિય દ્રષ્ટિએ કેટલું ઉપયોગી છે તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. અને ગૃહકાર્યને જે લોકો તુચ્છ કોટિમાં લેખે છે તેઓ ગંભીર ભૂલ કરે છે. તે વસ્તુ પણ વિશેષરૂપે સમજાવવાની હવે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ રીતે નારીજીવનનું સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાભાવિક સુખ શિક્ષણ અને સહચારના વિકાસપર અવલંબે છે તેથી નારીજીવનના વિકાસ-સાધક અને તેઓને બંધબેસતાં સુશિક્ષણની પૃથક્ વ્યવસ્થા થવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. કારણકે જો નારીજીવન સુવ્યવસ્થિત થશે તોજ આખો ગૃહસ્થાશ્રમ સુવ્યવસ્થિત બનશે.

આ પ્રમાણે લગ્નજીવન અને ગૃહસ્થાશ્રમના અંગની સુદૃઢતાની વિચારણા પછી ગૃહસ્થાશ્રમને આદર્શ બનાવવામાં ખીજા જે જે પ્રયાસોની આવશ્યકતા છે તેની આપણે દ્વિતીય ખંડમાં વિવેચના કરીશું.

આદર્શ—

ગૃહસ્થાશ્રમ

પતિપત્નીનાં કર્તવ્યો

૧

ગૃહસ્થ જીવનનો આરંભ

चतुर्यमायुषो मागमुपित्वाद्यं गुरी द्विजः
द्वितीयमायुषो मागं कृतदारो गृहे वसेत्
मनुस्मृति ४: १

“જીવનઆયુષ્યના ચાર વિભાગો પૈકી પહેલો વિભાગ
અક્ષયર્થાશ્રમમાં ગાળી ગૃહસ્થાશ્રમના ઇન્દ્રિય મનુષ્યે વિવાહિત થઇને
ગૃહસ્થજીવન ગાળવું જોઇએ.”

આશ્રમ વ્યવસ્થામાં ગૃહસ્થ જીવનનું સ્થાન જોડકું મહત્વનું છે
તેટલું જવાબદારીવાળું પણ છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો
એટલે એક મદદાન જવાબદારી ભરી સ્થિતિમાં ચોક્કસ અને ગૃહસ્થ
જીવનનો સ્વીકાર એ પણ એક પ્રકારની દીક્ષા કહેવામાં આવે છે.

અક્ષયર્થાશ્રમનો કાળ જેમ પચીસ વરસનો નિયત કરવામાં
આવ્યો છે તેમ આ આશ્રમનો કાળ પણ ૨૫ વર્ષનો છે. અને
ત્યારબાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમ આદિ આશ્રમોમાં તેનું પરિણામન થાય છે.
પરંતુ આજે વાનપ્રસ્થાશ્રમની પ્રણાલિકા હુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ હોવાથી
જીવન પર્યંત પતિ અને પત્નીને ગૃહસ્થ સ્થિતિમાં મંપૂર્ણ જીવન
ગાળવાનું હોય છે.

પતિ અને પત્ની એ શું છે ?

પતિ અને પત્ની એ એક આખા કુટુંબનું આશ્રયણ છે તથા સમાજનું એક અંગ છે તેથી તે દંપતીને પોતપોતાના કર્તવ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન અને તદનુસાર વર્તન થાય તો તેમના પોતાના જીવનમાં મુખનાં ઝરણા વહે તેટલું જ નહિ બલકે તેમના આદર્શજીવનની અમરથી મમાજને પણ લાભ થાય. એ દાપત્ય જીવનની આદર્શતા માંગોપાંગ જળવાઈ ગ્હે તે સારુ નિમ્નોક્ત પ્રતિજ્ઞાઓ અને પારસ્પરિક કર્તવ્યો પ્રત્યે સતત જાગૃત રહેવું ધટે.

ગૃહસ્થજીવનની પ્રારંભિક પ્રતિજ્ઞાઓ.

[૧] પતિએ પોતાની પત્ની સિવાય ઈતર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતૃ-દ્રષ્ટિ કેળવવી અને તેજ રીતે પત્નીએ પણ અન્ય પુરુષો પ્રત્યે માતૃ-દ્રષ્ટિ ધારણ કરવી.

[૨] “અમે બન્ને જીવનપર્યંત સહજીવન ગાળવાનાં છીએ તેથી તે સહજીવન સુરમ્ય રહે તે સારુ મનુષ્ય જાતને સુલભ એવી સામાન્ય ભૂલોને પરસ્પર અમે ગણી જતાં શીખીશું.” તેનું સ્મરણ કરવું.

[૩] પતિ અને પત્ની એ બન્નેના કાર્યક્ષેત્રો બિન્ન હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી રથને વહન કરનારાં એક સરખા ઉપયોગી ચક્રો છે. એમાં એક પણ ઓછું ઉપયોગી કે નકારાત્મક નથી.

[૪] જેટલા પ્રમાણમાં પતિ, પત્નીને હિત બુદ્ધિથી કહી શકે છે તેટલા જ પ્રમાણમાં પતિની ભૂલના પ્રસંગમાં પત્ની પણ વિનિત-ભાવે શિખામણ આપવાની હકદાર છે.

[૫] જેમ પતિની યોગ્ય બાજતોમાં તેને સંતોષ આપવો એ પત્નીની પવિત્ર દરજ છે તેજ રીતે યોગ્ય બાજતોમાં પત્નીના અંતઃકરણને સંતોષવું અને સન્માનવું એ પતિની પણ અનિવાર્ય દરજ છે.

[૬] અમારો ગૃહસ્થાશ્રમ કેવળ અમારા સ્વાર્થની પૂર્તિ સારુ નથી પરંતુ વિશેષતઃ કુટુંબ, મમાજ અને રાષ્ટ્રની ઉચિત અને ઉપયોગી સેવા બજાવવા અર્થે છે તેથી અમારું જીવન એવું હજીવું

બનાવીયું કે જેથી બીજાને બોખરૂપ ન થતા ઉપકાગક થાય " એ લક્ષ્ય રાખવું.

[૭] " અમારું પરસ્પર મંથોજન વિકાગ અર્થે નથી. સ્નેહ અને સહકાર અર્થે છે, કે જે સહકારથી આતિથ્ય સત્કારવૃત્તિમાં, ધાર્મિક યમનિયમોની આચરણીયતામાં તથા ઈતર પ્રાણીઓની સેવામાં મરણતા થાય "

[૮] "છદો મો ચરતા ધર્મમિતિ" આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે પતિપત્ની બન્નેને એ ધર્મ પ્રતિ પ્રતિશ્વે લક્ષ્ય આપવું ધટે

ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ એટલો કઠિન છે કે ત્યાં શાણા માણસો પણ બાળુવા છતાં ભ્રાન્તિમાં પડે છે પાપનો પ્રસંગપડ્યે પણ ધર્મમાં અડગ રહેવું એ દમ્પતીનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે

આટલી બાબતો જાણ્યા પછી તેવા આચરણની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે યુવક યુવતિઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે તેઓના ગાર્હસ્થ્યજીવન સ્વર્ગીય શા બની ગ્હે છે.

એક આવશ્યક સૂચના

દાપત્ય જીવનના પ્રવેશમાળ જે એક વસ્તુ તરફની ઉપેક્ષા ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતામાં ઉણપ લાવી મૂકે છે તે મંનધર્મ અર્થે એક આવશ્યક સૂચન કરવું યોગ્ય છે.

જ્યારે યૌનક્રાંતિ બીજી હોય છે ત્યારે એક એવા પ્રકારનો વેગ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેને મહાપુરુષોએ મદની ઉપમા આપી છે. પરિપક્વ થતું વીર્ય જ્યારે યુવાનના શરીરમાં ઉછાળા મારે છે તેવા સમયે મત્ત હસ્તીની માફક તે પોતાના ભાનથી પર થાય છે યુવાનીનો આ નિસો યુવાનની માનસિક નિર્બળતા પર ખૂબી અસર કરી મૂકે છે.

યુવતી પર પણ આ વયની ગુપ્ત અગર યુવાન કરતા વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. અને તે તેના અંગ, વાણી અને હાવભાવ પરથી પ્રતીત થાય છે પરંતુ સ્ત્રીજીવનને સુલભ એવા લજ્જા, સહિષ્ણુતા, ક્ષેપ, કામજતા ઇત્યાદિ ગુણોને લઈને લે જાણરૂપમાં તે કવચિત જ

દેખાવ દે છે, અને તે દ્રષ્ટિએ તેવી સ્થિતિમાં તે યુવતી દરતાં યુવાન વધારે જવાબદાર છે.

આવા આવેશને આધીન થયેલો જે જીવાન વિવાહિત જીવન પહેલાં વાતાવરણ કે કુમંગના પરિણામે પોતાનો પથ ચૂકી ગયો હોય છે તેનું વિવાહિત જીવન કેટલું કષ્ટપ્રદ અને કેવું શોચનીય થઈ પડે છે તેનું વર્ણન કષ્ટપનાથી અતીત છે, પરંતુ જે યુવાન હજી સુધય પર સ્થિર રહી શક્યો છે અને જેનાં હિદામ અંતઃકરણમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્વાકાંક્ષા છે તેવો યુવાન પણ વિવાહિત થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભમાંજ પોતાના દુઃખને નોતરવાનું પગલું ભરવાની મહાશૂલ કરી નાંખે છે.

જો કે પતિ પત્નીનો પારસ્પરિક વિશુદ્ધ પ્રેમ હોય એ તો દપતી જીવનનો મુખ્ય ધર્મ છે. કારણ કે—

यदा भर्ता च भार्या च परस्परयक्षानुगौ ।

तथा घर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतं ॥

મનુસ્મૃતિ ૩:૬૨

“જેમ જેમ પતિ અને પત્ની પરસ્પર વિશુદ્ધ પ્રેમ ધરાવે તેમ તેમ ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોની વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય છે.”

પરંતુ જે યુવક અને યુવતી આ આવેશને આધીન થાય છે તેનો પ્રેમ અખડ ન રહેતાં વિકૃત બની વિકાર વાસનાના રૂપમાં પલટી જાય છે. તે બન્નેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની અનનુભૂત આગ સળગે છે અને તેની શરીર અને મન પર પણ કારમી અસર થાય છે. આવા પ્રસંગે તે બન્ને એક બીજા પ્રત્યે એટલાં તો આસક્ત હોય છે કે તેઓને પોતાનાં કર્તવ્યોનું સુદાં ભાન રહેતું નથી. આવી તીવ્ર આસક્તિને પણ તેઓ બ્રાન્તિથી પ્રેમ માની લે છે. આવા મંમેહને વશ થઈ પુરુષ, સ્ત્રીની વાસના સંતોષવા ખાતર પોતાનું સર્વ નીચોવવાની શરૂઆત કરી દે છે. પોતાના

ચેતનને વેચી મન અને વાસનાના ગુલામ બને છે. તે જ રીતે સ્ત્રી પણ પુરુષના પતનનું પ્રબળ સાધન બની પોતાનું પતન નોતરે છે, તેમ જ અમૂલ્ય સ્વાસ્થ્ય અને સૌન્દર્ય ગુમાવે છે.

આવે વખતે તેમના વડીલો કે જેઓ જીવનની આવી કારખી કસોટીમાંથી પસાર થયાં હોય છે, અથવા જેઓ આવા પ્રસંગના પરિણામોથી જાત હોય છે તેવાં હિતૈષી મુરખીઓ તે યુગલને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા મથે છે. પરંતુ ત્યારે તો તેઓ એમ માની બેસે છે કે આ બધા અમારા સ્નેહ માર્ગમાં કાટા વેરવાનું દૂર કૃત્ય કરે છે, અને મીઠા દાંપત્યમાં વિષ રહે છે. આવી ભ્રમ-મૂલક માન્યતાને અંગે તેમની હિત શિક્ષાને સ્વીકારવાને બદલે તેમનો સામનો કરે છે અથવા બડખોર પ્રવૃત્તિ આદરે છે.

અનિચ્છનીય પરિણામ

એકાંતનો લાભ લઈ હમેશાં પત્ની પોતાના પતિ પાસે પોતાના સાસુ, મસરા, નણંદ વગેરેનાં દોષોનું દિગ્દર્શન કરાવે છે, દિયર, જેક વગેરે કુટુંબીજનો સાથે રહેવામાં મુશ્કેલીઓનું જ્ઞાન કરાવે છે અને આવી પરત્રતામાંથી છુટકારાનો દમ ખેંચવા અને સ્વતંત્ર સુખ મેળવવાની તક લેવા માટે વારંવાર વિનવણી કર્યા કરે છે, અથવા ઉશ્કેરે છે.

મોહાધિ યુવાન તેના પરિણામનો વિચાર કરવા એસી રહેતો નથી. જો તે સચકત હોય છે તો તો તુરંત જ પોતાના સ્નેહીજનોનાં વાતસલ્ય કે પ્રેમને ઠોકરે મારી તેમનાથી દૂર થવાનું પર્મદ કરે છે. જો પોતાના પગ પર ઉભો રહી શકે તેમ ન હોય તો કોઈ ખીન્ને માર્ગ શોધી લે છે આવી સાહસવૃત્તિથી થયેલું કાર્ય જ મોટે ભાગે તેના ખારા સંસારનું નિમિત્ત બને છે તેનો ખ્યાલ તેને પાછળા જીવનમાં જ આવી શકે છે. પરંતુ આ વૃત્તિને, આવા આવેગને વશ થઈ તે તેવા સમયે રોકી શકતો નથી. આવી રીતે આખા કુટુંબના દસદહનું

વાતાવરણુ પ્રાયઃ આવા નિશાથી જ જાગે છે. તેમ કહેવું લેશમાત્ર અસ્થાને નથી.

પરંતુ જે યુવાને ષ્ણચર્યનું મહત્ત્વ જાણ્યું છે, જેનામાં માતા-પિતાદત્ત તથા પૂર્વગત સંસ્કૃતિનો વારસો છે, જે હિતાહિત સમજી શકે છે અને જેનું મન બળવાન હોય છે તેવો વીર યુવાન આવા નિશાને વશ થતો નથી, પણ આ નિશાને પોતાના કાળુમાં રાખે છે. તેમ જ પોતાની પત્નીને સુશિક્ષા આપી યથાર્થ સમજાવી દેવા લાગે છે. કદાચ પોતાના માતાપિતા કે કુટુંબીજનોની પ્રકૃતિને અંગે ગૃહમંદિરમાં અણબનાવ રહેતો હોય તો તેનું મૂળ શોધી તેને નિવારવાની કોશિષ કરે છે અને પોતાની બાર્યાને સહનશીલ બનાવી ગૃહસ્થાશ્રમની મહાન ફરજોનું જાન કરાવે છે.

એક બ્યાપી રહેલો જીમ

આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે કેટલાક શુદ્ધિમાન ગણાતા પુરુષોમાં પણ “ પરણ્યા એટલે વિષયોપભોગ કરવો જ જોઈએ ” એ જાતની જાંતિ હોય છે. ખરેખર આ એક મહા હાનિકારક માન્યતા છે અને તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમના કલંકરૂપ છે.

વિવાહિત જીવન વિકાસ અને વિકારની પૂર્તિ અર્થે નથી જ. કેવળ સુદ્રઢ અને સંસ્કારી પ્રજાત્પત્તિનો શુભ હેતુ દાંપત્ય જીવનમાં નિર્માયો છે. તેથી જ નીતિકારોએ પ્રજાત્પત્તિના હેતુ પૂર્વક “ ઋતુકાલમિગમિત્વાત્ ” અર્થાત્ ઋતુકાળે જ અભિસરણુ કરવું એ સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો છે.

આ પરથી ગૃહસ્થજીવનમાં પણ ષ્ણચર્યની મહત્તા અને ધાર્મિકતાની કેટલે અંશે આવશ્યકતા અને સ્થાન છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. જે આવી વૃત્તિ પતિ અને પત્ની ઉભય યુવાન વયમાં સેવે અને તેમાં કવચિત્ સ્ખલના થાય તો તેને તુરત સુધારી લેવાનું લક્ષ્ય રાખે તો ખૂબ જ લાભ થાય. આવી રીતે જોડે અંશે દંપતી જીવનમાં ષ્ણચર્યનું પાલન થાય તેટલે અંશે તેઓનો ગૃહસ્થાશ્રમ

સફળ અને સુખી નીવડે અને તેમની પ્રજા પણ વીર્યવાન અને સંયમી બને.

પતનની પરિસીમા

અહ્યર્થના ખડનથી સુખ મળે છે તેથી માન્યતા અવાસ્તવિક છે. કારણ કે જે દ્વારા તેવો જીવાત્મા જે સુખ મેળવવા મથે છે તે જ સુખ ગુમાવે છે. વીર્યના ક્ષરણ પછી જડો ઊડે તેના અંતઃ-કરણમાં આઘાત થાય છે. અતિ વિકારના પરિણામે તે રાગિષ્ઠ બને છે અને શારીરિક મંપત્તિ ગુમાવ્યા પછી જ્ઞાતિથી માની લીધેલા વિષયજન્ય સુખનો ઉપભોગ પણ તે કરી શકતો નથી.

આવા પતનની પરિસીમા રહેતી નથી. જેઓ અહ્યર્થનું માહાત્મ્ય સમજે છે તેવા પુરુષો પણ એકવાર પોતાનો પથ ચૂક્યા પછી મનના એવા તો ગુલામ બની જાય છે કે તે વિષયના વ્યસન વિના તેનો એક પણ દિવસ પ્રસાર થઈ શકતો નથી. આવા પુરુષો સ્વસ્તીરક્ત હોવાનો દાવો ભલે કરતા હોય પરંતુ સ્વસ્તી સાથે પણ મર્યાદિત અહ્યર્થ પાળવાનું હોય છે. કારણ કે સ્ત્રી એ કાંઈ વિષયવાસના સંતોષવાનું મશીન નથી. સ્ત્રી એ ધર્મપત્ની છે. પ્રત્યે-ત્પત્તિના શુદ્ધ હેતુ સિવાયનો સંભોગ એ વ્યભિચાર છે. તેથી જે તેવું ફેલ કરે છે તેની ગણના ખરેખર વિષયાંધ કે લપટમાં થાય છે.

જેણે યુવાની જળવી નથી તેવા આ અસાધ્ય નરબ્રમરો વય વધવા છતાં પણ પોતાની દુષ્ટ લાલસાને રોકી શકતા નથી તેથી એક સ્ત્રી હોવા છતાં મેતતિની ઇચ્છાને મોખરે કરી બીજી સ્ત્રી પરણે છે અથવા પરસ્ત્રીગામી બની તે વાસનાને તૃપ્ત કરવા સારુ અનેક અબજાઓનાં જીવન બ્રષ્ટ કરી સમાજદ્રોહી બને છે અથવા જેઓની પાસે મંપત્તિ કે તેવા સાધનો હોતાં નથી તેવા પામરો સ્ત્રીગતિ પર દ્રષ્ટિવિકાર સેવતા હોય છે. કોઈ પણ રૂપવતી સ્ત્રીને જોતાં વારજ તેની દબાયેલી વ્રાસના લાગુ પડી ઉઠે છે અને તેની તૃપ્તિના સંયોગો મેળવવા તે આતુર બને છે. આવા પુરુષો અનિચ્છાએ શારીરિક

રીતે સ્વસ્થતા પાળે તો પણ તેઓને સ્વસ્થચારી ગણી શકાય નહિ. કારણ કે તેનાં મન અને વાણી તો વિકારથી વ્યાપ્ત હોય છે.

આવા પુરુષોની શારીરિક અંપત્તિનો ખમણો હ્રાસ થાય છે. અને આમાના કેટલાક તો રાક્ષસી વૃત્તિને આધીન બની દૈક કુમળાં બાળક અને બાલિકાઓના જીવનનું અધઃપતન પણ કરે છે.

પત્નીવાળા યુવાનો આ વૃત્તિને આધીન થઈ સ્વપત્ની માથેનું મર્યાદિત સ્વસ્થચાર્યવત પાળી શકતા નથી અને તેથી પોતાની સ્ત્રીની સગર્ભા અવસ્થામાં પણ તે અંધશ્રી રહી શકતા નથી. પત્નીની પ્રત્યક્ષ ન હોય તો પણ આ સેતાનિયતને આધીન થયેલા તેઓ બળાત્કાર કરે છે અને નાની વયની પત્ની હોય તો પણ અત્યાચાર કરતાં ચૂકતા નથી.

એવા વિકારી પુરુષો જરાગ્રસ્ત બનવાથી તેઓની ઇન્દ્રિયો અને શરીર ભલે શિથિલ થાય પરંતુ તેઓની વાસના શિથિલ થતી નથી. તેથી તેઓ વૃદ્ધ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ અનેક સંતતિનો પિતા હોવા છતાં કાર્ષ ગરીબ અને પાચર માણસને ધનના લોભથી રૂસાવી સુકુમળા બાળાઓના ભવ બગાડવા તૈયાર થાય છે અને પોતાની વાસનાને પૂર્ણ કરવાં ઝાવાંમારે છે. વય ગયા પછી તે વૃદ્ધની વાસના તો સંતોષાતી નથી પરંતુ કુમળા બાળાનું જીવન સર્વસ્વ અવસ્થ નષ્ટ થાય છે. આવા પામરોનાં કાર્યો આજે શિથિલ સમાજ ભલે ચક્રાવી લે, પરંતુ કુદરતનો કાયદો તો તેને કદી છોડતો નથી.

આવાં કાર્યો ખરેખર ક્રમાય વૃત્તિને લગ્નવે તેવાં દિસક અને ધૃણાજનક છે. આથી કમુવાવડનાં અનેક પ્રસંગો તેમ જ અદ્યપવનના મરણ પ્રસંગો બહુ સંખ્યામાં આજકાલ જોવામાં આવે છે. અને તેને અંગે હિતપત્ર થયેલી અનેક બીમારીઓ પ્રજામાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ બધું વિકારી વાસનાના અતિરેકનું જ પરિણામ છે, કે જે આખા રાષ્ટ્રની અવનતિનું મૂળ છે.

આ વિષયમા કેવળ પુરુષો જ જવાનદાર નથી પરંતુ કેટલેક અંશે સ્ત્રીઓ પણ છે જો કે સ્ત્રીઓ પોતે બલે અત્યાચાર કરતી ન હોય પરંતુ અસાચાર કરનાર કરતા અસાચારનો ભોગ થઈ પડનાર વર્ગ પણ ઓછો ગુનેગાર ગણાનો નથી એ વાત ગંભીરતાથી વિચારતા સ્પષ્ટ બાસે છે

સ્ત્રીશક્તિ

જો સ્ત્રીશક્તિ પોતાના સ્થાનને સુરક્ષિત રાખી શકે તો પુરુષોને સ્વયં પોતાના સ્થાનનું ભાન થાય પ્રાચીન ઇતિહાસમા ઘણે સ્થળે એવા જ્વલત દ્રષ્ટાંતો છે કે અનેક સ્ત્રીઓએ પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરવા મારુ અનેક વિષયાધ પામરોને પોતાના સ્થાનનું ભાન કરાવ્યું છે જેસલ તોરણનું અર્ચાચીન ચિત્ર આ વસ્તુની પૂર્તિ કરે છે

આજે પણ ભારતને ખુણે એવી કૈંક વીરાગનાઓ પડી છે કે લાલચ ઝિંવા વિખરને વશ નહીં થતા સાત્ત્વિક વીરતાથી પોતાના સ્ત્રી ધર્મનું રક્ષણ કરી ગઈ છે

હાલમા અર્જુન નામના જાણીતા દૈનિકમા થોડા વખત પહેલા પત્ન્યમતી એક વીર બાળા ' હરમનહુવર 'ની હમીયત પ્રસિદ્ધ થઈ હતી એ ઉપરથી સ્પષ્ટ મમજી શકાય છે કે જો સ્ત્રીઓ પોતે હચ્છે તો અવશ્ય તેઓ સ્વયં સુરક્ષિત અને પવિત્ર ગઈ શકે છે સ્ત્રી જાતિના સંરક્ષણ માટે પ્રત્યેક બહેનોએ આની વીરતાને કેળવવી અતિ આવશ્યક છે તે કેળવવા માટે સૌ કોઈ બહેનોને ઉપયોગી થઈ પડે એવી એક બે વાતોનો ઉત્તેજ કરવો અહીં ઉચિત છે

કૃત્રિમ ફેશન

પશ્ચિમના અસર્ગથી તેમના મદ્ગુણો કરતા નિરુપયોગી વસ્તુઓનો આપણે વિશેષ પ્રમાણમા સ્વીકાર કરતા આવ્યા છીએ તે આજ સુધીનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે તે જ રીતિને અનુસરીને ભારતીય ફેશનના રીતિનો પણ આગણને જુરો પાશ લાગ્યો છે કે જેણે પુરુષો કરતા પણ ભારતના સ્ત્રી જીવન પર ભારે ખરાબ અસર ઉપજાવી મૂકી છે

જેમ પુરુષો વિધવાના ગુલામ હોય છે તેમ સ્ત્રી જનિતિ પણ હોય છે ખરી. પરંતુ તે બન્ને વચ્ચે તારતમ્ય હોય છે. તે જ રીતે સૌંદર્યના મંજવમાં પણ છે. મોંદર્ધ સર્જન કરવા પ્રતિ પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓનું વિશેષ વલણ હોય છે. પુરુષ સૌંદર્યને આદે છે ખરે. પરંતુ તેના સર્જન પ્રતિ જોટલા ભોગ સ્ત્રીઓનો હોય છે તેટલો પુરુષોનો હોતો નથી. સારાશ કે સ્ત્રી એ સૌંદર્યની ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસિકા છે અને સૌંદર્ય મંવર્ધન સારુ તે બારી ઉત્કઠા ધરાવે છે.

સૌંદર્ય એ શું છે ?

સૌંદર્ય એ નૈમર્ગિક વસ્તુ છે. તે બહારથી મેળવાતું નથી. શરીર સૌંદર્યનો પણ મોટો આધાર શારીરિક તંદુરસ્તી પર જ નિર્ભર હોય છે. સ્વાસ્થ્ય ગયા પછી સૌંદર્ય ટકી શકતું જ નથી એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. આમ છતાં યુવાન વયમાં તે વાતને ભૂલી જઈ ઘણી યુવતિઓ શરીરનો દુરુપયોગ કરી પોતાના વાસ્તવિક સૌંદર્યને હુમ્ત કરી બેસે છે અને પછી તે સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ સારુ ખોટી દેશનોના અવલમ્બન લઈ તેની પાછળ સતત ફેગટ ફેગટ કાશિયો કર્યા કરે છે.

જો કે દેશન કેટલીક વાર બહારની દૃષ્ટિમ મુદરતા લાવે છે ખરી પરંતુ તે વિનાશી અને દૃષ્ટિમ હોય છે. તેવી દૃષ્ટિમતાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં લાભને બદલે ખૂબ હાનિ પહોંચે છે. દેશનથી કઈ જનતાનાં નુકશાન થાય છે તેનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દેશનના ગેરફાયદા

પ્રથમ તો આવી સૌંદર્યલોલુપ સ્ત્રીઓનો ઘણો ખરો સમય ફેન્સી વસ્ત્રો પહેરનામાં તથા વાળ ઈલાદિની અનાવશ્યક ટાપટીપમાં વ્યર્થ ચાલ્યો જાય છે. બીજું આ દેશનનો શોખ પૂર્ણ કરવા સારુ તેઓને એવા અનેક પદાર્થો વાપરવાની આવશ્યકતાઓ વારંવાર ઉભી થાય છે અને તે ખાતર આર્થિક અને ધાર્મિક અને દ્રષ્ટિઓથી ઘણું નુકશાન થાય છે. ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ હાનિ થવાનું કારણ તેમાંની ઘણી ખરી વસ્તુઓ પ્રાણીજન્ય હોય છે. અને એ મોજશોખની વસ્તુઓથી

આર્થિક દ્રષ્ટિએ તો પ્રતિરોધ અઢળક દ્રવ્ય વિદેશ જઈને ઠલવાઈ જાય છે. તે હવે વિશેષ સમજાવવું પડે તેમ નથી.

આટઆટલો ભોગ આપ્યા છતાં પણ લાભને બદલે પ્રાયઃ હાનિ પહોંચે છે, કારણ કે એ પદાર્થ સૌંદર્યવર્ધક થવાને બદલે ઉલટો રહ્યાં સહ્યાં સૌંદર્યને પણ વિકૃત બનાવી દે છે. એટલે તે દ્રષ્ટિએ પણ કૃત્રિમ ફેશનનો નાદ તદ્દન નિરુપયોગી છે.

આર્થિક હાનિ થવાથી રાષ્ટ્રિય દ્રષ્ટિએ તો તે સહસા લ્હાન્ય જ છે. આજે દેશ ધણો દરિદ્ર છે. તેને આવાં બનાવસ્થક ખોટાં ખર્ચો પરવડી શકે તેમ નથી. આ વાત જોટલે અંશે પુરુષોએ વિચારવી જોઈએ તેટલે જ અંશે સ્ત્રીઓએ પણ વિચારવી એ તેની ફરજ છે. કારણ કે તેઓ પણ સમાજનું એક અતિ ઉપયોગી અંગ છે. આથી સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિત ખાતર તેણે પોતાની રૂઢિઓ અને ત્રુટિઓને દૂર કરવા માટે સંજ્ઞા થઈ જવું જોઈએ.

જ્યાં પ્રજાનો મોટો વર્ગ આજે બેકારી બોગવી રહ્યો છે, ગરીબાઈથી શીમાઈ રહ્યો છે. તેને પહેરવા સારુ પૂરતાં વસ્ત્ર કે ખાવા સારુ પૂરતું અન્ન સુદ્ધાં મળી શકતું નથી. તેવા દુઃખદ પ્રમંગે ખોટા મોજશોખો તથા ખોટા એશઆરામોની ખાતર દ્રવ્યનો દુર્બ્યય કરવો કે કરાવવો એ કાર્યની ગણના પાપમાં જ થઈ શકે.

જો કે તેમના પતિઓ તો આજે કદાચ પોતાની પત્નીઓને ઢોંગલી માની રાણુગારવા સારુ ગમે ત્યાંથી અને ગમે તે રીતે લાવીને આવા પદાર્થો પૂરા પાડશે, અને તે દ્વારા સ્ત્રીઓની આવી ઇચ્છાને મંતોપી પોતાની વાસના પણ પૂર્ણ કરશે. પરંતુ તેનું પરિણામ એ આવશે કે આથી આખા રાષ્ટ્રમાં અન્યાય અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય બાપી હજી પણ દેશ વધુ કંઠાળ અને પામર બનશે.

માટે આવા માફા બલિબધ્ધી બચવા સારુ પણ આપણા સ્ત્રી સમાજે આવી ખોટી ફેશનના ફાંસામાં ન ફસાતાં તે માર્ગથી દૂર રહી પોતાની જરૂરિયાતોનું ક્ષેત્ર સંકોચી લેવું ઘટે, અને સાચા સૌંદર્યને

નિભાવવા સારુ વિધવૃત્તિ પરત્વે સતોષ કેળવી લેવો જોઈએ. આથી રાષ્ટ્રની આમાદી અને નીતિ એમ બન્નેનો વિકાસ થશે. સ્ત્રીઓમાં વીરત્વ પ્રગટશે તથા તે પોતાના પ્રભાવથી પોતાના પતિદેવ પથપ્રદ થતા *હશે તો તેને ઠેકાણે લાવવામાં સફળ થશે અને ફલતઃ પોતે પણ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશે પતિ અને પત્નીએ પાળવાના નિયમો

સ્વપતિ અને સ્વપત્નીએ મર્યાદિત અલ્પચર્ચ પાળવા સારુ અને મંચમની આરાધના કરવા સારુ તદ્દન સાદા અને સુસાધ્ય નિમ્નોક્ત નિયમો પર ખ્યાલ આપવાની આવશ્યકતા છે.

[૧] ઝાતુકાળ સિવાય ગ્રામ અલ્પચર્ચ પાળવું જોઈએ, અને તેના પાલન સારુ શય્યા પૃથક્ હોવી જોઈએ.

મહશય્યાને લીધે પરસ્પરના અંગસંસર્ગથી વિકારની સવિશેષ જાગૃતિ થવા પામે છે. તેથી તે મર્યાદા પાળવી ઘટે. અલ્પચર્ચ પાળવાની ઇચ્છા ધરાવતા કેટલાક પુરુષો પોતાના મનોબળને મજબૂત માની "એમાં તે શું ?" એમ ઉપેક્ષા કરી મહશય્યા રાખે છે. તેનું મન વહેલુ યા મોઢું ચલિત થઈ બહુધા તેના સંકલ્પમાં ક્ષતિજ પહોંચાડે છે.

[૨] રાત્રે સ્ત્રી વખતે અલ્પચર્ચના સદ્ગુણો અને અઅલ્પચર્ચના દુર્ગુણોની સમાલોચના કરવી જોઈએ.

કેટલાક પુરુષો અલ્પચર્ચમાં માને છે ખરા. પરંતુ તેના સદ્ગુણોનો તેમને પાકો ખ્યાલ અને તેની આરાધનાના ઉપાયોનું જ્ઞાન હોતું નથી. કેટલાક એવાં પણ હોય છે કે જેઓ તે વિષેના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે. આ બધા અલ્પચર્ચનો ચર્ચા લાભ ઉઠાવી શકતા નથી.

इन्द्रियाणि प्रमाणीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।

‘મગવદ્ગીતા’

ઉત્તેજિત થયેલી ઇન્દ્રિયો મનને ચંચળ બનાવે છે. આ વિધ્ય પર જૈનદર્શને તો બહુ ગંભીર સમાલોચન કર્યું છે. અલ્પચર્ચ પિપા-

સુઓને જેમ વૃક્ષના રક્ષણ માટે મજબૂત વાડ કરવી પડે છે તેજ રીતે ધ્વજચર્યના રક્ષણ મારુ તેણે નવ વાડો બતાવી છે, તે પૈકી આ ત્રણ વસ્તુઓ પર તો ખૂબ જ ભાર આપવામાં આવ્યો છે.

વિબૂધા, સ્ત્રીતણા મંગ, રસાળાં સ્વાદુ ભોજન,
કરાશ ઝેરના જેવાં, તે આત્માર્થી મુમુક્ષુને.

શરીરની ટાપટીપ, રસાળાં ભોજન અને ગાઢ એકાતમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો પારસ્પરિક સંસર્ગ આત્મહિતાર્થી જન અને ધ્વજચારી માટે હાનિકારક છે. આથી સાત્ત્વિક ખોરાક ખાવો જોઈએ, સાદો પોષાક પહેરવો જોઈએ અને શુદ્ધ વાતાવરણમાં રહેવું જોઈએ.

[૩] આવા ઉત્તમ જીવનને માટે કેશી ખાણ્યાં અને પીણાનો ત્યાગ કરવો સૌથી અધિક આવશ્યક છે.

મદિરા કે તેવી કેશી ચીજો જ્ઞાનતંતુઓને ઉશ્કેરી મૂકે છે તથા નિર્બળ પશુ બનાવે છે. માસ અને મદિરાનો ઉપયોગ કરનાર વધુ વધુ તામસીવૃત્તિમાં ધસડાઇ જાય છે. અને તેથી તે વૃત્તિને આધીન થઇ તે સાત્ત્વિક જીવન શુભરી શકતો નથી.

જો કે આજે તો આ પ્રશ્ન જોડલો શારીરિક દ્રષ્ટિએ વિચારાય છે તેટલો ગૃહસ્થાશ્રમીને આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ અતિ વિચારણીય થઇ પડ્યો છે. ભાગ્યની અઢળક મંપત્તિ આવા આવાં કેશી પીણા અને વિવિધ ખાણ્યાંઓ પાછળ દરવર્ષે વેડફાઇ જાય છે.

[૪] મોહક અને આકર્ષક છતાં જે સાહિત્ય ખરાબ વૃત્તિને ઉશ્કેરે છે તેવું નિરુપયોગી સાહિત્ય અને નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તેવાં નાટક અને સિનેમામાં દેખાડાતાં દ્રશ્યો તથા તેવાજ પ્રકારના મોહક વાતાવરણથી પણ દૂર રહેવું જરૂરી છે.

કારણકે સંસર્ગ, દર્શન તથા વાંચનની સારી કે માઠી અસર ગુપ્ત રીતે ચતીજ ગહે છે. અને તેથી ધ્વજચર્યના વાસ્તવિક ફળને ધ્વજનાર મનજનોએ ઉપર્યુક્ત વિષયોમાં સાવચેત રહેવાની જરૂર છે.

અન્ય પ્રદેશોમાં તો આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ખૂબ ચેકિદારી રાખવામાં આવે છે પ્રગ્નજીવન પર જોડી ચમર પડે તેવી જાતનું માલિન્ય, ઢળા, અને પ્રયોગોની છૂટ ત્યાં આપવામાં આવતીજ નથી.

ભારતમાં આજે તેવી સ્થિતિ નથી તેથી પ્રગ્નના દિત ખાતર ઢળાના ઉપાસનાએ ઢળાની વિકૃતિઓ દૂર કરવા કમર કસવી ધટે અને તે ઢળાઓ કુપાત્રમાં વેડફાઈ જતી હોય તો તેવાઓને ખસેડી પોતાને હાથ કરી લેવી ધટે. કારણકે આજે તે ધોષ એટલો બધો જ્ઞેશભેર વહી રહ્યો છે કે પ્રગ્નની મંસ્કૃતિના સુધાર કે બગાડનું આ એક સુકાન છે.

[૫] ઉચ્ચ ભાવનાવાળા યુવાન અને યુવતિઓએ પોતાના પતિ પત્ની સિવાય અન્ય સ્ત્રીપુરુષો સાથે એકાંત મસર્ગ અને ખાનગી પ્રગ્નિયતા પ્રમંથથી દૂર રહેવું ધટે. કારણકે તેથી નૈતિક જીવનમાં વિશેષ હાનિ પહોંચવાનો મોભ છે.

આ નિયમનો હેતુ એ નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે દ્વેષ કે અતડાઈ ઉભી કરવી. કારણકે સ્ત્રી અને પુરુષની સમાનતા તો ગૃહસ્થ જીવનમાં અનિવાર્ય આવશ્યક છે પરંતુ સ્ત્રીપુરુષની મમા-જતા તે બન્નેના અતિ પ્રમંથથીજ માખ થાય છે તેવું કશું નથી. પુરુષની સમાનતાનો આધાર તો પુરુષોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની ઉદાર ભાવના અને વિવેક પર જ આવલખે છે.

[૬] પતિએ પોતાની પત્ની અને પત્નીએ પોતાના પતિ પ્રત્યે મમાનતા કેળવવી જોઈએ

જો પત્ની પોતાના પતિ સિવાય અન્ય પુરુષો સામે ભ્રાતૃભુદ્ધિથી અને પુરુષ પોતાની સ્ત્રી સિવાય અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માતૃભુદ્ધિથી જોતાં શીખે તો આવી ઉચ્ચ ભાવના વર્તનમાં આવી શકે અને તેણે વર્તન થવાથી તે બન્ને સમાનતાના મંબધમા આવી શકે.

મમાનતાની ભાવનાવાળી સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે જ પતિનું એક વિશ્રમસ્થાન બની રહે છે. પતિ પોતાના બ્યવહારિક જોગબંધી કટાણી જતો હોય ત્યારે આ અર્ધાગના તેનો ભાગ હજીવો કરી શકે છે અને પતિના દુઃખે દુઃખી અને સુખે સુખી બની શકે છે. આવી સ્ત્રીઓને જ સાત્ત્વકારોએ ઉત્તમ કાટિની ગણી છે. તેજ રીતે જ પતિ પોતાનું ગૃહમંદિર એ જ સ્વર્ગ છે અને પોતાની પત્ની એ જ પોતાના પ્રેમ અને સુખનું કેન્દ્રસ્થાન છે એમ મમજો છે તેજ આદર્શ પતિ છે એમ સમજાવ્યું છે

આ બધા નિયમોની આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવનમાં અનિવાર્ય ઉપયોગિતા છે. કારણકે જો આ નિયમોનું પતિ અને પત્ની બન્ને પર્યર્થ પાલન કરે તો તેના ગૃહસ્થ જીવનનું સ્વર્ગ દેવોને પણ આકર્ષી શકે અને તેવાં યુગયો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગૌરવીય અને ધાર્મિક ફળને પ્રતિ લક્ષ રાખી ઔદિક અને પારલૌકિક હિત માધી આપ્યા મમાજને પોતાનો આદર્શ પૂરો પાડી શકે તેમ સ્ત્રીકારવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી.

સંતતિપ્રત્યે માબાપનું કર્તવ્ય

૨

જે દેશમાં પ્રજાની મંડૂતિ પર વધુ લક્ષ અપાય છે તે દેશ સુખી અને આબાદ હોય છે. કારણ કે સારાંચે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર પ્રજાની સંસ્કૃતિ પર નિર્ભર છે.

સુપ્રથમ દૃષ્ટીના ગૃહસ્થાશ્રમના કળસ્વરૂપે ઉત્પન્ન થયેલી મંતતિના ગર્ભપ્રવેશથી માંડીને પુખ્ત ઉમ્મર પર્્યંત માતાપિતાએ તેઓ પ્રત્યે કેવી જાતનું વર્તન રાખવું ધટે અને તેનામાં કઈ જાતના સંસ્કારો રેડવા ધટે તે વસ્તુને આ પ્રકરણમાં વિચારીશું.

પિતાની ફરજ

ગર્ભધારણ થયા પછી પ્રમુતિકાળ પર્્યંત પત્નીમંગ કરવો તે એક લાયકર પાપ છે. એટલું જ નહિ બલકે ત્યાં સુધી પત્ની પ્રત્યે વિકારી દ્રષ્ટિથી જોવું કે વિકારી વાતો કરવી તે પણ પાપવૃત્તિનું જ એક સ્વરૂપ છે.

કારણ કે બાળક જ્યારથી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી માતાની અને તેની નાડી એકજ હોય છે. માતાના શ્વાસોશ્વાસ દ્વારાજ ગર્ભ જીવે છે. તેથી માતાપર થતી સારી કે માડી અસર મંતતિ પર પણ તાત્કાલિક થાય છે.

જે મંતતિનાં માતાપિતા બાળક દૂધ પીવું થાય ત્યાંસુધી પરિ-
પૂર્ણ બહુઅર્થ પામે છે તે મંતતિ બહુચારી અને બલિષ્ઠ બને છે.

પરંતુ જે સંતતિના માતાપિતા પોતાની ખૂરી વાસનાને રોકી શકતાં નથી તેની મંતતિ વિકારી અને રોગિષ્ઠ બને છે. તેવાં માબાપો તે મંતતિનાં ધર્મમાતા કે ધર્મપિતાને બદલે સંતતિના સંહારક મમા ગણાય છે. એટલે માબાપનું સંનતિ પ્રત્યેનું સૌથી અગ્રમ આજ કર્તવ્ય છે.

જે માબાપો પોતાના આ કર્તવ્યને ચૂક્યા પછી ભવિષ્યમા પોતાની સંતતિ તરફથી સહભાવના કે સેવાની આશા રાખે છે તેઓ બાવળનું બીજ વાવી ફેરીની ઈચ્છા રાખનાર મૂર્ખના જેવું બેહુકું કાર્ય કરી રહ્યા છે તેમ લાગે છે.

પુરુષોને ઉપાસંભ

આવે સમયે ગર્ભની માતા કરતા પિતાની જવામદારી અધિક છે. પરંતુ તેઓમાથી પોતાની ફરજ સમજનાર બહુ થોડાજ વર્ગ આજે નજરે પડે છે. વિશેષાશે તો એવા મૂર્ખ અને વામનામય પુરુષો હોય છે કે જે પ્રસૂતિકાળ થતાં સુધી પણ પોતાની કામી વામનાને રોકી શકતા નથી. ખરેખર આવા પુરુષો પિતાના પરિત્ર નામને પણ લગાવે છે. કસુવાવડ અને ખોટીથી મંતતિનું ઉત્પન્ન થવું એ આ વાસનાનું જ પરિણામ છે, સ્ત્રીઓના અનેક દર્દોનું આ એકજ પ્રબળ કારણ છે.

આજે સુવારોગીનો તો રાફડો ફાટ્યો છે. સેંઢડે ૨૫ ટકા માતાઓ તો સુવાવડમાં મૃત્યુ પામે છે. અને બાકીની જે જીવે છે તે શક્તિહીન થઇ જીવન પૂર્ણ કરે છે, તેનું નૂર ચોરાઈ ગયેયુ હોય છે. પ્રદર, હિસ્ટીરિયા અને એવાં જીવલેણ દર્દોથી તે હમેશાં પિકાની રહે છે. પછી અનેક શક્તિવર્ધક પીણાઓ કે જે શારીરિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક અને એકાત ત્યાગ્ય હોય છે તેનું તેને સેવન કરવું પડે છે. છતાં પણ ગયેયુ સ્વાસ્થ્ય તેને ફરીથી માંપડી શકતુ નથી અને જે ચાર બાળકોની માતા બની ગયા પછી ભલેને વય માત્ર ૩૦ વર્ષની હોય પરંતુ એક ૮૦ વર્ષની ડોશી કરતા તે ઓછી ઘમડી કે ઓછી શિથિલ દેખાતી નથી.

આ બધા દર્દોનું મૂળ વિકાગની વામનાજ છે. અતિ વિકાગનું પરિણામ કેવળ પુરગોને જ ભોગવવું પડે છે તેવું કાંઈ નથી. તેની અમર આ રીતે સ્ત્રીઓ ઉપર પણ બહુ ખૂરી થાય છે. આવી રીતે ગુમાવેલા આરોગ્યને મેળવવા જે મંત્રતિનિયમનના ઉપાયો માટે કાંઈક મારે છે તેમણે યાદીને તો આખરે પોતાની વિકારી વાસનાને કાણુમાં લાવવાને પ્રતેજ વળતું પડશે પરંતુ પછીથી વળતું તે કરનાં અન્યથા પ્રયત્નથી વળતું એ વધુ ઉચિત છે. કારણ કુદરતના કાનુનને આધીન થઈ આખરે તેમ વર્તનાની દરજ અવસ્ય ઉભી થાય છે.

સ્ત્રીઓને સૂચન

આ પરિસ્થિતિમાં મંત્રતિની માતા કંઈ ઓછી જવાબદાર નથી તેણે આવા પતિને મદ્દબોધ દ્વારા પોતાની પવિત્ર દરજનું લાન કરાવતું ઘટે અને જો તે ન માને તો સત્યાગ્રહથી પણ તેને ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ આની વામનામય વૃત્તિને આધીન તો કદી નજ થવું ઘટે.

પતિની આવી વાસના તૃપ્ત કરવામાં કાંઈ પતિમક્તિ સમજતું હોય તો તે કેવળ ભ્રમ છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે પત્ની એ પતિની સુલામડી (વિષય વામનાની તૃપ્તિ અર્થે) નથી પણ જીવનની સાથીદાર છે. તેથી આવા પદ્યગ્રાસ્ટ થયેલા પતિને લાનમાં લાવવા માટે સકય તેટલા બધા પ્રયત્નો કરવાનો તેને મપૂર્ણ હક્ક છે. આવે મમથે જો તે આટલી પણ નૈતિક હિંમત ન હાખવે તો તે અત્યાચારી પતિની પેઠે પોતે પણ ગુનેગાર બને છે, અને તેજ વખતે તે મંત્રતિની પાવનજનની મટી ધાતિની બની રહે છે.

સંયમનું શુભ પરિણામ

જે માળાપો પોતાની સંતતિ ત્રણ ચાર વર્ષની ચતાં મુધી પ્લહ્યર્થ પાળે છે તેની સંતતિ મૌદર્ય, સ્વાસ્થ્ય અને મંરકારથી ભરપૂર દેખાય છે. તેના વદન ઉપર લાલી ચમકે છે, તેનું લલાટ ભવ્ય અને

સુરેખ જણાય છે. અને આવું બે વર્ષનું બાળક પણ પાંચ વર્ષની વય જેટલું પુષ્ટ લાગે છે.

ગર્ભાધાન પછી માતાએ પાળવાના નિયમો

[૧] મન અને વાણીથી પણ પ્રહાર્યની લાવનાનું વહેણ ચાલુ રહે તે મારુ ઉચ્ચ અને પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવું.

[૨] મતીઓના જીવનચરિત્રો વાંચવા કે સાંભળવાં.

[૩] ખોટી નિંદા, કુચલી કે નિરર્થક વાતો કરવી કે સાંભળવી નહિ.

[૪] કુત્સિત (વિકારવર્ધક) દ્રશ્યો જોવાં નહિ

[૫] લડાઇ, ટંટા કે ઝગડામાં રસ લેવો નહિ. પણ નવું નવું ઉપયોગી શિક્ષણ મેળવવામાં સમય પ્રસાર કરવો.

કારણ કે તે મમયની દરેક ક્રિયાઓની અમર અવ્યક્તપણે બાળક પર અવશ્ય થાય છે, અભિમન્યુને ગર્ભમાંજ છ કાઠના યુદ્ધનું જ્ઞાન માતાની વૃત્તિથીજ થયું હતું તે વાત તો શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ બદકે આજે પણ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇ શકીએ છીએ કે ગર્ભવતી માતા જેવા વિચારો સેવે છે અને જેવી રીતે વર્તે છે તેથી પ્રકૃતિનું બાળક જન્મે છે.

એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“આદત જેવી હોય માતમાં તેવી પુત્રમાં આવે છે,
ગર્ભવતીની સઘળી ચેષ્ટા ગર્ભે ગર્ભે જમાવે છે.”

—સંતશિષ્ય—

એટલે જ ગર્ભવતી માતા તે સમયે બેદરકાર રહે છે તેનું પરિણામ તે સંતતિ સંસ્કૃતિહીન થવાથી તેને પોતાને પણ ભવિષ્યમાં બોગવતું પડે છે તે વાત હવે વિશેષ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

દોહડ

‘દોહડ’ શબ્દને ગૂંજરાતી ભાષામાં ડોહજો કહેવામાં આવે છે. દોહડ એટલે બે હૃદયવાળી ગર્ભવતીની ઉત્કટ ઇચ્છા. જેમ દર્દીને

આરામ થતો જાય છે ત્યારે જિન્ન જિન્ન જાનની ભોજન રુચિઓ જાગૃત થાય છે તેમ ગર્ભવતી સ્ત્રીને પણ આવા સમયે લુદા લુદા પ્રકારની ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

જે બહેનો સુશીલ અને મંસ્કારી હોય છે તેમને આવી ઉત્તમ પ્રકારની રુચિઓ પ્રગટે છે; કાષ્ટને ધાર્મિક વાતો સાંભળવાની, કોષ્ટને કુદરતી દ્રશ્યો જોવાની, કોષ્ટને દાન દેવાની, કોષ્ટને સુમધુર ખાનપાન લેવાની તો કાષ્ટને સત્કાર્યાદિ કરવાની એમ વિવિધ રુચિઓ જાગી ઉઠે છે.

આવી ઉત્તમ રુચિઓને પરિપૂર્ણ કરવી તે તેમના પતિ, સાસુ અને વડીલોની ફરજ છે, કારણ કે તેવી ઉત્તમ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થાય તો તેના અંતઃકરણમાં દુઃખ ચંચાલો તેને લીધે સંતતિને પણ ઇચ્છા પહોંચવાનો સંભવ છે.

પરંતુ કેટલીક બહેનોને માટી કે રાખ ખાવાની, નિર્દયક વાતો કરવાની, નિરુપયોગી જોવા સાંભળવાની કે ખાકું, જોડું, તીખું, તમ-તમતું ખાવાની પણ ઇચ્છા થાય છે. આવી ઇચ્છાઓ પ્રાયઃ આસ-પામના ખરાબ વાતાવરણથી કે હલકી ખાસિયતની સ્ત્રીઓના સંસર્ગથી જન્મે છે. શાણી માતાઓએ તેવી દુષ્ટ ઇચ્છાને સ્વયં સંયમપૂર્વક દાખી દેવી જોઈએ અન્યથા પોતાની પ્રજા પર તેવા ખોટા સંસ્કારોની છાપ પડી જવાનો ભય રહે છે.

ખાનપાન

જેવી રીતે પ્રજાના સંસ્કારોનો આધાર માતા પર છે તેજ રીતે, ગર્ભની તંદુરસ્તીનો આધાર પણ માતાનાં રહન સહન અને ખાનપાન પર છે, તેથી અતિ મરચાવાળાં, અતિ મીઠાં, તુરાં, ખાટાં કે ખોરાં ખાણાં ખાવાં નહિ પણ સાદું અને સાસ્ત્રિક ભોજન અને તે પણ પરિમિત લેવું. ચા, કેશી કે તેવાં ખીર્ન કોષ્ટપણ જાતનાં કેશી પીણાં ન પીવાં અને હલન ચલનાદિ ક્રિયાઓ પણ ગર્ભને તકલીફ ન પડે.

તેમ તદ્દન અશક્ત ન બની જાય તેવી રીતે કરવી એ બાળકની માતા બનનાર દરેક બેનોની ફરજ છે તેથી માતાઓએ આ બાબતમાં ખૂબ ચીવટ રાખવી જોઈએ.

વડીલોને નિર્દેશ

આવે પ્રશ્ન એ તે બહેનનાં વડીલો અને તેમાં પણ ખામ કરીને તેમની સાસુઓનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે કે તેમણે તેમની પાસેથી શ્રમ પડે તેવું કાર્ય ન લેવું, બહુ ઉઠ બેસની ક્રિયાઓ ન કરાવવી, તેને ઘાસકો પડે તેવું વર્તન ન રાખવું અને તેને વિશેષ શાંતિ કેમ રહે તે તરફ સાવચેત રહેવું.

ગૃહકાર્યની સત્તા ધણુંખરું સાસુના હાથમાં હોય છે તેના ધણીવાર કેટલીક સાસુઓ દુરુપયોગ કરી નાખે છે. કેટલીક સાસુઓ ગર્ભવતી વહુઓ પાસે અતિ તકલીફ પડે તેવું કાર્ય લે છે. આમ કરવામાં તેઓ કદાચ પોતાનો સ્વાર્થ સરે છે એમ માનતી હશે, પરંતુ તેવું પરિણામ એ આવે છે કે તે વહુની તબિયત લથડે છે અને સાથે સાથે મંત્રિતિને પણ દુઃખ થાય છે. આવું પરિણામ બિવિધમાં મોટી આકૃતિનું કારણ બની રહે છે માટે આ સંબંધમાં પહેલેથીજ કાળજી રાખવી ધટે.

મુવાવડનો પ્રશ્ન

હાલમાં શહેરોમાં તો ધણી ખરી મુવાવડો દવાખાનામાં થાય છે. આમાંની કેટલીક સ્વેચ્છાએ થાય છે અને કેટલીક ફરજિયાત કરવી પડે છે. કેટલાક શ્રીમંતો દવાખાનામાં કરતા નથી તો નર્સને ઘેર લાવે છે. આ પણ એક રૂઢિજ છે. આમ કરવાથી લાભને બદલે સ્ત્રીઓની તદુરસ્તીમાં હાનિ થયાનાં વિશેષ દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે. કારણ કે જે બહેનો પોતાની ખાસિયતથી ટેવાઈ ગયેલી હોય છે તેના કરતાં અહીં હિંમટાજ ઉપચારો થાય છે.

દવાખાનામાં જે સ્વેચ્છતા અને સગવડો હોય છે તે સાધનો સારા સાધનસંપન્નને ત્યાં પણ હોતા નથી. અને તેની આવશ્યકતા

પણ છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે. પરંતુ ત્યાંની નીતિ રીતિ વગેરે બધું લગભગ પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓની ખાસિયતોને અનુકૂળ નિર્માયેલું હોવાથી જ આવી સ્થિતિ થવા પામે છે. દ્રષ્ટાંત રૂપે હિંદુસ્તાનમાં ગર્ભવતી સ્ત્રીને શીરો, કાટકું ઇત્યાદિ પૌષ્ટિક તત્વો આપવામાં આવે છે, ત્યારે દ્વાખાનામાં વિલાયતી દવાના ટોનિક ડોઝો અને ભાત જેવું નિઃસત્ત્વ ખાણું આપવામાં આવે છે કે જે ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રતિકૂળ પણ થાય છે.

વળી કેટલીક વખત એવું પણ બને છે ખરું કે દેશી મુખાણી જેટલું નર્સને પરિપક્વ વ્યવહારુ જ્ઞાન ન હોવાને કારણે ગર્ભને અને માતાને શોષણ પડ્યું હોય પરંતુ જ્યાં સુધી શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ શરીર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવી એવાં દેશી પ્રમુત્તગૃહો તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી આમ ક્યાં વિના તેને છુટકો થતો નથી કારણ કે આજની શહેરી સ્ત્રી એટલી તો નિર્બળ હોય છે કે તેને ઉપસ્થિત થતું પ્રસૂતિ કષ્ટ સહન કરવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી દીધી છે.

બીજી બાજુ તન્દુરસ્ત ગ્રામીણ સ્ત્રીઓ ગ્રામીનકાળની પેઢીઆને પણ તે કષ્ટ સહેલાઈથી સહન કરી શકે છે. કારણ કે તેમનામાં તાકાત પરિપૂર્ણ હોય છે. ગ્રામીન પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આજે નબળાઈ ગયું છે તેની પુનરુત્થાપના કરવાની અને ગર્ભવતી પાસે સ્વચ્છ વાતાવરણ અને વ્યવસ્થા રાખવાની શિક્ષાનો પ્રચાર કરવાની પણ આવશ્યકતા જણાય છે.

નિર્બળતાનો જન્મ

સ્ત્રીઓની આ નિર્બળતા જન્મવાનું મૂળ એક માત્ર વ્યાયામનો અભાવજ છે. પહેલાં કમોદ, ડાંગર તથા ઇત્યાદિની ખાંડવાનો ક્રિયાથી હાથના સ્નાયુઓ અને ફેફસાંની ખૂબ કસરત મળતી. દળવાથી પેટના આંતરડાને વ્યાયામ મળતો. દૂર દૂરથી પાણીનાં બેડાં ભરી લાવવાથી પગ, ડોક ઇત્યાદિ દરેક અંગને તાલીમ મળતી. પણ પાલનનો રિવાજ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી સ્ત્રીઓને સતત કાર્ય રહ્યા કરતું હતું. જીવ-

નનાં આવશ્યક તત્ત્વો જેવાં કે હવા, જળ અને ખોરાક તે ત્રણે આવા કુદગતી વ્યાયામોથી સાત્ત્વિક અને સ્વચ્છ મળતાં હતાં અને તેથી શારીરિક, માનસિક અને તદુપસ્તી જળવાઈ રહેતી હતી. આવો વ્યાયામ જતાં આજે શારીરિક અને આર્થિક એમ બન્ને દ્રષ્ટિથી ખૂબ વેઠવું પડે છે. તેમાં પણ હજી કાંઈ બાકી રહી ગયું હોય ! તેમ દેશની કુદંથા કરનારા અનેક વ્યક્તિઓ પુરુષસંમર્ગથી સ્ત્રી જીવનમાં પણ લાગુ પડી ગયાં છે.

ચાહુની બદી

ખીર્ન નાનાં મોટાં વ્યક્તિઓ બાદ કરીએ તો પણ સ્ત્રીઓમાં આ વ્યયન જ્યાં જુઓ ત્યાં બહુ અશે દેખાવ દે છે. શારીરિક આર્થિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક એમ ચારે દ્રષ્ટિએ ચાહ હાનિકર્તા છે તે વાત હવે ચાહના ગેરફાયદાનું આટલું સાહિત્ય નીકળ્યા પછી વિશેષ સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ આ સ્થળે એટલું નિર્દેશ કરવાનું જરૂર મન થાય છે કે તેઓ પોતાના શરીર તરફ ભલે બેદરકાર હોય પણ પ્રગ્નતા હિત માટે તો તેણે જરૂર આ બદીમાંથી છૂટી જવું જોઈએ.

જે બાળકની માતા ચાહ પીએ છે તે બાળકને મળધૂધીમાં જ અમૃતને બદલે વિષ પાય છે અને પ્રગ્નનું આયુષ્ય અર્ધું બનાવવાની પાશવિક ક્રિયા કરે છે તેમ માનવું અસ્થાને નથી. આ બદીએ સ્ત્રીઓમાં વિધવા હો કે મમલા હો કોઈને બાકી રહેવા દીધાં નથી. આ કુટેવ દરેક સ્ત્રીઓએ શીઘ્ર તજી દેવી જોઈએ.

બાળકોરના જ્ઞાનનો અભાવ

નાના બાળકને જરા આંખ, માર્યું કુખે કે તુરતજ “બોલાવો ડોક્ટરને” એમ કહેવું પડે તે બાળકોરના જ્ઞાનનો અભાવનો નમૂનો છે. અનુભવી ડોશીઓ પણ ગર્ભ અને ધરવૈદાનો લોપ થતો ગયો પરંતુ તેનું પરિણામ તો બાળકોને જ ભોગવવું પડ્યું. માંદગીઓ વધી અને, દવાઓના બાટલા પીવડાવીને બાળકોને માથકાગલા બનાવી મૂક્યા.

આ દુઃખથી છૂટવા માટે માતા યથા પહેલાં દરેક બહેનોને ધરગથ્ય વૈદાનો અભ્યાસ કરવાની આજ્ઞા તો ખૂબ જ જરૂર છે. નાનાં બાળકો પ્રત્યે

બાળકો જ્યાં સુધી માતાનું દૂધ પીએ ત્યાં સુધી માતાએ પોતાની દરેક ક્રિયામાં સંવર્ધી રહેવું ઘટે અને દૂધપાનની સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું પણ પાન કરાવવું ઘટે. બાળકના કાનમાં મીઠાં અને મધુર વચ્ચનો ભરવાં જોઈએ. કાનથી કે આ વખતે બાળકની માતા સાથે એટલી તો એકાકારતા હોય છે કે તે પોતાની માતા સિવાય જાતમાં કોઈને જોળખતું જ નથી.

કેટલીક માતાઓ તો બાળકની પૂરી શરીર સ્વચ્છતા પણ રાખી શકતી નથી ત્યાં સંસ્કૃતિની તો વાત જ શી ! આવી માતાની ગણના શખણી સ્ત્રીઓમાં થાય છે. તેનાં બાળકો રૂપાળાં અને સુંદરસ્ત હોવા છતાં કોઈને રમાડવાનું કે જોવાનું મન સુદાં થતું નથી. તેની આંખમાં ચીપડા બાઝ્યા હોય છે. નાકમાંથી લીંટ અને મોઢામાંથી લાળ ઝરતી હોય છે. તેમજ કાનમાં મેક્કના ચર જમેક્કા હોય છે. શાણી માતાઓએ બાળક પ્રત્યે આવી બેદરકારી દૂર કરી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

એ ઉપયોગી વાતો

બાળકને છાતુ રાખવા અગર સુવરાવવા માટે કેટલીક માતાઓ “૨ ! બાવો આવ્યો, એ બાધડો આવ્યો, સુધ જા, જો બિલાડી આવી ! તને ખાધ જશે, છાનો ૨.” એવી એવી ત્રાસનાયક રાડો પાડી બાળકમાં ખીંકની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક વળા બાળકને ખૂબ રડાવવાની આદત પાડે એ પણ સારી ટેવ નથી. આથી બાળક ચોચું અને બીકણુ બને છે. માતાએ બાળકને રાત્રિ અને પામર ન બનાવતાં સર્વદમનની પેઠે સિંહનાં દાંત મણે તેવું નિર્ભય અને શરવીર બનાવવું જોઈએ.

એક કવિએ ક્યું છે કે —

“ જનની જણુ તો ભક્તજન, કાં દાતા કાં શર,
નહો તો રે’ને વાઝણી મત ગુમાવીશ નૂર ”

કારણ કે બાળકના સારા માસ ભવિષ્યની વિધાતા એક માતા જ છે આથી બાળઉછેરનું કાર્ય જે માતાને આવડતું નથી તે સારા ગાંધૂની સુનેગાર બને છે પ્રત્યેત્પત્તિ કઠ્ઠી તેમા જ કંઈ માખાપના કર્તવ્યની પ્રતિમમાસિ યઈ જતી નથી. તેની ફરજનો મોટો આધાર તો બાળક જન્મ્યા પછી જ ઉભો ચાય છે.

બાલશિક્ષણ

બાળક પાંચ છ વર્ષનું ચાય ત્યાં સુધી તેના શિક્ષણનો ભાર તેની માતા પર નિર્ભર હોય છે આ કાળ જે કે બહુ અસ્પૃશ્ય હતા તેટલાજ સમયમા પૂરેલા મંરકારો જીવનપર્યંત સ્થાયી રહી શકે છે. આટલી વય સુધી તો માખાપોએ બાળક પ્રતિ હરેક પળે જગૃત રહેવું જ જોઈએ, અને પછીથી તે બાળકને યોગ્ય શિક્ષકના હાથ તળે સોંપી દેવું ઘટે.

શિક્ષકના હાથ તળે ગયા પછી પણ માખાપો દેખરેખ રાખવાની ફરજથી તો કદી છૂટી શકતા જ નથી. પરંતુ શિક્ષણનો ખોળે તેમના પરથી શિક્ષકો દ્વારા આ રીતે ઉતરી જાય છે.

શિક્ષકોનું કર્તવ્ય

શિક્ષક એટલે પતુજી નહિ, ભાકુતી માણસ નહિ પણ આખા રાષ્ટ્રના નાગરિકોનો એ નિર્માતા પિતા છે વિદ્યાર્થી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ અને સહિષ્ણુતા માતા જેવાં ઉદાર હોવા ઘટે.

ન્યારથી શિક્ષકો પોતાના આ કર્તવ્યથી ચૂક્યા છે ત્યારથી તેઓ પતુજી બની ગયા છે. પ્રથમના વખતમા વિદ્યા આપવાનું કાર્ય પ્રાયઃ ત્યાગી વર્ગજ કગ્તો હતો અને તેથી ગુરુપદનું ગૌરવ તથા સન્માન હતું.

આજનો એક શિક્ષક પ્રતિમાસે ૧૫૦૦ કે ૨૦૦૦ સુધીનો ભલે પગાર કમાઈ શકતો હોય. પરંતુ વિદ્યાર્થીના હૃદયનો તે સ્વામી બની શકતો નથી. શિક્ષકની કર્તવ્ય ભજ્જતાનો આ એક જ નમૂનો પર્યાપ્ત છે.

શિક્ષણનો આદર્શ

જે કેળવણીથી મનુષ્ય જીવનનો વિકાસ થાય તે જ સાચી કેળવણી છે. અને જે પદ્ધતિથી આવી કેળવણી પ્રાપ્ત થાય તે જ સાચી શિક્ષણપદ્ધતિ છે. પણ તે મોન્ટેસોરી હો, ડાલ્ટન હો કે ગમે તે પદ્ધતિ હો.

આવી કેળવણીમાં કેવળ અક્ષર જ્ઞાનનો જ સમાવેશ થતો નથી બલકે જીવનપ્રયોગી કળાઓ ઉપરાંત શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. આત્મ શિક્ષણ આપવામાં પોપટિયું શાળાજ્ઞાન જ માત્ર કાર્ય આપી શકતું નથી. પણ શિક્ષકોના પરિપક્વ અનુભવ અને માથે સાથે તેમનામાં ચારિત્રની સુવાચ પણ પૂર્ણ હોવી જોઈએ.

આજે આ વિષય બહુ અંશે ગૌણ થઈ ગયો છે વળી શિક્ષણમાં પણ વિકૃતિ થઈ છે. બાળકના માનસમાં ઉપયોગી શિક્ષણ કરતાં અનુપયોગી કચરો વધુ ભરવામાં આવે છે આવી ત્રુટિઓનો આધાર શિક્ષણ મંસ્થાના સંચાલકો ઉપર સહેજે ઢળી પડે છે. જો તેઓ ધારે તો પ્રાચીન ભારત હોવા છતાં ઘણું કરી શકે.

ઉપયોગી શિક્ષણ

આટલું ઉપયોગી જ્ઞાન તો બાળકને અવસ્ય મળવું જોઈએ. કે જેથી તે ભવિષ્યનો આદર્શ નાગરિક બને.

[૧] માતૃભાષા અને રાષ્ટ્રભાષાનું પરિપક્વ જ્ઞાન.

[૨] કૃષિ, વાણિજ્ય અને મતર કુશલતા જેવાં કે સુચારી, લુહારી, વણાટ, રગાટ વગેરેમાંથી પોતાની પસંદગી પ્રમાણે તેમાંથી

એકાદનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન કે જે જ્ઞાનદ્વારા મનુષ્ય સ્વાવલંબી રી
પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે.

[૩] દેશની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન.

[૪] રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય.

[૫] પોતાના રાષ્ટ્રના રાજકારણના મુખ્ય મુખ્ય વિષયોનું જ્ઞાન.

[૬] દેશની મહાન વિશ્વતિઓનાં જીવનચરિત્રોનું જ્ઞાન

[૭] દેશના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો જેવાં કે વૈદિક, જૈન, બૌદ્ધ,
મુસ્લીમ, ખ્રીસ્તી, શીખ, પારસી અને યહૂદી વગેરેનું સહુ,
તેની ઉત્પત્તિ તથા તેના સંસ્થાપકોના ઉદ્દેશનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન.

[૮] માહિત્ય, કળા, વિજ્ઞાન અને સંગીતનું જ્ઞાન.

કળા કંઈ ?

આજે કળાની જે બ્યાખ્યા સમાજમાં પ્રચલિત છે તે કળા
નથી પણ કળાનું એક વિકૃત સ્વરૂપ છે. જે કળા દ્વારા સાચી રમ-
વૃત્તિ જાગૃત થાય અને તેનો વેગ વિકાસ પ્રતિ વળે તે જ (કળા)
માચી કળા છે. આવી રસવૃત્તિ સેવાના કાર્યમાં અને રેડિયો કાંતવાના
કાર્યમાં પણ જરૂર ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરંતુ જ્યારે અમુક જ કાર્યમાં
રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જાણવું જોઈએ કે તે રસવૃત્તિ નથી પણ
રાગવૃત્તિ છે, અને તે કળા પણ આવી રાગવૃત્તિથી વિકૃત થઈ
જાય છે.

દાખલા તરીકે મંગીત એ કળા છે. વાદ્ય સંવાદન એ કળા છે.
પરંતુ જ્યારે તે હલકા પાત્રમાં અને આવી સૃજારિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન
કરવામાં યોગ્ય છે ત્યારે તે કળાં મટી જઈ વિકૃત થાય છે અને
વિકાસને અદલે પતન પણ કરે છે.

શાળા અને કોલેજમાં મળતું શિક્ષણ બાળકના માનસને બોલે
ઉત્પન્ન કરે છે. સેંકડો અનુપયોગી બાબતો તે વિદ્યાર્થીને શીખવી
પડે છે અને સંસ્કૃતિ સુધારમાં પણ તે ઉપયોગી થતું નથી તેથી

શિક્ષણ વિષયક સુધાગણા અને પુનરુચ્ચનાની આજે અનિવાર્ય અગત્યતા છે. તે ખાતર પ્રત્યેક ગૃહસ્થિતૈષીએ બનતું કરી છૂટવું ધટે અને શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલકોનું આ વિષય પર ધ્યાન ખેંચાવવું ધટે.

બાળક અને બાલિકાઓની શિક્ષણ પ્રણાલિકા

સ્ત્રી અને પુરુષના શરીર બધારણમાં જોડેલો 'કુદરતી ફેરફાર' છે તેટલું જ તેની પ્રકૃતિમાં પણ પગવર્તન હોય છે. સ્ત્રીઓમાં પુરુષ જગતાં શક્તિ, સંગળતા, સહિષ્ણુતા અને સેવા ઇત્યાદિ ગુણ વિશેષ રૂપે હોય છે. આવા ગુણ પગવર્તનને અંગે જ સમાજના માનસ-શાસ્ત્રીઓએ બન્ને પાત્રો સ્વતંત્ર અને સમાન હોવા છતાં લિંગલિંગ કાર્યોમાં તેની પૃથક્ પૃથક્ યોજના કરી છે. અને તેથી તેઓના શિક્ષણમાં પણ લિન્ન લિન્ન દિશાઓ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે. જો કે કેટલોક વ્યવહાર સમાન રીતે જાગવવાનો હોય છે. તેથી પ્રાથમિક જ્ઞાન બન્નેને મમાન અપાય તે ઉચિત છે અને તેવી નાની વય સુધી તેઓનું સહશિક્ષણ હોય તે કંઈ અયોગ્ય નથી.

પરંતુ આજે સમાજમાં જે એક મોટા પ્રશ્ન અનેક રીતે ચર્ચાઈ રહ્યો છે તે તો કોલેજના સહશિક્ષણનો છે. પુખ્ત વયના યુવક યુવતીઓનું અમર્યાદિત માથે ગહેવું એ નૈતિક દ્રષ્ટિએ હાનિકારક છે એ વસ્તુને બાજુ પર મૂકીએ તો પણ વિચાર એણીથી એટલું તો જરૂર સ્વીકારવું પડે છે કે તેણે શિક્ષણ સીજવનની ઉપયોગિતામાં બહુ આવશ્યક નથી એટલે તે દ્રષ્ટિએ પણ તે વસ્તુ વિવાદાસ્પદ છે.

પરિણામ

ગ્રામેજનું શિક્ષણ લીધા પંછી કદાચ તે બહુ આગળ વધીને શિક્ષિકા, ડૉક્ટર કે એરીસ્ટર બનશે પરંતુ આખરે તેને પ્રાથ. વિવાહિત તો બનવું જ પડશે, અને ત્યારે તેણે કાર્યક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે જ બદલી જવાનું. માનો કે તે પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર પુરુષની માફક નૈતિક હિંમત ગળી ચલાવે તો પણ નારી જીવનને અંગે એકલા આ

દિશાના શિક્ષણથી તેનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે સરી શકશે નહિ. પતિપ્રેમ, પ્રમપાલન છતાંદિ કાર્યો તો નારીજીવનને માટે અવશ્ય અનિવાર્ય રહેવાનાં જ.

ઇતર દેશની પદ્ધતિ, રીતરિવાજ, વાતાવરણ અને એ બધી પરિસ્થિતિને અંગે કદાચ ત્યાં આતું શિક્ષણ સ્ત્રીઓને માટે ઉપયોગી હશે. જેમકે રસિયામાં આજે પ્રમ ઉત્પન્ન થયા પછી તેના પાલનનું કાર્ય માતાપિતા પર રહેતું નથી. એ બાલપણથી માંડીને મોટી ઉમ્મર-સ્વાવલખી ન બને ત્યાં-સુધી તેનો બધો ભાર ત્યાંની સરકાર માથે લે છે. અને બધી વ્યવસ્થા કરી આપે છે. પરંતુ તે સમ્યક્તા ભારતમાં છે નહિ અને થવાની સંભાવના પણ નથી.

ભારતમાં ચારિત્ર એજ જીવન છે. પ્રેમ, સ્નેહ અને સેવા એ જીવનવૃક્ષના રસિક ફળો છે. આવા રસોના આસ્વાદનમાં ભારતીય સ્ત્રીઓ પોતાનું સદ્ભાગ્ય સમજે છે.

ધડીબર માની લો કે આજનો સમાજ પુનરુત્થના પામે અને સ્ત્રી અને પુરુષો બન્નેને એક જ કાર્ય પરત્વે યોગવાનું થાય તોપણ આવે! સુશિક્ષિત વર્ગ તો અપવાદ રૂપેજ નીકળવાનો, અને તે માર્ગમાં પણ મનુષ્ય હૃદયની મહત્વાકાંક્ષા જે વસ્તુના શોધન પાછળ મથે છે તે તેમાંથી મળે છે કે કેમ એ એક ગંભીર અને ચિંતનીય વસ્તુ છે.

અહીં એ વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવી જોઇએ કે પુરુષના કરતાં સ્ત્રીનો દરજ્જો અને અધિકાર જરાયે ઓછો નથી. અને તેથી પુરુષની જેમ સ્ત્રીને પણ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે.

પરંતુ સેંકડે નબળાં ટકા સ્ત્રીઓને માતૃપદ ભોગવવાનું હોય છે. તેથી તે પદને ઉપયોગી જ્ઞાન તો તેને મળવું જ જોઇએ તે સંપ્રદમાં આપણે બહુ દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચારવાનું રહે છે.

નારીજીવનને ઉપયોગી કરા

અક્ષરજ્ઞાન, ગણિત વગેરે જ્ઞાન ઉપરાંત સ્ત્રીજીવનમાં વિશેષાંશે કળાજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. હુન્નરનો સમાવેશ પણ કળામાં થઈ

શકે છે આજે બાળાના માબાપો બાળાના શિક્ષણ તરફ જોટલા બેદરકાર ગ્હે છે તેટલું જ તેને દુ ખમય પગિણામ પાછળથી ભોગવવું પડે છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે સ્ત્રીજીવનના આજના દુ ખદ પાત્ર-તંત્રનું મૂળ ગરુ પલ્લુ આજ છે.

કેટલાક માબાપો એમ કહે છે કે બાળાને ક્યાં નોકરી કરવા જવું છે કે શિક્ષણની તેને જરૂર હોય ! તેમ માની અક્ષરજ્ઞાનથી પણ તેને વચિત રાખે છે. આ માન્યતા સ્ત્રીજીવનના વિકાસમાં મહાન રોધ કરે છે તેમ મમજી તેને ઉપયોગી દરેક કળાઓ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહીને તેમને જરૂર શીખવવી ધટે.

ગૃહસ્થ ધર્મના દ્રષ્ટિબિંદુએ અક્ષરજ્ઞાન ઉપરાંત પાઠશાસ્ત્રની કળા, બાળઉઠર, ધગગથ્યુ વૈદ્ય, શીવણ, ગુચણ અને ભગતની કળા, તથા ગૃહઉદ્યોગ જેના કે દળવું, ગેટિયો કાતવો વગેરે તેમને મહજ સાધ્ય હોઈ આવડવું જોઈએ. આવા શિક્ષણની તાલીમ આપી પહેનાં તેવી શિક્ષિકાઓ ઉત્પન્ન કરી લેવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે બાળા-ઓના જીવનપર શિક્ષિકા સ્વભાવીય હોવાથી મંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ બન્ને પર તેમની ઊંડી અમગ માગ આકારમાં પડે છે આથી એક સામાન્ય વર્ગના કુટુંબ પાછળ દોહસોથી બમો રૂપિયા જોટલું ફાવતું ખર્ચ આવે છે તે બધી જાય અને કપડાનું ખર્ચ નીકળી ગયા પછી ખોરાકનું ખર્ચ તો બહુ જ જીજ આવે.

આથી તે ગૃહસ્થાશ્રમને સુખમય બનાવી શકે એટલું જ નહિ બંકે નારીજાતિને વૈધવ્યજીવનમાં જે દુ ખ ભોગવવું પડે છે તે દુ ખનો પણ આવી રીતે સ્વાવર્લમી બની પરિહાર કરી શકે.

દમ્પતી જીવનના સુખ માધનોમાં પુરુષ કરતા વધુ પ્રમાણમાં સોઓ માટે યોનાના પતિને ગ્જન કરવા સારુ બીજી કળાઓ જેવી કે સંગીતાદિની આવશ્યકતા હોય છ જરૂરી પરતુ તેનું સ્થાન તેના ઉદ્દેશ પૂરતું મર્યાદિત હોવું ધટે. આ કળાના વિકાસ માટે જ ગરબા, રાસ વગેરે પદ્ધતિઓ સમાજમાં ચાલુ હતી,

પરતુ અતિ બારિક અને મર્યાદાવિહીન સ્વાંગ મજી અન્ય પુરુષોની સાથે જાહેરમાં નાટ્યાદિ પ્રયોગો કરવા તે કદાચ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાને અનુરૂપ લાલે હોય પરતુ ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે તે બધાં એમતું થઈ શકે તેમ નથી. અને તેમ કરવામાં કળા પણ નથી.

સારાંશ કે કળા ત્રેમીઓએ કળાની મંસ્કૃતિ તરફ વધુ લક્ષ્ય રાખી તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

સંસ્કારિતા

બાળકોનો શિક્ષણ વિષયક બોલે શિક્ષકો ઉતારી શકે છે પરતુ તેમ છતાં બાળકે યથાર્થ શિક્ષણ લે છે કે કેમ ? તે શિક્ષણની બાળકના જીવન પર કેવી અને કયા પ્રકારની અસર થાય છે તે તપાસવાનું કામ તો માળાપોનું જ રહે છે. પરતુ આ સ્થળે જે વાત કહેવાની છે તે ચારિત્ર સમઘમાં છે.

નાના બાળકો જેની સાથે રમતાં ખેલતાં હોય છે તે બાળકોના માળાપોની ખાસિયત હિચ્ચ હોવી જોઈએ. જે હલકા માળાપોનાં મતાન હોય છે તેનામાં મંસ્કારગત કુટેવો લાગુ પડી ગયેલી હોય છે. આવા સંસર્ગથી સાથે રમતાં સારાં બાળકો પણ ખરાબ યર્ધ ગાય છે અને તેમનામાં કેટલીક કુટેવો એવી જડ ધાલી એસે છે કે જે શરીર અને મન પર કારખી અમર કરે છે અને પછી જીવગી સુધી તે કુટેવ છૂટી શકતી નથી.

કાંઈની એઠી ખીડીઓ પીવી, પરસ્પર ગાળાગાળી કરવી, ચારિત્ર વિષયક ખોટી ખોટી અશ્લીલ એષ્ટાઓ કરવી આ બધા બાળમંસ્કૃતિનાં દેખાવમાં નાનાં છતાં મહાન દર્દો છે. તેવા સંસર્ગથી માળાપોએ બાળકોને દૂર રાખી તેના સુમંસ્કાર તરફ સાવચેત રહેવું ઘટે.

કેટલાંક માળાપો બાળકે જરા ભૂલ્યું એટલે તેને મારવા મંડી પડે છે, કેટલીક માતા બાળાઓને ‘નપીરી, નલામ, વા’લા મૂઠ’ ઇત્યાદિ ગાળો દે છે તે બહુ ખૂરી કુટેવ છે, કેટલીક માતાઓ પોતે કોઈપર કોઈ કારણથી ગુસ્સે થાય છે તો પોતાનો ગુસ્સો બાળકોને

મારીને ઉતારે છે. આ બધી માળાપની પોતાનીજ ખામી છે. ને કે બાળકોને સુશિક્ષા આપવી અને તેના જીવનમાં વફતા ન આવે તેવી સુધારણા કરવી એ માળાપોની ફરજ છે પણ બાળકોને મારવાથી તે કદી સુધરતું નથી બલકે વધુ બગડી નિંહાર ચક્ર બન્ય છે. એમ સમજી માળાપોએ પોતાનું વર્તન સૌમ્ય અને સુંદર બનાવી લેવું જોઈએ.

સાચું ધન

બાળકોને સરકારિતા અને શિક્ષણ આપવું એજ સાચું ધન છે તે ધનને કોઈ છીનવી શકતું નથી. જે માળાપો આવા સાશ્વત ધન તરફ બેઠરકાર રહે છે અને તેના મારુ ધાતુનાં ધનનો મંચય કરે છે તે ખરેખર બૂલે છે.

ધનના મંચયથી બાળકો સુખી થાય છે તે માન્યતા કેવળ ભ્રમપૂર્ણ છે. ઉલટું જ્યાં ધન હોય છે ત્યાં વૈભવવિલાસ, મૂર્ખતા અને અને મદ વધે છે કે જે દુર્ગુણોથી કુળનું પતન થાય છે. અને સંતાનો દુઃખી થાય છે કિંવા ભાઈ ભાઈ વચ્ચે લડી સંપત્તિ અને શરીર બન્ને ગુમાવે છે.

આમ કરવાથી ધનમંચયની તૃષ્ણાથી ઉત્પન્ન થતાં અનેક પાપો રાષ્ટ્રદ્રોહ અને બિમારીઓનો અંત આવી જશે અને રાષ્ટ્રનાં ભૂખ્યાં ટળવળતાં ભારતીમાતાનાં બાળકોને પણ રાહત મળશે. આ વસ્તુ નિર્વિવાદ સત્ય છે.

આજે એવાં ઘણાં દ્રષ્ટાંતો મળશે કે જેનાં માળાપો ધનનો વારસો મૂકી ગયા છે તેની સંતતિ દુઃખ અને બેકારીની ગર્તામાં ગોથાં ખાતી ખાતી માળાપો પર અભિશ્રાપ વરસાવી રહી છે. અને એવાં પણ ઘણાં દ્રષ્ટાંતો છે કે જેનાં માળાપો સ્થૂળ ધન નહિ પણ સફ-ગુણો અને શિક્ષણનો વારસો મૂકી ગયાં છે તે મંચકાર અને મંપત્તિથી સંઘાર્યાર અને સુખમાં ઝીલી રહી છે. માટે માળાપોએ તેવા ધન-

મંચયને બદલે શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાનો પોતાનાં પ્રત્યેક બાળકોમાં વારસો ભરવો એજ ઉચિત છે. અને એજ તેમની પાંવત્ર ફરજ છે. વ્યાયામ

શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા માટે કંઈ સારા સારા ખોરાકોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પણ આ વાતને નહિ મમજનાર ઘણાં માળાપો પોતાના બાળકને ન પચી શકે તેવા બલિષ્ઠ પદાર્થો પરાણે ખવડાવી પુષ્ટ બનાવવા ચાહે છે. અને આ રીતે બાળકો પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને વ્યક્ત કરે છે. તે જખ્ખર બુલ છે તેણે પોતાના બાળકોને તંદુરસ્ત રાખવા માટે બહુ સાદો અને સાસ્ત્રિક ખોરાક આપવો ઘટે. અને સાથે સાથે વ્યાયામની તાલીમ પણ આપવી જોઈએ.

જ્યાં સુધી બાળક નાનું હોય ત્યાં સુધી તે તેને દોડવાનું, કુદવાનું વગેરે જાતની નાની નાની રમતોથી વ્યાયામ મળી રહે છે. પરંતુ જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તેને સારી વ્યાયામશાળાઓમાં ઉપયોગી કસરતો શીખવાની તાલીમ આપવી જોઈએ. આવી તાલીમ આપવાથી વગર ઔષધે અને વગર બલિષ્ઠ આહારે તેનું સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહે છે અને તેની માનસિક શક્તિ પણ વિકસિત થાય છે.

બાલિકાઓને તો ધરગથ્ય કાર્યોથી કસરત કરાવવી જોઈએ. જેથી તેના શરીર સ્વાસ્થ્યની સાથે તેને ગૃહઉદ્યોગનું જ્ઞાન મળે, અને તેથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ પણ લાભ થાય.

આ શિક્ષણ અને વ્યાયામ ઉપરાંત બાલિકાઓને માતાએ ઉત્તમ પ્રકરના સંસ્કારોનું શિક્ષણ પણ વિશેષ આપવું જોઈએ. કારણ કે પુત્રનું જીવન પુરુષ જાતિ હોવાથી સદા સ્વતંત્ર રહે છે. પણ બાળાઓને તો વિવાહિત થયા પછી શ્વસુરગૃહે જવાનું હોય છે, ત્યાં તે સહિષ્ણુ, ઉદાર અને સુંદર જીવન ગાળી શકે તોજ તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ બની શકે.

આ રીતે બાલક અને બાલિકાઓને તે તે અંગને ઉપયોગી શિક્ષણ અને મસ્કાર આપ્યા પછી યોગ્ય વય થયે તેમને યોગ્ય સ્થળ

જોઈ તેમની મંમતિ મેળવી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડી આપવાં એ માતા-પિતાની ફરજ છે. એ ફરજના પાલનથી આર્યભાવનાનું મૂળ દ્રષ્ટિ-ગિન્દુ બરાબર જળવાઈ રહે છે.

કેટલાંક માત્રાપો બાળક અને બાળા પ્રત્યે અસમાન ભાવનાઓ રાખતાં હોય છે. તેમને ઘેર ન્યારે પુત્ર અવતરે છે ત્યારે તે ઉત્સવ ઉજવે છે પણ ન્યારે પુત્રી અવતરે છે ત્યારે જાણે મહાન દૈવીકાપ ન થયો હોય ! તેવી દુઃખદ સ્થિતિ અનુભવે છે. આ બેદ બાળપણથી માંડીને ઠેક સુધી રાખે છે. આવી બેદભાવના એ એક ભારતીય મંસ્કૃતિ માટે મહાન ફલક રૂપ છે. તેવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ તો ‘પુત્ર કમાઈ લાવે અને પુત્રીને તો આપવું પડે, પુત્ર તો લાઠી લાવે ન્યારે પુત્રી તો સાસરાને ઘેર આવી જાય ! આવી આવી જાતની સ્વાર્થો વૃત્તિ જ છે. આવી મનોદશા પાશવવૃત્તિથી પણ નિષ્કૃષ્ટ ગણાય.

લગ્ન સમય

पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमाश्चारी तु पौडशे ।

समत्यागतवीर्यो तौ जानीयात् कुशलोभिपक् ॥

“સુશુભ વૈદિક”

પચીસમા વર્ષે પુરુષ અને સોળમા વર્ષે સ્ત્રી સમાન વીર્ય યાપ છે એમ કુશળ વૈદે જાણવું.

શાસ્ત્રીય આદર્શ પણ એ છે કે લગ્નેષુ બાળકો હોય તો ૨૫ વર્ષનો પુત્ર અને ૧૬ વર્ષની પુત્રી થયા પછી જ તેના લગ્નસંબંધ જોડી આપવા આથી વધુ વય હોય તો આવી શકે પણ અલ્પ વય તો નહોતો કારણ કે તેટલી પરિપક્વ વય થયા પછીજ ગૃહસ્થાશ્રમને પહોંત કરવાની શક્તિ તેમનામાં આવે છે અને પરસ્પરના હિતાહિતને પણ ત્યારેજ જાણી શકે છે. પરંતુ આજે આ પ્રજાલોકનો ધણા સમાજમાં લંગ થતો જોવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ ગણાતાં એવાં ધણાં કુટુંબોમાં એવી આસિયત હોય છે

કે તેઓ નાનપણથીજ બાળકોના અજ્ઞાનપણમાં વેવિશાળ કરી દે છે અને કેટલેક સ્થળે તો અજ્ઞાનદશામાં લગ્ન પણ કરી નાખે છે.

નાની ઉમ્મરના લગ્નોથી દેખીતી રીતે નીચે પ્રમાણે ત્રુકશાન થાય છે. (૧) પતિ અને પત્ની વચ્ચેનું જે વધનું અંતર રહેતું જોઈએ તે રહેતું નથી. તેને પરિણામે એ કબોડાં થાય છે. આવાં કબોડાંની અંતરિ કદાચી અને નિર્બળ જન્મે છે. (૨) વયની અમમાનતાથી પ્રકૃતિનો મેળ ખાતો નથી (૩) અજ્ઞાનદશામાં યજ્ઞ ગયેલા લગ્નને અંગે દામ્પત્યપ્રેમનો પ્રવાહ એકરૂપતામાં વહેતો નથી. (૪) આથી બાલવયમાંજ વૈધવ્ય દુઃખની પણ સંભાવના બહુ અંશે રહે છે

મારે ઘેર જલદી વહુ આવે અને મારા કાર્યમાં જલદી ભાગ લે એમ પુત્રની માતા માનતી હોય છે. અને પિતા એમ માને છે કે પુત્રને જેટલો જલદી પરણાવું તેટલો કરજથી જલદી છુટો થાઉં. કાલ કોણે દિડી છે ? માટે પરણાવીને લઢાવો લઈ લઈએ

આવી માખાપની મનોદશા બાળલગ્નાદિનું કારણ છે. અને તે પુત્રપુત્રીના ભાવિ જીવનની ભારે ખાતક છે. તેથી તેવી માન્યતાનો ત્યાગ કરવા ધટે.

અણુમેળ લગ્ન

કેટલાંક માખાપો ખાનદાન (કુલીન) મુરતિયો મળે તે ખાતર નાની ઉમ્મરમાં પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કરી નાખે છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વાર તો આ બ્રાન્તિને વશ થઈ પોતાની પુત્રી કરતાં નાની ઉમ્મરના બાળક સાથે વિવાહસગમ જોડી દે છે. આ પણ એક જાતનું અણુમેળ લગ્નજ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે નીતિકારોએ જે ૭-૮ વર્ષનું અંતર રાખ્યું છે તે સરીરશાસ્ત્રને અનુસરીનેજ નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે.

પરંતુ તેને ઠોકરે મારી જેઓ આવાં અણુમેળ લગ્ન કરી નાખે છે અને તેથી જે હાનિ થાય છે તે અકથ્ય છે.

કન્યાવિક્રય

“એક દીકરીને બીજી ગાય ન્યાં દોરાય ત્યાં જાય” તેવી સર-

જતાનો દુરુપયોગ કરી કેટલાંક માખાપો પોતાની કન્યાનું લગ્ન કરાવી તેમાંથી ધન મેળવે છે. આ એક દરજ્જાજનક પગલું છે. રાસ્ટ્રકારોએ કહ્યું છે કે—

गृहणंदुल्लं हि लोमेन स्यान् नरोऽप्रत्यविक्रयी ॥ मनुस्मृति

‘જે પુરુષ કન્યાનું થોડું પણ ધન લે છે તે પોતાની પ્રજાનો વ્યાપાર કરનાર અધમ ગણાય છે.

જે પોતાની સંતતિને ઉત્પન્ન કરી વેચે છે તે પિતા કે માતા મનુષ્ય નથી, પશુ નથી પણ તેનાથીયે અધમ છે. આવા માખાપોમાં પોતાની સંતતિ પ્રત્યે વાત્સલ્યનું બિંદુ પણ ક્યાંથી હોઈ શકે ! પોતાનો માલ સરસ અને સુંદર બને તે સારુ તે પોતાની પુત્રીને ઉછેરે છે, અને ખોયે છે; બ્યારે માલ પરિપક્વ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે કોઈ ગ્રાહક શોધી તેને વેચી નાખે છે. માંસવિક્રેતા બીજા પશુઓ પ્રત્યે બલે નિર્દય હોય પરંતુ પોતાના હાથ નીચે ઉછરેલાં પશુઓ પર તો તે પણ પ્રેમાળ વૃત્તિ દાખવે છે બ્યારે અદિંસક અને સબ્ય ગણાતા જે કુટુંબોમાં આ પ્રથા છે તે તો ખરેખર નિર્દયતાની પરાકાષ્ટાજ ગણાય.

કન્યાવિક્રય આ રીતે ઉદ્ભવે છે. (૧) પિતા ઋણી-દેવાદાર બનેલો હોય કે (૨) પહેલાં સારી સ્થિતિમાં હોય અને પછી નિર્ધન બની ગયો હોય. (૩) પોતે બેકાર હોઈ સામાજિક રૂઢિ એટલે કે જમણુવારો, કરિયાવર વગેરેને પહોંચી વળવાને ખાતર અને (૪) કેટલેક સ્થળે પોતાના દિકરાને વરાવવા કે પોતાને પરણવા ખાતર સાદાં કરે છે. તે પણ એક જાતનો વિક્રયજ છે.

.ઉપરના ચાર કારણો પૈકી જે કોઈ કારણથી આ કાર્ય થાય છે તેમાં એકલો પિતાજ નહિ બધેકે કન્યાની માતા અને સમાજ પણ જવાબદાર છે.

આવે સમયે માતાની ફરજ

જે માતા સુશીલ હોય છે તે પોતાના પતિને આવા વખતે સારા વિચારો આપી પોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે. પરંતુ ખેદની

વાંત એ છે કે કેટલીકવાર માતા પોતેજ દાગીના, ધન, વસ્ત્ર એવાં હુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર આવા દુષ્ટ કાર્યમાં સંમત થાય છે. જો માતા સંમત ન હોય તો જરૂર આ કાર્ય ન થાય. પણ અજ્ઞાનતા અને સ્વાર્થાધિતાને વશ થયેલી આવી નારીઓ પોતાનીજ નારીજાતિની કદોડી સ્થિતિ કરવામાં આડકતરી રીતે કારણબૂન થાય છે.

સમાજની જવાબદારી

આ સ્થળે વધુમાં વધુ જો કોઈ જવાબદાર હોય તો તે સમાજ જ છે. સમાજજીવનને કોરી રહેલાં આવાં ગુપ્ત પાપો પર 'એમાં તે શું ?' એમ કહી સમાજ આંખમીચામણાં કરી લે છે અને કેટલીક વાર સમાજની જવાબદાર ગણાતી વ્યક્તિઓ છડે ચોક આવા થતા ગુનાઓને મિષ્ટભોજન કે ધનની ચેલીઓમાં લોભાઈ નિભાવી લે છે. અને કેટલીક વાર આવા વ્યક્તિગત દોષોપર ઠાંકપીછોડા કરી નાખે છે. એથીજ એ દોષો ક્રમશઃ વધતા જાય છે. આ રીતે આવી બાબતોમાં સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ જવાબદાર બની રહે છે.

જ્યાં સુધી આવા બનાવો કવચિતજ બને છે ત્યાં સુધી તે કાર્ય કરનાર માઆપોને સમાજ તરફથી સંક્ષોભ રહ્યા કરે છે, પરંતુ જેમ જેમ તેવી સંખ્યા વધતી જાય છે તેમ તેમ વિષ્ટાના કીડાની માફક તે એટલા તો ટેવાઈ જાય છે કે પછી તેને આ ધાતકી પ્રથા ત્યાગવાનું મન થતું નથી. અને તેનું હિદાહરણ આપણે આજે ધણા સમાજમાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. તેવી ધાતકી રૂઢિનાં મૂળ એટલાં તો ઊંડાં પેસી ગયાં હોય છે કે શાણા અને વિચારક ગણાતાં લોકો પણ તે ખૂરી ગણાતી પ્રથાથી છૂટી યકતાં નથી.

વાસ્તવિક રીતે તો કન્યાને દાન તરીકે આપવી એજ માઆપની ફરજ છે. શાસ્ત્રવિહિત કન્યાદાન શબ્દ પોતેજ તે સુચિત કરે છે. ધણા સમાજમાં આ રીતિ આજે પણ પ્રચલિત છે અને તે કન્યાનું ધન લેતા નથી એટલુંજ નહીં બલકે સમયે સમયે તેને સહાય કરવાનું ચૂકતા નથી. પારસી અને એવી જાતોમાં તો પુત્રની માફકજ પુત્રીને

પણ મિલકત સમાન રીતે વહેંચી આપવાની રીતિ છે. આ એક સ્ત્રીગતિ અને પુરુષગતિ વચ્ચેની મમાનતાનું દ્રષ્ટાંત છે.
કન્યાવિક્રયનું પરિણામ

જે માળાપ આપત્તિની ખાતર કન્યાવિક્રય કરે છે તે પણ તેટલાજ અધર્મી છે. કારણ કે આપત્તિ એ માનવધર્મની કસોટી છે. તેમા જે માનવધર્મ ચૂકે છે તેઓ પોતાનું મૃત્યુજ ખેંચી લાવે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે કન્યાવિક્રય કરવાથી નુકશાન શું ? તેનો ઉત્તર સ્પષ્ટ અને તે આ છે કે કન્યાવિક્રય કરનાર પ્રથમ પોતાનો આત્મા વેચે છે. કારણ કે પ્રેમ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જ્યારે આ કાર્ય તો અંતઃકરણની પ્રેમમય લાગણી સાવ સૂકાઈ જઈ તે નિર્દય બને ત્યારે જ બની શકે છે, એટલે એ કાર્ય પ્રથમ તો આત્મસ્વરૂપનું જ ધાતક છે.

વળી જે માળાપ લેશ પણ સ્વાર્થની આશા રાખે છે તે પોતાની કન્યા માટે યોગ્ય પાત્ર જોઈ શકતાં નથી. તેથી આવા અયોગ્ય પાત્રને પનારે પડેલી તે અજાણના દિલને દુભાવવાના પાપનાં લાગીદાર પણ તેજ બને છે.

વૃદ્ધલગ્ન

વૃદ્ધ લગ્નનો વિકાસ આ વૃત્તિને અંગે જ થવા પામ્યો છે. અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે તો સામે ઉભેલી વિધવાઓ પોતે જ માફી આપી રહી છે. અને જ્યાં જ્યાં અણુમેળ લગ્નો અને કળેડાંના લગ્નો થયાં હોય છે ત્યાં ત્યાંથી ફલાણી સ્ત્રી બળી મરી, ફલાણીએ કૂવો ખૂંચો એવી એવી અશ્રોતબ્ધ વાતો અને આર્તનાદો સભળાય છે. સમાજની આ મહાન દુર્દશા કરનાર આ ધાતકી પ્રથાને શીઘ્રાતિશીઘ્ર નાણુદ કરવી જોઈએ, અને માળાપોએ પોતાની પુત્રીની યથોચિત સંમતિ મળ્યા પછી જ તેમનાં સહસ્ર કરવાં જોઈએ.

કેટલેક સ્થળે કન્યાવિક્રયને બદલે વરવિક્રય થતો જોવામાં આવે છે. જે સમાજમાં કન્યાઓનું પ્રમાણ અધિક હોય છે ત્યાં આવી જાનની કુપ્રથા ચાલી રહેલી હોય છે. આ કુપ્રથાના પરિણામે એક

ઉપર બીજી કે ત્રીજી પત્ની પચ્છતા મનુષ્ય લાજતો નથી ત્યાં એક (સપત્ની) પરસ્પર કનક અને કકાસની ગદમો નીકળતી દેખાય છે એટલુજ નહિ બટકે સ્ત્રી જાતિના અધપતન પણ આવી કુપ્રથા-ઓમાથી ઉત્પન્ન થાય છે બગાવમા ઉચ્ચ કોમની બનેલો હજારો વેસાઓ તેનું જીવન જાગતુ ઉદાહરણ છે

આ કુપ્રથા ત્યાં ચાલુ હોય છે ત્યાં નારીજાતના સ્વમાનની હિંમા થાય છે, પુરુષને મન સ્ત્રીઓનું કાણી કોડી જેટલું મૂલ્ય હોતુ નથી અને તેથી તેના જીવન તરફ બેદરકાર રહી બજારુ માલ તરીકે તેના ઉપયોગ કરી શકે છે

આવા ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રેમનુ બિંદુ પણ ક્યાથી હોય ! જે સન્નારીએ રત્નસમાન પુત્રપુત્રીઓને આપ્યા હોય છે તેનીજ બળતી ચિત્તા ઉપર બીજી સગપણ કરતા તે નરાધમને બેશ પણ આચકો લાગતો નથી જતા આ વાતકી કાર્ય જે મમાજમા ખાન-દાનીના એક સ્વરૂપ તરીકે ગણાય છે તે સમાજ કંઈ ઝેડિતો દર્શો તે કંઈ શાસ્ત્ર નથી

આવી રીતે ડન્યાવિક્રય અને વગવિક્રય એ બન્ને કુપ્રથાઓમા નારીજાતિનું ધોર અપમાન અને હિંમા છે નેમજ આવી હિંમા સામાજિક અને નૈતિક બન્ને દ્રષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે આથી બાળ, યુવાન કે વૃદ્ધ સ્ત્રી કે પુરુષ દરેકે આ ધોર પ્રથાનો નાશ કરના હવે પણ સુસંજ રહેતુ જોઈએ પછી તે પોતાના મમાજમા હો કે બન્ય સમાજમા હો, કારણ કે આ એકના સમાજનો નહિ બરકે આખી સ્ત્રીજાતિનો અને સાગએ રાખેલો પ્રશ્ન છે

લગ્ન સમયે

સમાજમા એવી અનેક કુરંદિઓ વ્યાપી ગઈ છે કે જે લખવા બેસીએ તો તેનું એક મોટું પુસ્તક બરાબ પ્રસ્તુત થયે લગ્નવિધાયક કુરંદિઓની વિચારણા કરવાની છે કાંણ કે તે કુરંદિ માતાપિતા-આથી જ પોષાય છે

પોપાક

લગ્ન સમયે બહુ ભારી પોપાક વર, વધુ અને તેના લાગતા વળગતા-
ઓએ ધારણ કરવો જોઈએ જ. પછી ભલે ધર પહોંચતું હોય કે ન પહોં-
ચતું હોય એટલું જ નહીં બલ્કે વધુ માટે ૨૫-૨૫ વસ્ત્રોની જોડો અને
તે બહુ બહુ ભારી કિંમતની આપવી જ જોઈએ. તે વિના સારું ન
દેખાય એવો રિવાજ સમાજમાં ચાલુ છે. જ્યારે આ રિવાજ પ્રથમ
ચાલુ થયો હતો ત્યારે તે આખા સમાજને માટે ફરજિયાત ન જ
હોવો જોઈએ. કારણ કે સૌ કોઈ તેવા ધનાઢ્ય હોતા નથી. પણ
આજે તો ક-વાવિક્રય કરે કે દુધ વિવાહ કરે; પરંતુ આ બધું તો
કરવું જ જોઈએ. એવો રિવાજ સામાજમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. અને
આજે તો એ કુરૂદિની પરિણામે અનેક ગુપ્ત પાપો આચરવા પડે છે.

આવાં વસ્ત્રોમાં કંઈ જાતની શોભા છે તે સમજાતું નથી. તેમાં
પારિક વસ્ત્રોમાં કેટલી દિસા, કેટલી આર્થિક મુશ્કેલી વગેરે પડે છે
તે જાણવા છતાં સુધારક ગણાતો વર્ગ પણ જૂના ચીલે ધસડાયા
કરે છે તેજ આ કુરૂદિની ફૂરતાનો નમૂનો છે.

દિવસે દિવસે વધતી જતી ફેશનોની ખાતર તેવા પોપાકના
વસ્ત્રની કિંમત ઉપરાંત વધુ તો શીલાઈની પાછળ દ્રવ્ય વેડફાઈ
જાય છે. અને જે વસ્ત્રો ખરીદાય છે તે પણ એટલાં કસ
વિનાનાં હોય છે કે એકાદ બે ઘોણુ ઘોયા પછી તેને ફેંટાળ
દેવાં પડે છે.

આપની જ ગણાતી. આજે એ ઉદ્દેશ ભૂલી જવાયો છે. નાના નાના અનેક ફેશનદાર આશૂપણોની મજૂરી પાછળ ધાતુની કિંમત કરતાં વધુ દ્રવ્ય નકામું વેડફાઈ જાય છે. કેટલાક કુટુંબોને કરજ કરી આ રૂઢિને અનુમરવું પડે છે તો કોમને બીજાનાં ઉછીતાં લાવી આ સમય માયવી લેવો પડે છે.

કન્યાને શાભાર્યે જે દાગીનાઓ પહેરાવાય છે તે શાભાને બદલે ઉલ્લટાં કાન, નાક વગેરેના છેદવાથી દુઃખરૂપ બને છે તે ઉપરાંત કાન તથા નાકમાં મેલ જરાય છે. ડોક, હાથ અને પગ પણ ધસાય છે અને ખૂબ બોળે થાય છે તે નકામાં. આ રીતે તે આશૂપણો સુખને બદલે દુઃખ અને શાભાને બદલે કેટલીક વાર બેડોળતા લાવે છે. શાશ્વી માતા-ઓએ મુર્ચ્ચકાર જરી બાળાઓને મારાં સદ્ગુણોનાં આશૂપણોથી શણગારી લદાવો લેવો ધટે. અને આવી કુરૂઢિને તોડી પોતાની સંજ્ઞાનતાને પરિચય સમાજને આપવો ધટે. આથી દેશને પણ આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઘણો લાભ થશે. આશૂપણોનો નિષેધ કરવાનો અહીં આશય નથી પરંતુ તે આશૂપણો ઉપયોગિતા અને મુદરતાની દ્રષ્ટિએ હોવા જોઈએ અને તે પણ સમાજમાં રૂઢિ રૂપે તો ન જ હોવા જોઈએ તે સમજાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

અશ્લીલ ગીતો

લગ્ન અવસરે કેટલીક બહેનો અશ્લીલ (ગંદા) ગીતો ગાઈને લદાણુ લે છે, તે પણ એક પ્રકારની કુરૂઢિ છે. આવી જાતની હાંસી અને મસ્કરીથી પાસેના બાળકોના માનમ પર તેના ખૂરા સંસ્કારોની ઝાપ પડે છે. વાનાવરણુ ત્રિલત્તમ ને શૃંગારિક બને છે. આથી તેવાં અશ્લીલ ગીતોને બદલે તેવે સમયે શિક્ષાપદો અને ગંભીર મુમતુર સ્વરે ગાવાં ધટે. જેથી ગમ્મતની માથે માતું જ્ઞાન પણ મળે.

લગ્નવિધિ

લગ્ન સમયે જે વિધિદ્વારા ગૃહસ્થશ્રવણના કર્તવ્યોનો નિર્દેશ અને પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે તેને લગ્નવિધિ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં તે વિધિનું ગૌરવ કેવું હતું અને તે વખતના મત્રોચારણો કેવી સ્પષ્ટ શૈલીથી ઉચ્ચારાતાં હશે તે તો દૈવ જાણે પરંતુ આજે એવી પવિત્ર અને ઉપયોગી લગ્નવિધિ ‘સમોર્ત શ્રમલક્ષ્મ આરોગ્યે શ્રમ મવત્તુ । સમો વરતે સાવધાન ।’ એવા એવા અસ્પૃહ, અશુદ્ધ અને એકના એક મત્ર વારવાર બોલી સવાળે ચોપડી બાણેના ગોરબાપા હસેલીને પૂરું કરી દે છે. અને વર કન્યા તથા ધર્તરને છૂટકારાનો દમ ખેંચાવે છે. ચોરીમા આ બધી ક્રિયાઓ અબોધ યુવાન અને મુઝા બાળા તેનાં સ્નેહીઓનો સહારો લઈ ઉત્સાહહીનપણે માંડમાંડ પૂરી કરી ઠાંઠે પહોંચી જાય છે. બધી વિધિનો સમય લગભગ રાત્રિનો જ હોય છે. સાંધેયું કરી મોટી રાતે આવેલા ચાકીને લોથ ધયેલા એ વર અને કન્યાપક્ષના માણસોને રાત્રિના બાર કે એક વાગ્યા સુધી આ ક્રિયામાં જોડાઈ રહેવું પડે ત્યાં રમ પણ શાનો હોય !

વરને પોખવા આવતી માસુ ધોંસર, ત્રાક, રવાઈઓ, અને માંખેલું આજે તો રૂઢિ મુજબ બતાવીને ચાલી જાય છે તેના ગૂઢ અર્થને પોતે જ જ્યાં ન સમજતી હોય ત્યાં જમાઈને તો બાનજ ક્યાંથી હોય !

આખી લગ્નવિધિ અને તેને અંગેના મંત્રાત્મક ચિહ્નો એવાં તો ગ્રેગર અને બોધપ્રદ છે કે જો તે સુયોગ્ય દમ્પતીને મંપૂર્ણ રીતે રહસ્યપૂર્વક વિન્નારથી સમજાવ્યા હોય તો આજે ગૃહસ્થાશ્રમની જે વિઠખનાઓ ઉઘાવવી પડે છે તેનો સહેજે ઉકેલ આવી રહે.

સમાજના બડવીર ગણતા આગેવાનો જેટલો રસ લગતોના લાકુ પાછળ લઈ રહ્યા છે તેટલો રસ જો આવા ઉપયોગી પ્રશ્નો પરત્વે લે તો ધણુ જ ઉત્તમ ગણાય. મોટી મોટી જનો લઈને જવું, પોતાને માટે અને કન્યાના વડીલોને માટે હાડમારીઓ ઉભી કરવી તે કાંઈ લગ્નજીવનની લઠાણ નથી. શોડાંક માણસો, સાદાઈ અને એકાદ ટકના બોજન આટલેથી જો લગ્ન પતી જાય તો સમાજના આવા અવસરો પાછળ વ્યર્થ વેડફાતા સમય અને ધનની ખૂબ રક્ષા થાય અને લગ્નની ધમાલિયા વિધિને બદલ તેમાં પણ આદર્શતા આવે. બેથી ત્રણ

કલાક સુધી કોઈ સારા ગૃહસ્થાશ્રમના અનુભવી અને પીઠ વિદ્વાન પાસે શાંતિપૂર્વક આ વિધિ થાય તે વધુ યોગ્ય ગણાય.

વિદાયશિક્ષા

જે બાળાઓ સોળ સોળ વર્ષ સુધી કુટુંબના પ્રેમમય વાતાવરણમાં ઉછરેલી હોય છે, જેણે માતાનું વાત્સલ્ય, પિતાના લાડ અને ભાઈનાં મીઠા સ્નેહમંભારણા વચ્ચેનો જે સ્વર્ગીય આનંદ લીધો હોય છે તે બધા આનંદને છોડી, પોતાની પ્રેમાળ મદયરીઓના સ્નેહવિનોદને દૂર કરી અને જન્મસ્થાનની મીઠી મમતાને પરદરી અગ્નિદ્યુતિ અણઅનુભવેલ વાતાવરણમાં જે બાળાને મૂકાવુ પડે છે તેની તે વખતની માનસિક સ્થિતિ કેવી કંટાળેલ હશે ! તેના અંતઃકરણને આ પ્રમંથની દારમી વેદના કેવી પીડતી હશે ! તે દ્રશ્ય કવિઓની પણ કલ્પનાતીત જ છે. કેવો તેનો આ અપૂર્વ ત્યાગ !

આવે પ્રમથે માતાનું હૃદય પણ ચીરાતું હોય છે. તેની આખા માથી ઝરતા પ્રેમાશ્રુઓ વાતાવરણને કંટાળેલ બનાવી દે છે. તેની વાચા પ્રેરવા છતાં ઉપડતી નથી છતાં આવે મમથે તેના પ્રેમની કપરી કસોટી ખીજી રીતે થાય છે. તે કસોટી એટલે વિદાયની શિખામણ. પુત્રી પાસે જતા તેનું હૃદય વલ્લવલે છતાં કર્તવ્યના દાબથી તેને દબાવી પુત્રીના સ્નેહાશ્રુઓને લૂછતી અને ગોદમાં લેતી એ માતા જ્યારે વિદાયશિક્ષા આપે છે ત્યારે કવિશ્રી બોટાદકરનું “જનનીની જોડ સખી નહોં મળે રે લોલ ’નું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને વજ્રસમા કઠોર હૃદયને પણ કામળ બનાવી એકવાર તો રડારી મૂકે છે અને સાથે સાથે નતમસ્તક બનાવી દે છે ત્યારે તે માતા શું કહે છે તે ભાવ આ અભિજ્ઞાન શાકુતલનો એક શ્લોક વ્યક્ત કરે છે—

શુશ્રૂપસ્વ ગુરુન્ કુરુ પ્રિયસખીવૃત્તિ સ્વપત્નો જને
મર્તુર્વિપ્રકૃતાઽપિ રોપણતયા માસ્મ પ્રતીપ ગમઃ ।
મૂયિષ્ઠં ભવ દક્ષિણા પરિજને ભાગ્યેષ્વનુત્સેકિની
યાન્ત્યેવં મૃદ્ધિણીપદં યુવતયો વામાઃ કુલસ્યાધયઃ ॥

“ પ્રિય પુત્રી !

મામુ, સસરા ને વડીલની બક્ષિતપૂર્વક મના કરજો. તેના સ્વભાવ કે દુર્ગુણ મામુ જોઈશ નહિ, અને તારી દેરાણી જોઈશી વગેરે માથે માહેલીની જેમ પ્રેમાળ હૃદયે વર્તજો. પદાર્થના ઓછાવત્તા-પણા મામે જોઈશ નહિ. સ્નેહ આગળ રત્નોનાં પણ કથા મૂલ્ય નથી. પતિના પ્રેમની પજોપજો ઝંખના કરજો. સ્વપ્નમાં પણ તેની માથે રોશ કરીશ નહિ. તેના લેશમાત્ર કાપનું નિમિત્ત કદી બનીશ નહિ. કદાચ કારણવશાત તે કોધે ભગ્ય તોપણ તું ઉન્નત્ત અંતઃકરણને કાપથી કાળું ન કરીશ. તારી નીચેના માણસો પર તું અમીદ્રષ્ટિ રાખજો અને દયાદ્રષ્ટિથી તેનાં દુઃખો દૂર કરજો. તમારાં દમ્પતીજીવનમાં ગમે તેવી વિપત્તિ આવે તોપણ પતિપત્ની બન્નેની એકાકરના જાળવી રાખજો. પતિના દુઃખમાં ભાગીદાર બનજો. વસ્ત્ર, આભૂષણ અને ખાનપાનનો મોહ ન રાખજો. ગરીબ દશામાં ગમગીન અને તવંગરપણામાં ઉર્તા-છળી ન બનજો. તારી આટલી યોગ્યતા તને ગૃહિણીપદે યોગ્ય બનાવે છે. આ પ્રમાણે જો બાળા નથી વર્તે શક્તી તે પુત્રી આ ગૃહિણીપદને લાયક નથી. ”

માતાની આ છેલ્લી શિખામણુ દામ્પત્યપ્રેમનો મીઠો આશીર્વાદ છે. જે માતાના આવા ઉદ્ગારો હોય છે તેની પુત્રીનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ તેવોજ મુંદર બને છે.

આવી મામુઓ પોતાના જમાઇને પણ પુત્રવત્ માને છે. અને તેના હિત માત્રુ મનત જાગૃત ગહે છે. પોતાની પુત્રીના ગુણદોષોનું હૃદય ખોલી તેની પાસે નિવેદન કરી તેનો માર્ગ મરણ બનાવી આપે છે.

કેટલીક માતાઓ કે જે આ કરજો નથી મમજી શક્તી તે નાનપણથી જ પોતાની બાળાઓમાં હઝકા મંસ્કારો રહે છે. માતું સારું ખાવું, મારાં કપડાં પહેરવાં, દાગીનાઓથી શરીર રાણુગારવું, પછી ભલે પતિ ગરીબ કે બેકાર હોય. આવા મંસ્કારથી તે અશુર ગૃહે જઈ પોતે સુખી થતી નથી અને બીજાઓને પણ દુઃખી કરે

છે. સ્વાર્થ તરફ તેની દ્રષ્ટિ વિશેષ રહે છે. તેથી તે નાની નાની બાબતોમા દેરાણી, જ્ઞેદાણી, સાસુ વગેરે સાથે લડે છે આવી વઢકણી બાળાઓને વળી તે માતાઓ પિયરમાં આશ્રય આપી ઉશ્કેરે છે કે, આડકતરી રીતે તેનું ઉપગણું લે છે. તેની માતાઓ પોતાની પુત્રીના મીઠા અસારમાં ઝેર રેડે છે. તે માતાઓ યદ્યપે યત્નનું કાર્ય કરે છે, તેમનું આ જાતનું વહાવ એ પણ હળાહળ વિષ છે. માટે દરેક માતાઓએ પોતાની પુત્રીના માયા હિતની ખાતર દીર્ઘદ્રષ્ટિથી પ્રમગ પડ્યે ઉપરના જ મંસ્કારો રેડવા જોઇએ અને ગિખામણ પણ તેવી જ આપવી જોઇએ.

આ રીતે પુત્ર પુત્રી પુખ્ત વયનાં થયાં પછી અને તેમના લગ્ન ઇત્યાદિ ક્રિયા થયા પછી તેનાં માઆપ પોતાની જવામદારીથી બહુ અંગે મુક્ત થાય છે. જો કે પિતાની હિતશુદ્ધિ અને માતાનું વિમળ વાત્મક્ય એ બન્ને વહેનો તો વહેતી ગગાની પેરે જીવનભર પુત્ર પુત્રી પર વહેતાં જ રહે છે. તે કદી મુકામ સક્તાં નથી. પરંતુ કાર્યની જવાબદારીનો બોજો તો જરૂર તેના પરથી ઉતરી જાય છે.

પુત્રી તો પોતાને સાસરે સિધાવ્યા પછી તેનું પોતાના પિયરમાં આગમન પણ કવચિત જ થાય છે. જો કે તે વાર તહેવારે કે કોઇ મારે માટે પ્રસંગે જ આવે છે. તેમ છતાં તેનો મહિયરનો પ્રેમ તો અખડ જ રહે છે.

પુત્રીપ્રત્યે

જ્યારે જ્યારે તે માતાપિતાને ત્યાં આવે ત્યારે માઆપની દ્રશ્ય છે કે તેનું સુખદુઃખ પૂછી તેના દુઃખને દૂર કરવા યથાશક્ય પ્રયત્નો કરવા. તેની આર્થિક, સામાજિક વગેરે મુશ્કેલીઓ ઉકેલવી, તેમના શરૂર પક્ષ માથે મુખે રખાવે. તેમના સાસુ સગરા ઇત્યાદિની સેવા કરવાની તક આપવી, તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવો અને તેમને શુભ શિક્ષા આપવી. આવા આવાં બાળાનાં સુખી જીવન સારુ આઘોપાન્ત કર્તવ્ય બજાવતા રહેવું એ તો માઆપની ઠેક સુધીની

ફરજ છે. કારણ કે પુત્ર કરતાં પુત્રીનું જીવન જોતલું વધુ દયનીય છે તેટલું જ વધુ નિરીક્ષણીય છે.

પુત્રપ્રત્યે

પ્રાપ્તે તુ પોહશે ચર્વે પુત્રે મિત્રવદાચરેત્ ।

પુત્ર મોટો થયા પછી તેના પ્રત્યે માળાપોએ મિત્ર મમાન ગણી વર્તન રાખવું એમ નીતિકારો કહે છે. પછીથી પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની મંમતિ લેવી. તેની મંમતિ લેવાથી તેનું હૃદય સદા પ્રેમાળ અને પ્રકુલ રહે છે. કદાચ તેના અને પોતાના વિચારોમાં વચનું અંતર હોવાથી તારતમ્ય મંભવે છે ખરું પરંતુ માતાપિતાની ફરજ છે કે સુવાન પુત્રના વિચારો માંભળવા તેના પર પોતાની દીર્ઘદ્રષ્ટિ ફેરવવી અને જે ગ્રાસ હોય તે ગ્રહણ કરવું અને જોડું લાગે તે સુધારવા સારું મીઠી શિક્ષા આપવી, પણ તે વિચારોનો તિરસ્કાર ન કરવો. તિરસ્કાર કરવાથી તેનું અંતર કુભાય છે અને પ્રેમમાં ક્ષતિ પહોંચે છે. તેના સતકાર્યમાં અને સહવિચારમાં માથ દેવો. તેને ઉત્સાહપૂર્ણ બનાવવો પણ રાધ ન કરવો. તે વ્યવહારથી અનલિપ્ત હોય તો પોતાનો વ્યવહારિક અનુભવ કહેવો અને એ રીતે પ્રેમપૂર્વક તેના જીવનમાં મદાયક થવું એ પિતાની ફરજ છે. માતાનો પ્રેમ તો મદા પુત્ર પર અખંડ જ રહે છે. છતાં અધિક પુત્રો હોય તો દરેક પર સમાન પ્રેમ રાખવો. તેની બૂલ થતી હોય તો માતૃહૃદયને ડાળે તેવી ઉચ્ચિત માર્ગદર્શના જતાવવીએ તેમની પણ ફરજ છે. આમ વર્તવાથી જીવનના અંત સુધી એ આખું કુટુંબ સ્નેહામૃત અને સરકાર સુધાથી તરબોળા ગહે છે અને તેનું વાતાવરણ કેક પાડોશી કુટુંબોને પણ અનુકરણીય બની રહે છે.

પુત્રનાં માળાપ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો

૩

પુત્રી પોતાને સાસરે સીધાવ્યા પછી તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિલક્ષ્ય થઈ પોતાના પતિ, સાસુ, સસરા, નણદ, દેરાણી, જેઠાણી ઇત્યાદિ પરત્વે રહે છે તેથી તેટલું જ તેના માળાપ પ્રત્યેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર મહેજે પરિમિત બની જાય છે. વળી જે જે સામાન્ય કર્તવ્ય માળાપ પ્રત્યેનાં હોવાં જોઈએ તે તે તેનામાં કુદરતી રીતે જ રહે છે. તેથી તેના નિર્દેશ કરવાની અહીં આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ પુત્રની પુખ્ત વય થયા પછી જેટલે અંતે તેનાં માળાપ કર્તવ્યમુક્ત થાય છે તેટલે જ દરજ્જે પુત્રનું પોતાના પવિત્ર માળાપ પ્રત્યેનું આખું કાર્યક્ષેત્ર નવીન હિબ્ધ થાય છે. આજે એક કહેવત પ્રચલિત છે કે—

‘ પુત્રને આવી લાડી રે પછી માળાપ મૂક્યાં કાઢી રે,
પુત્રને આવી મૂછયું રે પછી માળાપને નવ પૂછયું રે.’

આ કહેવત ધણે સ્થળે ચરિતાર્થ થતી હોય છે. પુત્રની આ કર્તવ્યબ્રજતા માળાપોના અંત કરણને અતિ અતિ દુઃખિત કરે છે. વર્ષો સુધી જહેમત ઉઠાવી માળાપોએ પુત્ર તરફથી શાંતિ અને નિવૃત્તિની જે આશાઓ રાખી હોય છે તે પુત્રની આવી વૃત્તિથી તદ્દન કરમાઈ જાય છે.

આવા માળાપોના અભિશ્રાપો અને અંતરની આહો જે પુત્ર પર વરસે છે તે ભલે કદાચ ધનિક હો, પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં આ

અકાર્યથી ઊંડુ ઊંડુ દુઃખ અનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે જે ભૂમાવાને માટે બહાંગી ધત્ત મામત્રી તદ્દન નિર્ગ્યંહ નીનડે છે

કેટલાક પુત્રો તે પોતાના માબાપનું ભગ્ય પોષણ કરવા મુદ્દા તેવાં હોના નથી, અને કોઈ કરે છે તે પણ તેના તર્ક તિગસ્કારની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તે અશક્ત અને વયોવૃદ્ધ થયેલા માતાપિતાને નિવૃત્તિ અને મતોષ આપવાને બદલે દ્વેષ અને પરિતાપ ઉપજાવે છે અને માયાતુદ શ્રમ પણ કરાવે છે

કેટલાક કુલીન ગણાતા પુત્રો તે મામાપના ભગ્યપોષણ માત્ર પોતાના ભાઈઓ વચ્ચે માહોમાહે લડે છે, તેને જુદા રાખે છે અને ખર્ચ માટે આનાકાની કરે છે કેટલાક તે વળી બે ભાઈઓ હોય તો એક માને પોષે છે અને એક બાપને પોષે છે અર્થાત્ કે મામાપના આ રીતે વિભાગો પાડી દે છે

પોતાના મોજશોખ અને એશઆગમની પાછળ હજારો અને લાખો ખર્ચનારને પોતાના માતાપિતાનું ભરણપોષણ કરવું એ ભારે મુડે કે ખૂંચે એ સ્વાર્થાધતાની પરાકાષ્ઠા અને હવકાઈની પરિસીમા છે. આવા કાર્યમાં માનવતાનો મહાન હામ છે
મામાપની સેવાનું સંસ્મરણ

ऊढो गर्भं प्रसवसमये सोढमत्युमग्रूलं
पय्याहारै स्वपनविधिभि स्तन्यपानप्रयत्ने ।
विष्टामूत्रप्रभृतिमलिनै कष्टमासाद्य सद्य
स्नान पुत्र कथमपि यया स्तूयतां सैत्र माता ॥

આ નીતિશાસ્ત્રનો એક શ્લોક છે અને તેમાં માતૃસેવા કેવી અદ્વિતીય અને અપાર હોય છે તેનું દિગ્દર્શન છે

ન્યારથી બાળક ગર્ભમાં આવે છે ત્યારથી માડીને નેની પુખ્ત ઉમ્મર ન થાય ત્યાં સુધી તેના જીવનનો મહત્ત્વભર્યો આધાર કેવળ માતાની ચીનટ પર અવલમે છે તેનું આ તાદ્રશ ચિત્ર છે

પ્રથમ તો એ ગર્ભના ભારને નવ નવ માસ સુધી વહન કરે છે. ગર્ભને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય તે સારુ તે બિચારી પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને પણ ત્યજ દે છે. ખાનપાનના સ્વાદો અને રસ-વૃત્તિપર કાબુ રાખી સારું અને મામાન્ય બોજન લે છે. ઉંડવામાં, બેસવામાં, બોલવામાં કે ચાલવામાં રખેને ગર્ભ દુભાય ! તેમ વિચારી વિચારીને બધી ક્રિયા કરે છે. પ્રસવના સમયે તે અપાર અને અદ્ય કષ્ટ વેઠે છે. પરંતુ જ્યારે એ પ્રસવ થવા પછી બાળકનો શ્વનિ સાંભળે છે કે તુરતજ જાણે બધું દુઃખ ભૂલી ગઈ ન હોય ! તેમ તેમના મુખ પર મૃદુ મૃદુ સ્મિતની છાયા તરવરી રહે છે. કેટલાં એ

અખણિત રહે એવી જે કોઈ પણ લક્ષિતમાન સેવિકા હોય તે તે એક માતા જ છે, કે જેની તુલના આખા જગતમા શોધી જડતી નથી સૂર્ય, ચંદ્ર, ધગધી, મધુદ્ર આદિ જગતના મહાન ઉપકારક છે. પરંતુ જનનીના અનંત ઉપકાર આગળ તેનો ઉપકાર માત્ર ટીકો અને અંપ જ લાગે છે, જેના મુજબની મંખ્યા મુખથી ગણાતી નથી અને ઉરમા મમાતી યે નથી એવી એ અપરંપાર ઉપકાર-કારિણી જનનીને કોટિકોટિ વદન હો. માતા એ તો માતા જ છે.

પિતાનો મેદ એ પણ જેવો તેવો હોતો નથી. પુત્રનાં લાલન પાલન પાછળ તેના પણ સમય અને શક્તિ બન્નેનો ભોગ અપૂર્વ હોય છે. બાળકના હિતની ખાતર તે વહાણમા વહાણી મંપત્તિને ન્યોછાવર કરે છે તેના મુખની પાછળ તેની સેવાનો પણ આવો મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો છે.

અધ્યમનાનો પરિચય

પરંતુ એ પ્રેમપ્રવાહિની, અને ઉપકારિણી પૂજ્યપાત્ર જનનીને 'એસ, એમ ડોક્ટર' અને પૂજ્ય પિતાને 'સાહેબુદ્ધિ નાકી' એવાં એવાં તિરસ્કૃત વચનો અને વિશેષણોથી વધાવી લેનારા પણ કેટલાક પુત્રો આજે ભાગતમા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. અરેઅર આ કેટલી દુર્ભાગ્યની ખિના છે! આવા વર્ગની ગણના પશુમાં કરવી કે ક્યા કરવી તે અરેઅર ચિંતનીય વસ્તુ છે.

જે શિશુઓ આવી જાતની નિષ્કુર વૃત્તિ જનમૂત કરતુ હોય તે શિશુઓ ભલે દેખાઈ જાય. તેની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી. અને જે વાતાવરણમા આવી એકાંત સ્વાર્થવૃત્તિને પોષણ મળતુ હોય તે વાતાવરણ પણ વિલય પામે તો જરાય ખોટું નથી. જે ધન કે જે અધિકાર માતાપિતા અને પુત્ર વચ્ચે તથા ભાઈ ભાઈ વચ્ચે કલેશ ઉત્પન્ન કરે તેની મંપત્તિમાં મહાલવું તે કળ્પમાં ગરીબીમાં દિન ગાળવા જે માનવમંરૂપિ માટે વધ સલામતી ભર્યું છે.

અલક્ષિતનું કારણ

માતા પિતા પ્રત્યે આવી અલક્ષિત યવાનાં મૂળ કારણો મુખ્યત્વે કરીને નીચે પ્રમાણેના હોય છે.

(૧) વહુ અને સાસુનો અણગનાવ તે અણગનાવ જે રીતે ઉદ્ભવે છે. એક તો કાર્યમાં અને વિચારમાં પરસ્પરની અસહિષ્ણુતા અને બીજું સામાન્ય ભૂલ થતા ટોંકટોંક કરવાનો સ્વભાવ.

જે શાણી સ્ત્રી હોય છે તે આવી સામાન્ય વસ્તુને બહુ મહત્ત્વ આપતી નથી અને પોતાની માસુ સાથે સુમેળ સાધી લે છે અને કેટલીક સાસુઓ પણ એવી હોય છે કે તે પોતાની જુવાન વહુને પ્રેમની ગાંઠથી બાંધીને કેળવી લે છે. પણ જે માસુઓમાં આટલી આવડત હોતી નથી તે પરસ્પર વિગ્રહ કરે છે અને પુરુષોને હથિયાર રૂપ બનાવે છે. જે વસ્તુ આપણે આજ ખંડના પહેલા પ્રકરણમાં વિચારી ગયા છીએ આ પણ એક સ્ત્રીગતિના દુર્ભાગ્યનો નમૂનો છે કે જેનું પરિણામ આખા કુટુંબને શોષનું પડે છે.

(૨) વયનો મદ. ગાત્રકારોએ કહ્યું છે કે—

यौवनं धनसम्पत्ति. प्रभुत्वमविवेकिता ।

यकेकमप्यनर्थाय किमु यम चतुष्टयं ॥

ધન, અધિકાર અને યૌવન એ ત્રણેનું જ્યાં મિલન થાય છે ત્યાં પ્રાયઃ અવિવેકિતા જન્મે છે એટલે કર્તવ્યકર્તવ્યનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી તે નશામાં માતાપિતાના પૂર્વ હિપકારોનું તેને વિચરણ થઈ જાય છે. તેથી પણ આવી બેદરકારી આવે છે.

(૩) વિચારોની અસમાનતા. વિચારોની અસમાનતાથી પણ ઘણીવાર માખાપની સાથે મેળ ખાતો નથી. શાણા બાળકો આવે સ્વજન મહનશીલ અને ઉદાર બની પોતાનું કાર્ય બરાબર બજાવે જાય છે અને લક્ષિત તથા પ્રેમથી પોતાના માખાપને પણ મત્ય વસ્તુ સમજાવી શકે છે, પરંતુ જે હિંજીજગા હોય છે તે

મદન ડરી રહતા નથી અને માખાપ સાથે લગ્ન શરૂ કરી દે છે આ રીતે માખાપ અને પુન વચ્ચે મીઠા સ્નેહમાં કલેનના ઝેરી બીજો વનારા શરૂ થાય છે

આ અભક્તિના નણુ ઢાગ્લો પેંકી પહેના ઢાગ્લુની વિસ્તૃત વિવેચના ચોથા પ્રકરણમાં કરીશું અહીં બીજા અને ત્રીજાની વિસ્તૃત વિવેચના ડરીએ

સ્વચ્છતા

ન્યા સુધી સમાજ વ્યવસ્થિત હોય છે ત્યાં સુધી મમાજના માં અગોને ઇન્દ્રિયોએ કે અનિન્દ્રિયોએ પોતપોતાના કર્તવ્યોમાં પગપણુ ગ્રહેવું પડે છે પરંતુ મમાજમાં જ્યારે રૂઢિઓનાં તાડવનૃત્ય થાય છે સમાજના નેતાઓ, અગ્રેમરો પોતાની ફગજ ચૂકે છે તેઓ જ્યારે કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ્ર બને છે ત્યારે સમાજમાં અન્યવસ્થા વધે છે ત્યાર કોષ કોષને કહી મકતું નથી, અને આવી અગજકતામાંથી જ સ્વચ્છતાનો જન્મ થાય છે પૂર્વવર્ણિત મદ મોટાઈ, યુવાની, ધન અને મૂર્ખતા એ મધા સ્વચ્છતાના વર્ધક કારણો છે આથી સ્વચ્છતા ફૂલે છે, ફૂલે છે અને ફૂલે છે

આજે આની સ્વચ્છતા ધણા ખગ યુવાનોમાં બહુ અશે દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે, અને આ હોયથી તેના અતિ ઉચ્ચ વિચારો અને ઉત્સાહ હોવા છતાં તે આગળ વધી રહતા નથી, એટલું જ નહીં બન્ને વણીવાગ ઠાંર ખાતા નજરે દેખાય છે આ સ્વચ્છતા વૃત્તિ પ્રથમ તો મમાજની પ્રજ્વાલિત અને નિયમો પ્રત્યેજ લાગુ પડે છે પરંતુ આખરે તો તેના પગણુ સર્વ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક બને છે આવા યુવાનોને લેશમાન નિયમોની આધીનતા પરવડતી નથી તેને માત્ર સ્વચ્છતા વિહાર ગમે છે આવે સમયે તે યુવાનની આ પ્રવૃત્તિનો પાશ તેની સહચારિણીને કદાચ લાગુ પડી જાય તો તો તેનું પરિણામ બહુ ખૂરુ આવે છે તેઓ બન્ને નૈતિક બામતો પ્રત્યે પણ પડીથી એકઠાગ બનતા જાય છે

“આજે સ્વતંત્રતાનો જન્મનો છે, અને અમે સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.” તેમ માની આ વૃત્તિનો સ્વતંત્રતામાં સમાવેશ કરે છે. વસ્તુતઃ આ સ્વતંત્રતા તો નથીજ પણ હળહળની સ્વચ્છતા છે. આવી સ્વચ્છતામાં લેશ માત્ર વિકાસને અવકાશજ નથી.

સ્વચ્છતાનું પરિણામ

આવાં યુવાન યુગલો ખોટી ફેશન પાછળ પુષ્કળ ધનની ખરબાદી કરે છે. નાટક, સિનેમા અને બીજી અનેક બાબતો પાછળ તે લાગ્ય રહે છે. પોતાનું ધર તપાસવાની તેને પરવા હોતી નથી.

પોતાના હાથમાં ધરની માલિકીની લગામ આવ્યા પછી તે ખૂબ ઉડાઉ બને છે, કમાવાને બદલે ખોટા ખર્ચામાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આમાંનાં કેટલાકને ખોટા સંગથી ખૂરી બદોઓ પણ લાગુ પડી જાય છે.

આવી સ્વચ્છંદી વૃત્તિને લઈને તેનાં માબાપો તેનો રોધ કરે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેઓ તેનો આ રોધ સાંપી શકતાં નથી, અને તેની શિખામણુ માનવા માટે થોભી પણ શકતાં નથી. પરિણામે માબાપો અને તેમની સાથે કલેશ થતા રહે છે. માબાપ પ્રત્યે અભક્તિ થવાનું કેટલેક સ્થળે અને કેટલેક અંશે આ પણ એક કારણ છે.

વિચારોની અસમાનતા

માસુ વહુના અણુજનાવ અને સ્વચ્છંદતા સિવાય માબાપ પ્રત્યે અભક્તિ કે અપ્રેમ થવાનું બીજું કારણ વિચારોની અસમાનતા છે. પરંતુ ઉપરનાં બે કારણોથી માબાપોની જેવી કંઈકી સ્થિતિ થાય છે તેવી આ કારણમા થતી નથી. કારણ કે આ કારણ મૂર્ખ કે સ્વચ્છંદી પુત્રથી ઉત્પન્ન થતું હોતું નથી. પરંતુ આ કારણ તો વિચારક ગણાતા પુત્રોમાથી જન્મે છે, અને આ કારણમાં માબાપનો પણ કેટલેક અંશે દોષ હોય છે. કારણ કે તે એટલાં બધા રૂઢિચુસ્ત

અને અજ્ઞાન હોય છે કે ‘આગેસે ચઢી આતી હું’ વાળા વાક્ય પ્રમાણે’ ઈત્યાદિ કંઈ ગતાનુગતિ કંઈ ગ્યા હોય છે

તેની આમાજિક કે ધાર્મિક ક્રિયામા કોઈ યુવાન જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કરે કે કહિં મામે અણુગમે બતાવે તો તેને તુગ્તજ નાસ્તિક અને અવિનીતના વિરોધભ્રાથી તેઓ વધાવી લે છે. કેટલાક પિતા તો ગુપ્તે થઈ જઈ ગાળો ભાડે છે અથવા ક્વચિત તાપ્ત પણ કરે છે

આ પ્રસંગે તેને હવે પોતાનો પુત્ર પુખ્ત થયો છે તેથી તેની માથે મિત્રને છાજે તેવી મબ્યતા રાખવી જોઈએ તેવો કરો. ખ્યાલ મહેનો નથી આવી રીતે તે યુવાનને મનોદુઃખ થાય તેવું કાર્ય બને છે અને એવા એવા કારણોથી વડીલ પ્રત્યેનો તેનો હાદિક ભાવ સુકાઈ જાય છે અને પરસ્પર અમંતોય જન્મે છે. જે પુત્રમા કાંઈક મબ્યતા હોય છિ તે આ મધુ બોલ્યા વિના મઢી લે છે ખરે. પરંતુ તેના માનસમા પણ અમંતોય વૃત્તિથી અમેળના સંસ્કારો આ રીતે વધવા પામે છે અને જે જોઈવાર આવેશ કે ઉચ્છ્રમ્યતા આવી જાય તો આ મનોવૃત્તિ કાર્યમા પણ પરિણમવાનો સંભવ રહે છે.

પુત્રોને સૂચન

આવા માબાપોને તો બીજી શુ કહેવાયાં કારણ કે તેની આવી બ્રૂહો સમાજની બૂનોમાથીજ જન્મી હોય છે વળી તેમાના ધણા-ખરા તો બિચારા બોળા અને અણુસમજી હોય છે વળી તેઓ જે કાળમા જન્મ્યા હોય છે તે કાળના મંસ્કાગની પણ તેના પર મોટી અમર હોય છે તેથી સાથી મહત્વભરી જવામદારી આ સ્થળે પુત્રોનીજ છે એક તો તેઓ માતાના મહાન ઉપકાર તજે દબાયેલા છે, તેઓમા યુવાનીનો ઉત્સાહ છે, શિશુજી છે અને સરકારો પણ છે ભલે તેઓ પોતાના વિચારો અને વર્તનથી કુરૂદિ અને કુરીતિનો પરિ-દાર કરે અને મમાજ સામે ઝંડ પણ જગાવે પરંતુ સાથે સાથે વિવેક અને સહિષ્ણુતાને ન ગુમાવે. કારણ કે અવિવેક અને અસહિષ્ણુતા એ બન્ને

યુવાનીના ન ભૂસાય તેવા દોષો છે એમ નીતિકારો કહે છે જે સાચો વીર છે તેમા લેશમાત્ર ક્રોધ નથી ક્ષમા એજ તેનું બુધ્ધુ છે માતૃપિતૃ સેવા

વળી જે યુવાનો પોતાના અપાર ઉપકારી મામાપની મુદ્દા સેવા કરી શકતા નથી તે પોતાના કુટુંબની, સમાજની કે ગણતરી માંથી ભક્તિ કરવાને લામક બની શકતા નથી જે પોતાના પગ નીચે બળતુ છુટાવ્યા વગર અન્ય રથળે દોડે છે તે પરની કે પોતાની એકે શાંતિ આરાધી શકતો નથી સારાથ કે સેવાનુ પ્રાથમિક ક્ષેત્ર પોતાના પતિત્ર વડીનોજ છે શાસ્ત્રકારોએ અનેક તીર્થોનું પવિત્ર માઆપ રૂપી જગમ તીર્થ આ રીતે સામાજિક હિતના દ્રષ્ટિગિદ્ધને અનુવક્ષીતે જ બતાવ્યુ છે

આ રથળે ભક્ત શ્રવણનુ ચેતનવતુ દ્રષ્ટાત સાલળતા અદ્ભુત આશ્ચર્ય જગાડે છે કાષે કાવક ફેરવી પગપાળા ચાલી અથ માતા-પિતાની લાનનાને પૂર્ણ કરનાર એ શ્રવણની અપ્રતિમ અને અપૂર્ણ ભક્તિની યજ્ઞોગાથા આજે પણ દરોહિદિશ મૂળ રહી છે આનુ નામજ ધર્મપુત્ર

સેવાનું રહસ્ય

હમેશા માતાપિતાની પાસે ગહેવુ તેઓ જે બોલે તે મધુ માચુ જ માની લેવુ, તેમની દરેક વૃત્તિને આધીન થવુ તેમના પગ દામના એટલામ જ ઝાઝ વિનય કે ભક્તિની ઇતિસમાપ્તિ થઇ જતી નથી

વડીલોના વચનોમા પણ ત્રુટિ હોય, તેની વૃત્તિમા ભૂન હોય તો તે સુધારવામા પણ ભક્તિજ છે. આવા પ્રસંગનો ઉકેલ અને માન્દી ભન્તિનુ ગહસ્ય જૈનદર્શનના 'દાણુગમુત્ર'મા આપેલુ છે —

'ચાર પ્રકારના દ્રષ્ટાતો આપી તે પુત્ર ઉત્તમ અને ધર્મપુત્ર છે અને તેજ માઆપની સેવાના ઝલુમાથી છૂતી શક છે કે જે પોતે મત્યમાર્ગને મમજીને વિવેક અને ભક્તિથી પોતાના વડીનોને પણ ધર્મમાર્ગમા પ્રેરે છે'

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કાર્ય નીતિ અને ધર્મ-વિધિ છે તે કાંઈ વિવેકપૂર્વક કરી વડીલોના અંતઃકરણને સંતોષવું એ માત્રી ભક્તિ છે.

આવી ભક્તિની આરાધનામાં અપાર આત્મભોગ આપવાનો હોય છે ખરો. પરંતુ સુપુત્રાનું આદિમ અને અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે.

કેટલાક પુત્રો કે નેઓ મમાજની લલમ ખાતર ઉપર ઉપરથી ભક્તિ ખતાવના હોય છે તે કંઈ સાચી ભક્તિ ન કહેવાય તે તો એક પ્રકારની સફેદ શકતા છે.

કેટલાક એવા પણ પુત્રો હોય છે કે જે જીવનભર તો માખાપના મુખદુઃખ મામે જોતા નથી પરંતુ તેમના મરણ પછવાડે મોટાં મોટાં રૂઢન અને મદાખચાળ મૃત્યુબોજન, પિતૃશ્રાદ્ધ અને એવી અનેક ક્રિયાઓ કરે છે તે પણ સાચી ભક્તિ નથી.

આવી નિરર્થક વસ્તુઓ કરતાં જીવનપર્યંત તેમની સેવા કરવી એ અગત્યનું કાર્ય છે. તેઓ વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેમના માથેથી કાર્યભાર હળવો કરી તેમને નિવૃત્ત કરવાં, પરમાર્થ કાર્યમાં તેમને સગવડ કરી આપવી, તેઓની થોડી રુચિઓને માન આપવું, પ્રત્યેક વ્યવહારિક કાર્યમાં તેમની ઉચિત સલાહ લેવી અને હમેશાં તેમનું મન્માન સામ્યવતું તેજ સાચી ભક્તિ છે. આવી ભક્તિ ન કરતાં નેઓ વડીલોનું અપમાન અને તિરસ્કાર કરે છે કે તેમનાં દિલ દુઃખે છે તેઓને શૃંગરયાશ્રમમાં તેમનાં કંઠે ફળ આપવાં પડે છે. પરંતુ નેઓ ઉપર પ્રમાણે સાચા હૃદયથી ભક્તિ કરે છે તેનું કુટુંબ આદર્શ બને છે, મમાજને અનુકરણીય બને છે અને તેઓ પોતે પણ માખાપના અંતઃકરણના ઉદાર આશીર્વાદ મેળવી ઐહિક અને પારમાર્થિક બન્ને પ્રકારનાં હિત સાધી સુખી થાય છે.

સાસુ સસરાનાં કર્તવ્યો

૪

પિતા, માતા, સ્વજન અને વડાધું વનન એ બધાથી વિખુટી પડી ત્યારે એ પરિણિત નવવધૂ પોતાના શ્વશુરગૃહ તરફ મંચરી પગરણ માટે છે ત્યાં જીએ નવજન્મ ન થયો હોય ! તેમ આ નદન નવા વાતાવરણમાં એ બાળા આવ મુગ્ધા બની જાય છે.

થોડા દિવસ તો તેને હાથેએ એન પડતુ નથી. માતાના વદ્ધાસ તેને કાળે કાળે માંભરે છે. સાહેલીઓના સ્નેહ અને મીઠી મશ્કરીની યાદ તેને વારે વારે ગડાવે છે. વીગનાં હેન અને ભાખીનાં લાડ તેને ગદ્ગદિત બનાવે છે. કેવો એ વિગ્ધવેદના !

આવી વિગ્ધવેદનાના દંદંબરથી ભરેલી એ નવપુવનીને આવા પ્રમંગે પતિના વિરુદ્ધ પ્રેમ અને સગી જનેતાને જુલાવે એ તેનાં માસુનાં મીઠાં આશ્વાસનની આવશ્યકતા છે.

હું બાળેક પર બેસીશ અને આમ કરે તેમ કરે એવા એવા હુકમો કરવાના દિવસો આવશે. ' વહુ બધું કામ ઉપાડી લેશે અને મારી સંવા કરશે. ' આવી આવી મનોભાવના તેણે ખૂબ મેલી રાખેલી હોય છે અને વહુ ઘેર આવે તે પહેલાં તેના મારુ આગળથી મનોરથોનો ઢગ પણ ભરી રાખ્યો હોય છે. તેથી ઘણા વર્ષો જાજ ન મળ્યું હોય ! તેમ વહુ આવે ત્યારથી તેને દયાવવાની તથા તેની પાસે ધમકાવીને કામ લેવાની પદ્ધતિનો તે સાસુ અમલ કરવા માંડે છે.

સાસુશાહીના સંસ્કાર

વહુ પાસે કામ કરાવવું અને તેની શૂઝ યાચ તો માતાને જાણે તેવી શિખામણુ આપવી તે કાંઈ ખોટું નથી. પરંતુ આવી પ્રેમાળ સાસુઓ તો બહુ કવચિત જ સાંપડે છે. ઘણી ખરી તો દમદમી ભર્યું જ વર્તન રાખે છે. કારણ કે તેમનામાં સાસુશાહીનાં મંસ્કારો હોય છે. આ મસ્કારો બહુધા તેની સાસુનાં અને તેની સાસુમાં વળી પ્રસાસુનાં એમ પરંપરાથી ઉતરી આવેલા હોય છે, આવી પરપરા કયા સ્થાનથી અને ક્યારથી શરૂ થઈ તેનો કશો ચોક્કસ ઇતિહાસ આજે મળી શકતો નથી, પરંતુ જે સાસુએ આ માસુશાહીનો પ્રારબ્ધ કર્યો હશે તેણે કુહાડાના હાથારૂપ બની આખી સ્ત્રીજાતિની અવનતિના શ્રીગણેશ માંડયાનું પાપ વહોરી લીધું છે. આ અવાજ સાસુશાહીના પગમાં સપડાયેલી અનળાઓના અંતઃકરણમાંથી બેડો બેડો આજે આજે આવે છે. કદાચ પતિતભાવની સાસુ આ અવાજને યોગખી સ્ત્રીજાતિનાં આ કલકને સાવ સાફ કરી સ્ત્રીજાતિની ઉદ્ધોષિત બનશે ! તે કૌશલ્યા જેવાં સાસુ સ્વર્ગમાં રહ્યાં રહ્યાં આકાંક્ષી રહ્યા છે.

પતિને પગલે વનગાટ સંચરતી એ સીતાદેવીને રોકતી માતા કૌશલ્યાનું અંતિહાસિક ચિત્રપટ કેવું આદર્શ છે ! આજે પણ સાસુનાં આદર્શને તે આબેહુલ ખડું કરી દે છે. આવી સાસુઓ એકવાર તે ચિત્રપટને હૃદયંકિત કરે તો કેવું સારું !

ટાંકટાંકની કુટેવો

આજે એવી અનેક સાસુઓ ધર ધર સાંપડે છે કે જોને ટાંકટાંક કરવાની તો કુટેવ પડી ગઇ હોય છે પોતાની વહુ જરા બાંધે સાદે બોલે કે તુરત જ 'વહુ છે કે વવો,' કામમાં જરા મોડું થાય કે જરા બૂલ થાય તો તે ગાળોની ઝડી વરસાવી મૂકે છે, અને રજનું ગજ કરી આખા કુટુંબમાં તે બિચારી નવવધૂને અળખામણી કરી મૂકે છે. આટલું જાણે અપૂર્ણ રહ્યું હોય તેમ તે પોતાના પુત્રને પણ એવો તો બરમાવે છે કે તે તેના પ્રેમી 'મટી વૈરી' અને છે. આવા પ્રમંથ્રી ધણીવાર તે બિચારી નિરપરાધ બાળાઓને એવો તો મૂઠ માર પડે છે કે તે હિંદુ મંસારને અભિશ્રાપ વરસાવતી વરસાવતી પરલોકની વાટ પકડી લે છે. આવી રીતે ઝગડાઓનાં અહીંથી જ મંડાણ શરૂ થાય છે. જો તે યુવતીનો પતિ સાચો પ્રેમી અને સમજી હોય તો તે તેના આશ્વાસનથી આવે વખતે જીવી શકે છે, અને તેવો પતિ પોતાની માતાને અને પત્નીને સુમેળ સધાવવાની કાર્યક્ષતા પણ વાપરી શકે છે ખરો. પરંતુ જ્યાં પતિ નમાસો અને મૂર્ખ હોય છે ત્યાં તો આવી અમળાઓની બહુ જૂરી દશા થાય છે, અને આવાં કુટુંબોમાં એવી નિરાધાર અબળાંઓ અત્યાચારની કારમી વેદનાથી છૂટવા ખાતર ગળે ફાંસો ખાય છે, ફાંસામાં પડે છે કે બળી મરે છે.

આવા કિસ્સાઓમાં કંઇક અંશે વહુઓનો પણ દોષ દર્શાવે. પરંતુ તે દોષોને હિતશિક્ષાથી નિવારવા તેજ સાસુનું મૌઘી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ કે વહુ કરતાં સાસુની જવાબદારી અધિક છે.

કર્તવ્યો

જો નીચેની બાજતો પર ચાણી માસુઓ લક્ષ આપે તો આ પ્રશ્નનો ધણે અંશે હિંદા આવી રહે.

[૧] પુત્રવધૂ પર પુત્રીભાવ રાખવો. •

જેમ પોતાની પુત્રી પર માતાને કુદરતી વાતસલ્ય હોય છે, પુત્રીની અનેક બૂલો થવા છતાં માતાની આંખમાં રોષ ભરાતો નથી તે જ રીતે તે વાતસલ્ય સાસુ અનેકી સ્ત્રીએ પોતાની વડુ પર રાખવું જોઈએ. કારણ કે પોતાની સાચી પુત્રી તો પુત્રવધૂ જ છે, કે જે જીવનભર સાથે રહી સેવા કરવાની છે.

[૨] વડુને યોગ્ય છટછાટ.

માનવ માત્રને સ્વતંત્રતા મળે છે અને તે યોગ્યતા પ્રમાણે તેનો હકકાર પણ છે. ખોટી રીતે તેનો શોષ કરવાથી તેની લાગણી દુભાય છે અને આવા અત્યાચારથી તેની વૃત્તિ બંડખોર બનતી ગય છે. આવા દંપ્તિથી અમુક સમય કે જ્યાં સુધી તેની સત્તા ક્ષીણ હોય છે ત્યાં સુધી તે આ બધું દુઃખ મુંઝે મોઢે સહન કરે છે ખરી. પરંતુ પ્રસંગ પડ્યે તેનો બદલો તે લીધા વિના રહેતી નથી. ઘણી સાસુઓને વૃદ્ધ વયમાં આથી કડવાં ફળ આપવા પડે છે અને ખૂબ ખૂબ શોષવું પડે છે તેવાં દ્રષ્ટાંતો તો આજે પણ સમાજમાં દયાં થોડાં છે ?

આ દર્દને મૂળથી મટાડવા માટે વડુને યોગ્ય છટા સાસુઓએ આપવી તે તેમની ફરજ છે. માત્ર તે છટમાં સ્વચ્છંદતા ન પોષાય તેટલું લક્ષ રાખવું જોઈએ. આવી યોગ્ય છટ ઘરનાં નાના મોટા કામકાજમાં અને દમ્પતી જીવનમાં ન આપવામાં આવે તો તે દમ્પતી કેટલીક વાર નિર્લજ્જ પણ બની જવાનો સંભવ રહે છે. માટે આવું દુષ્પરિણામ અટકાવવાની ખાતર પણ સાસુઓએ જ સમજી જવું જોઈએ.

સામુએ તો વળી એવાં મેણાં મારે છે કે તેના ધાવ હંદગીભર રેઝાતા નથી. સહજ સહજ વાતમાં તેના માતાપિતાથી માંડીને સાત પેઢી સુધીની ગાળો આપવી અને અણુછાજતાં આક્ષેપો અને મેણાં ટાણાં મારવાં તેમાં માનવજાતિની મહાન દિસા છે. તેનું આવી ‘અદિસક’ સામુએને લાન હોતું નથી તે મહાદુઃખની ખિના છે.

સામુએના વિચારોની અમમાનતાનું પરિણામ પણ ખૂબ આવે છે. કેટલીક સામુએ અવિશ્વાસુ સ્વભાવની હોય છે. ખાવા પીવા જેવી સામાન્ય વસ્તુ પર પણ તે તાળાકુંચીથી જાપેતો રાખે છે. સમાન વયની સખીઓ સાથે મળે હજે તોપણ રંજેને મારી વાતો કરે. તેવા ભયથી ડરીને પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવાને બદલે તેના પર આપખુદી વાપરે છે અને તેને ઘરમાન ઘરમા ગોધી રાખે છે. તેને મહિયરમાં જવાનો શેધ કરે છે. આટલેથી જાણે અપૂર્ણતા રહેતી હોય એટલે તે પૂરી કરવા મારુ તેના પ્રાણુવસ્ત્રલ પતિ માથે પણ મળવાની તક ઓછી જ લેવા દે છે. એક આશાભરી યુવાન વયની નિર્દોષ બાળાને આવા ત્રાસ આપતી વખતે તેવી સામુ પોતાની યુવાનીનું ચિત્ર જ સાવ ભૂલી જાય છે, આવા ત્રાસથી તે આખું કુટુંબ દુઃખી થાય છે. તેથી નીતિકારો કહે છે કે આવા કલેશ કારણોનો શાણી સામુએ અંત લાવવામાં પ્રેમ, ક્ષમા અને શાંતિને કેળવવાં જોઈએ.

વિધવા બહેનોનાં વિતક

પતિની ઉપસ્થિતિમાં જે બાળાઓ ઉપર આવો કેર વર્તી રહ્યો છે તેનું વૈધવ્ય જીવન કેટલું રોમાંચકારી હશે તે કલ્પી શકાય તેવું નથી. આવી સૌભાગ્યવિહીન વધુ તરફ આવે વખતે સામુ અને સસરાની ફરજનો બોલો પ્રથમ કરતાં અવશ્ય વધે છે. તે વસ્તુ તેમણે પુનઃ પુનઃ યાદ રાખવી ઘટે.

આજે એ મહાન ખેદનો વિષય છે કે તેઓ પોતાની પવિત્ર ફરજને આવે સમયે છેક જ ભૂલી જાય છે.

આજે અંગત દ્રષ્ટિએ વિધવા એટલે

- (૧) મંપૂર્ણ પરાધીન સ્ત્રી
- (૨) કુટુંબ ઉપર ભારણુ
- (૩) કુટુંબમાં કલેશનું કારણ
- (૪) મનધીઓની ભયંકર ચિંતાઓનું પાત્ર
મમાજની દ્રષ્ટિએ
- (૫) અપશુકનીયાળ તિરસ્કૃત સ્ત્રી
- (૬) મગાવહાનાની મજૂરણુ
- (૭) કેવળ નિરુપયોગી વસ્તુ

સ્ત્રીજાતિના આવા હડહડતા અપમાનથી મમાજને જે વેઠવું પડે છે તે વસ્તુથી આજે ભાગ્યે જ કોઈ અગાણુ હશે
સાસુ-સસરાની ફરજ

તેમના સાસુ અને સસરાઓએ સમજી લેવું જોઈએ કે વિધવા પણ એક મનુષ્ય છે તેમનામાં પણ સુખદુઃખની ભાગણી છે પતિ જવાથી તેની માથે તેની વૃત્તિઓ કંઈ ચાલી જતી નથી વચની અને વાતાવરણની તેને પણ અસર થાય છે, તે ચેતનહીન જડવસ્તુ નથી એમ જાણી મનુષ્યતાને જાણે તેવા સદ્ભાવથી તેમની માથે વર્તવું જામ્યું

જે પિતાને ત્યાં બાળવિધવા પુત્રી છે અને જેને ઘેર યુવાન પુત્રવધૂ છે તેણે પોતાની વૃત્તિઓ પર કાણુ મખવો કદે જે સાસુ અને સસરા પોતાની યુવાન પુત્રવધૂની પાછળ ધક્કાચઘ પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, જે વિધવા બહેન પ્રત્યે વાત્સલ્ય અને સહિષ્ણુતા ધરાવે છે અને મહાત્મ્ય તથા સુસ્કારે તેના હૃદયમાં રહે છે તે સાસુ સસરાઓ એ ત્યાગમૂર્તિના અત દરણુના આશીર્વાદો પ્રાપ્ત કરે છે, અને વૈધવ્યજનનનું દુઃખ દાણી તે બહેનને અમરપથે પ્રેરી શકે કે

જે સાસુ અને મમગા ભવિષ્યકાળમાં પોતાને માટે પણ સુખી જીવન ગાળવા ઇચ્છતા હોય, જેને જીવનપર્યંત પુત્ર તથા પુત્રવધૂની

હાર્દિક સેવા જોઈતી હોય તેણે પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ આટલા કર્તવ્યમત્રો જાપી લેવા જોઈએ.

૧ આવતી વહુ ગુલામડી નથી પણ પુત્રી છે તેમ ધારી તેને પ્રેમાળ પાત્ર બનાવવું.

૨ કુટુંબનું તે પણ એક અંગ છે. તેથી કોઈપણ જવાબદારીવાળું કાર્ય તેને અજાણપણે રાખી ન કરવું.

૩ ધરની તે સાચી ધણીઆણી છે તેમ માની યોગ્ય માર્ગમાં તે પદાર્થો વાપરે તો તેનો વિશેષ કે ટોકટોક ન કરવી.

૪ પતિ અને પત્ની વચ્ચેની અંગત બાબતોમાં જ્યાં સુધી તે યોગ્ય રીતે પોતાના માર્ગમાં આલ્યા જતા હોય તેમાં ખાસ પ્રવ્રંગ વિના તેમના ખાનગી જીવનમાં માયું ન માગવું.

નીતિકારોએ કહેલી આ શિક્ષાને અનુસરવામાં તેમના પવિત્ર પદની પણ પૂર્ણ રક્ષા છે.

માસુસસરા પ્રત્યે વહુનાં કર્તવ્યો

૫

પિતૃગૃહ છોડી પતિમદિગે મચરતી નવોઢા સ્ત્રીએ બાળપણમા પતિનેહના જે જે મીઠા સ્વપ્ના મેન્યા હોય છે તેજ એક આશાનું બિન્દુ તેને આવે મહાન ત્યાગ કરવા પ્રેરે છે તે પ્રેરણાના બળે જ તે નના ક્ષેત્ર પ્રતિ આર્પાય છે

પ્રાણીમાત્રમા નેહની લાગણી હોય છે તે સ્નેહનું જ્યાં જ્યાં વહેતુ વહેતુ જુએ છે ત્યાં ત્યાં તે સત્વર મળી જાય છે અને આવી ભિન્ન ભિન્ન સ્ત્રોતસ્વિનીઓ વિશ્વકુળમા વહી રહી છે એ સ્નેહમા જેટલી અવિકૃતિ તેટલાજ તેમા સૌહાર્દ, સુખ અને સ્થિરતા ટકવાના, અને જ્યાં વધતા વધતા તે સ્નેહ સાવ નિર્વિકારી એટલે વિશુદ્ધ પ્રેમમા પથટાર્ધ જવાનો ત્યારે જાતિ, મત તથા મતિના ભેદોનો તેજ મમયે વિલય થવાનો અને સ્ત્રીભાવ તેમજ પુરુષભાવથી પણ થઇ તે ઉત્તલ આત્મા આખા વિશ્વની એક અખડ જ્યોતિનો ચિરાગ બની જવાનો

પતિ અને પત્નીનું મહકારી જીવન પણ તે સ્નેહના વિગમ અર્થે યોગ્ય છે, ગ્નેયુણના મંસ્મરોને ભોગવી લઇ સાત્ત્વિક ભાવનાક્ષેત્રમા ઉડવા માટે તે બન્ને ગૃહસ્થાશ્રમ રૂપી પખીની પાખોરૂપ મને છે અહીં તે દમ્પતીના માતાપિતા તે બન્ને પાખોના મંગલ છે ગમેતે તે પાખો કનેશ કે વિકારના શસ્ત્રોથી કપાર્ધ જાય તે મારુ તે બાળપણથીજ તેમનામા સુમસ્કારો રાપે છે, અને પુખ્ત થયા પછી તેમનામા ધર્મપ્રજ્ઞ

ઉત્પન્ન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગે તોજ ષષ્ટયર્યાશ્રમનો કાળ પૂર્ણ થયા પછી તેને સમુચિત પાત્ર સાથે જોડી તેના માર્ગમાં આવતા વિધોને દૂર કરવાની શક્તિ અને શિક્ષાના મંભાગ લાગે છે.

વધૂવર્તન

વિવાહિત યુવતી પોતાના પતિમંદિરમાં ન્યાગ્રથી પગ મૂકે ત્યાગ્રથી તેણે પોતાનું આખું નવકુટુંબ અહીં રચી દેવું જોઈએ. આમ કન્યાથી તેનું વિરહદુઃખ જૂલી જવાય અને ભાવિજીવન સુખરૂપ બને.

જે પત્ની પોતાના શ્વશુરગૃહને પોતાનું નથી કરી શકતી તેનો ગૃહમગાર દુઃખ અને કકાસના મળથી મદ્દા બને છે, અને તેના પતિની પણ ખૂરી દશા થાય છે.

કુટુંબભાવ

શ્વશુર એ પિતા, સાસુ એ માતા, દિયર એ ભાઈ, નણદ એ બહેન, દેગણી જેઠાણી એ રનેલી મહચરીઓ અને પતિ એટલે દ્વાદ્વિક પ્રેમનું પરમ કેન્દ્રસ્થાન. આ ભાવ રંગરંગમાં વ્યાપક બની જવો જોઈએ, જો કે સ્ત્રી જીવનની આ એક કપરી કસોટી છે. પરંતુ આ પરીક્ષામાં જે યુવતી ઉત્તીર્ણ થાય છે તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ માર્ગોપાંગ સ્વર્ગ શો સુખદ બની રહે છે. તેમાં બેશમાત્ર શક્તિને સ્થાન નથી.

પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે કેટલીક બાળાઓને તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં યોગ્યતા પહેલાં તે બાર ઉઠાવવા સારું કેટલી શક્તિ અને કેવા વિવેકની આવશ્યકતા છે તેનું કશું વ્યવહારુ જ્ઞાનજ હોતું નથી. આ એક માન્યપોના સરકારોની ન પુરામ તેવી ત્રુટિ છે આ ત્રુટિને અંગે પતિ, સાસુ, સસરા, નણદ, દેગણી જેઠાણી ઇત્યાદિ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી તેને પોતાને પણ ખૂબજ શોષનું પડે છે.

કેટલીક બાળાઓને તેના મામાપ તરફથી આવ્યા આવ્યા આજી મંસ્કારો પડ્યા હોય છે. તેથી તે કુટુંબભાવ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ખરી પરંતુ જે રીતે તે આરાધવો જોઈએ તે રીતનાં ઉપાયોનાં અજ્ઞાનથી અથવા અદ્ય પ્રયત્નથી તેઓ તેમાં સફળ થઈ શકતી નથી.

કેટલીક લક્ષ્મીવાન પુત્રીઓ મૂર્ખ જેવી હોય છે. તેને પોતાના પિયરની મંપત્તિનો ખોટો મદ હોય છે. વસ્તુતઃ પિતાની કરોડની સપત્તિ તેને લેશમાત્ર ઉપયોગી નથી. પરંતુ પતિનો પ્રેમ અને સામુ સસરાનો સ્નેહજ ઉપયોગી છે. પણ એ વાતની તેને અનભિચ્છતા હોવાથી તે ધણીવાર પોતાના સ્વર્ગીય સંસારમાં વિષ રેડી મૂકે છે. સામુ, સસરા દેરાણી જેઠાણી, નણંદ ઇત્યાદિ પ્રત્યેજ માત્ર નહિ બલકે પોતાના એકના એક પ્રિય પાત્ર પતિપર પણ તે પ્રેમ ફેળવી શકતી નથી. આવી યુવતિઓને પાછળથી ખૂબ વેઠવું પડે છે, પરંતુ આ બાબતમાં તે યુવતી કરતાં તેના માતાપિતાજ વધુ જવાબદાર છે. જો તે પોતાની પુત્રીને સમજાવે કે ‘તારું સાચું કુટુંબ અને સાચું ઘર તેજ છે, અમે દૂર તેટલા દૂરજ છીએ’ તો જરૂર સુધારણા થાય.

કેટલીક યુવતિઓ છાજતા કે અણુછાજતા ઉપાયોથી માત્ર પતિને રીઝવવામાંજ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિસમાપ્તિ માની ઇતર સંબંધીઓ તરફ તો ઉપેક્ષાજ રાખે છે. આ પણ એક પ્રકારની ત્રુટિ જ છે. જો કે પતિ એ ગૃહસ્થાશ્રમનું મુખ્ય પાત્ર હોય પત્નીનાં હૃદયમાં તેનું ઉચ્ચ સ્થાન હોય તે અવાસ્તવિક નથી. પરંતુ જો સ્નેહ બીજા ક્ષેત્ર તરફ દ્રેષ, વૈર કે કલેશ જન્માવે તે ન ઇચ્છવા-યોગ્ય મોહ છે, વાસના છે અથવા રાગ છે. પરંતુ સાચો સ્નેહ તો નથીજ. એટલે આવી વાસનાથી પણ સામુ સસરા સાથે અણુબનાવનાં નિમિત્તો પળેપળે ઉઠાં ચવાનો અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દુઃખી બનવાનો સંભવ રહે છે.

કેટલેક સ્થળે એવી પણ અકલહલીન વહુઓ હોય છે કે જો પોતાને પોતાના ઘરની ધણીયાણી તરીકે સમજતી નથી અને પોતાનું શ્વશુર ઘન કંઈક બા’નું કાઢીને પિયરમાં મોકલી ખુશી થાય છે. આવી કુટુંબ જો કે બહુ અલ્પ સંખ્યામાં હોય છે, પરંતુ તે એક અતિ

ખરાબ કુટુંબ છે. કે જે આખા શશુર કુટુંબના સ્નેહમાં મોટી ઝાંખપ લગાડે છે.

કર્તવ્યો

૧ શાણી સ્ત્રી વિકારી કે મોહાંધ સ્નેહ વાંચીતી નથી કારણ કે તે સમજે છે કે તેવા સ્નેહમાં પતિ કે પત્ની કોઈનો ઉત્કર્ષ નથી.

૨ યુવાનીના નશામાં સપડાવે તે કર્તવ્યબ્રષ્ટ બનતી નથી. કારણકે તે સમજી શકે છે કે સુકર્તવ્યો એજ જીવન છે.

૩ પોતાનો સુવાન પતિ માર્ગ ચૂકે તો તેમાં ન ધસડાતાં તેને પણ સાચી શિખામણ આપી તે ઠેકાણે લાવે છે. કારણ કે પોતાની ધર્મપ્રજ્ઞની સંસ્કારિતા પ્રત્યે તેનું સંપૂર્ણ લક્ષ્ય હોય છે.

૪ શાણી સ્ત્રી ખાનપાન, વસ્ત્ર, અલંકાર છત્યાદિ પોતાની વાપરવાની સામગ્રીમાં સંયમ રાખે છે. કારણકે તેના અસંયમથી કુટુંબમાં ધણીવાર મોટો કલહ થાય છે અને આવા વ્યસનથી કેટલીક વાર ધન જતાં અકાર્ય તરફ વૃત્તિ પૂછુ પ્રેરાઈ જાય છે કે જે સતી જીવનનું લાંછન છે. તેથી તે સિયર્ગ અને સદ્ગુણનાં અલંકારો શોભાકર માની તેનુંજ સંરક્ષણ કરે છે.

૫ સાસુ-સસરાની સેવા અને ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રત્યેક વ્યવહારિક કાર્યમાં તે દક્ષ રહે છે. કારણકે આથી પોતાના પતિનો માનસિક ખોળો ઝોછો થાય છે અને આ રીતે પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેવું તે દ્રઢ રીતે સમજી શકે છે.

માહુશાહીના પંજમાં

ઉપરનાં કર્તવ્યો તરફ બેદરકાર અને યુવાનીના મદથી લાન ખૂલેલી યુવતિઓ આજે ઝોછી સાંપડતી નથી. તેના પનારે પડેલાં સાસુ-સસરાનાં પણ સાસુશાહીના પંજમાં સપડાયેલી વહુના જેવાંજ ખૂરા હાલ થાય છે.

આવી યુવતી પોતાના વિશ્વાસમાં અને એશઆરામમાં મશગૂલ રહેવાનું જ પસંદ કરે છે. આ વાસનાની પૂર્તિ સારુ પોતાના

આત્માનું વેચાણ મરી પોતાના દેહને બોગનું માધન મનાવી વામ નામય પતિને પોતાનો ગુનામ બનાવવાનું તે ચૂમ્ની નથી ત્યારે પતિ ગુનામ મન્યો પછી તો પૂછનું શું ! પ્રતિદિને તેના સ્વચ્છદની માના વધતી જાય છે ખાનપાન, વસ્ત્ર અનારો અને એકચાગમના માધનો પાછળ તે અનિયતિતપણે શક્તિ, મમય અને અપત્તિને વેડે છે

આ સ્વચ્છદી ક્ષેત્રમા આગળ વધી તે પોતાના માર્ગમા આડે આવતા બધા પાત્રોને મટ-માની તેને માલુએ ખમેડતી જાય છે આ પંજમાથી મીન જી શકે છે પરંતુ તેના માસુ-મમગ તો છૂંતી શકતા જ નથી ત્રાસુ કે તે દેવે વયોવૃદ્ધ થવાથી પોતાની પાત્રે ઉડવાની તેમનામા શક્તિ ગદી હોતી નથી તેથી તેને નિરુપાયે વડુશાહીના પગનો શિખર બનવું જ પડે છે

પુત્ર અને પુત્રવધૂના આવા સ્વચ્છદી જીવનથી તેમને બહુ ખેદ અને દુઃખ થાય છે અને તેમ થવું સ્વાભાવિક જ છે પરંતુ તેઓ જો તેમને શિખામણ આપવા જાય તો તેઓ માનતા નથી એટલુંજ નહીં બદ્ધે ઘણીવાર તેવા માતાપિતાનું અપમાન કરી તેની બૂરી દશા પશુ કરી નાખે છે આથી આના પ્રમંજે તો હિના આશ્ન મેરવી તેમને એક બાલુ બેમી ગહેવાની જ ફરજ પડે છે

કેટલી વડુ તો એવા મેણા પશુ મારે છે કે ‘અમે મગા દાયથી આપને હિડાડીએ છીએ ક્યા તમો કમાયા છો ?’ ‘મારો પતિ કમાય કમાયને ચાખી જાય છે ત્યારે માડમાડ પૂડુ થાય છે, એમા તમને ત્યાથી ખવડાવીએ ?’ ‘તમે ક્યા ધન એમું કર્યું છે ?’ કામ કરે તો ખાવા મળજે’ એવું એવું કહી એ પરિત સાસુ-સસુ ગને શાન્તિ પમાડાને મદલે હિન્દુ બેવડુ કષ્ટ ઉપજાવે છે

ત્યારે પોતાના માનપ પર આટલું દુઃખ મળી આવે જોવા છતાં એ યુવાન પોતાની પત્નીને કંઈ પશુ કહી શકતા નથી પરંતુ તેમા માતાપિતાનો જ દોષ જુએ છે, ત્યારે તો આવા જીવન કરતા

મૃત્યુ લલુ એવી એવી તે વૃદ્ધોના અંતઃકરણમાંથી ઊંડી ઊંડી આદ
નીકળે છે. પરિણામે જે વહુ આવા જીવોમાં સુખરે છે તેના પશુ
વૃદ્ધવયમાં આવાજ હાલહવાલ થાય છે. કારણ કે કર્મનો અચળ કાયદો
કામને છોડતો નથી એક મહાપુરુષ કહે છે કે—

‘જેવાં કરીએ તેવા પામીએ ર

એ છે અચળ જગતનો ન્યાય હો.

વહુનો આદર્શ ખડો કરે છે માસુ-મગરાની કડવી શિખામણ અમૃત ગણી પીએ છે સાસુ પ્રત્યે લેશ પણ અરુચિ રાખ્યા વિના મતત પ્રેમ અને ભક્તિભાવે તેની સેવા કરે છે તેની માદગીમા તેની વૈદ્ય બને છે અને દરેક કાર્યમા તેનું સ્થાન ઊંચુ રાખવાનો વિનય કરે છે

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસમા આવા આદર્શ કદાચ અલ્પ દેખાશે પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમા તો પાને પાને અને લીંટીએ લીંટીએ આ આદર્શો બર્ધા પડ્યા છે તેમાની એક અંજલિનું પણ પાન કરી આજની દરેક વધૂઓ બંને ગૃહસ્થાશ્રમમા પગરણુ માડશે તો તે ગૃહસ્થાશ્રમ દિવ્ય અને ભવ્ય બનશે અને તે દિવ્યતા દેવોને પણ મૃત્યુ લોકમા આકર્ષશે તે વસ્તુ નિશ્ચિત જ છે.

ભાંડુનાં કર્તવ્યો

૬

ભાઈ ભાઈ વચ્ચે

એકજ માતાના ઉદરથી જન્મેના સહોદરો વચ્ચે એક એવું લાગણીમય તત્ત્વ વહેતું હોય છે કે તે અન્યત્ર તત્ત્વના મધાનથી તેઓ જીવનભર એકબીજાના સહાયક અને માળાપના પાળક-પોષક બને છે આવી અન્યત્ર આકર્ષણ એ માતાના સ્તનપાન અને સંસ્કારોના પોષણથી જન્મતું હશે કે એક પિતાની પુણ્યભાવનાથી ઉદ્ભવતું હશે તે દૈવ જાણે પરંતુ પરસ્પરની આ સ્નેહધારા, એક ભાઈ આશુ કે વધતું કમાતો હોય કિંવા આશુ વત્તુ કાર્ય કરતો હોય છતાં તેઓને તેની બધી સ્થિતિમા મમાન રીતે વહા કરે છે

એક ભાઈ બીજા ભાઈના દુખે દુઃખાય છે પડતાને માથ દે છે દુઃખતાને બચાવે છે દારેલાને હિંમત આપે છે તેઓ જુદા જુદા ક્ષેત્રમા કાર્યપ્રમંથને લાંબને વમત્રા કે રહેવા છતાં 'ડાંગે માયા પાણી જુદા ન યાય' તેમ પ્રેમના પ્રવાહથી એકમય ગહે છે એક બીજાના પ્રત્યેક મર્યમા ઠેક મુઠી સદમરી ગહે છે

વાસ્તવિક રીતે જોતા આ વિશ્વમા મહોદર એવા પાત્રો છે કે જે એક બીજાના વિનમ માર્ગમા પણ પરસ્પર આધારભૂત થઈ ગહે છે જેને સહોદર નથી તેને બીજા બધા મુખોમા ઉજ્જ્વલ લાગે છે ગૃહસ્થાશ્રમીનુ આશુ કુટુંબ ભાઈ વિના શૂન્ય બામે છે લક્ષ્મણને

બાણુ વાગ્યું અને અગ્નીમા તે મૂર્ઝિત થયા ત્યારે ‘કડવી હોળે વિમડી પણ મીઠી હોળે છાય બાધવ બોનને એકવારજી’

આ વાંચના બ્રાતૃસેવ્ય રામચદ્રજીએ મહોદરની મીઠી છાયાનું જે ચિત્ર દોર્યું છે તે અદ્વિતીય, અપ્રતીમ અને અનુભવથી પુક્ત છે મહોદરના સ્નેહમયી આગળ વિપત્તિઓના ત્રાદળ પણ વિખગાઇ ગય છે.

ગમાયણુમા દેખાતું ભરતનું ચિત્ર ભાઇ પગની અપાર વિનય તાનું સૂચક છે અયોધ્યા જેવી નગરીની મળતી રાજગાદી બ્રાતૃ વિહોણા એ ભરતને ષ્ટક મમી દુઃખદ ભામે છે એ ભાવનાવંત જીવાન ગમના વનવામની વાત સાંભળતા કપી ઉઠે છે અને તેજ વખતે એ આશાભર્યાં યુવાન વનની વાગે વિદરે છે તેને મહોદરના સ્નેહ આગળ ગજગાદી ને ગજસુખ સાવ તુચ્છ લાગે છે કેવો એ બ્રાતૃપ્રેમ !

વહાયા વીર કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી તેને સ્કંધ પગ ઉપાડી ઠેંગ ઠેંગ કરતા એ બળદેવને ‘કૃષ્ણનું મૃત્યુ થયું’ એ શબ્દો જ કારી થા મમાન કગય ભાસતા કતા કેવી એ લાગણી ! આ ચિત્ર જૈન રામાયણુમા છે.

આજની પરિસ્થિતિ

આજના બાધવો પર દ્રષ્ટિ ઠેરવીએ

સ્નેહના નિર્મળ સરોવર અને પ્રેમના પરિમલો આજે હૃદય કુળથી વિદાય થયા હોય તેમ લાગે છે આજે ભાઇ ભાઇના હૃદયમાં કલહનાં ઠટકો ચૂંબે છે આખમા ઇશ્વાની આગ ભણુકે છે એ ખીજના પંથો નીરાળા પડી ગયા છે

એક ભાઇ કરોડની સંપત્તિનો સ્વામી બની મોટર ગાડીમાં અને બામ બગીચામાં સહેલગાહ કરે છે બીજો ચીંથરેહાન બની રખડે રહે છે તેને ખાવા પેટપૂરતું અન્ન પણ મળતું નથી છતાં તે સ્થિતિ

જોઇને શ્રીમંત લાઇનું હૃદય સ્નેહ કે અનુકંપાથી દ્રવતું નથી પરતુ
‘એ એજ લાગતો છે, તેના ધધાજ એવા છે’ એવાં એવાં પત્થરથી
પણ કઠોર વચનો તેના વદનથી નીકળે છે, સમાનસ્થિતના લાઇએ
પણ આજે પરસ્પ મહકાર ધરાવતા હોય તેવું કવચિતજ દેખાય છે
લોકલજનએ તે કદાચ મળે છે ખરા. માથે સાથે ગહે છે ખરા.
પરતુ એકબીજા પ્રત્યેના ઊરઊંઘાસ ઓસરાયેલા જણાય છે. લાગણીનું
તત્ત્વ જણે છુકુ બની ગયું હોયની! તેમ દેખાય છે
તેમ થવાનું કારણ

આમ એકાએક બની જવાનું કારણ નથી કળિયુગ કે નથી
બીજું કંઈ. તેમ થવાનું કારણ છે એક માત્ર સ્વાર્થની અતિમાત્રા.

મનુષ્ય જ્યારે પરહિત અર્થે જીવે છે ત્યારે તેનું જીવન દેવ
જેવું દિવ્ય અને નીર જેવું નિર્મળ હોય છે તેવે સમયે તે કુટુબ,
સમાજ, દેશ અને વિશ્વ ખાતર પોતાની જાતને ન્યેઝાપર કરી
શકે છે. તેને બીજાના પ્રેમ અર્થે પોતાનું ક્ષેત્ર હણાવું હોય તો તેમ
કરવામા પણ લેશમાત્ર આંચકો લાગતો નથી. પરતુ જ્યારે તે પો-
તાની જાત તરફ જેમ જેમ વધુ દળતો જાય છે તેમ તેમ તેના
સ્નેહનું ક્ષેત્ર પણ ધીરે ધીરે સંકોચાતું જાય છે. વિશ્વ જેવા વિશાળ
ક્ષેત્રના પ્રેમનું આધાર સ્થાન તેનું અંતઃકરણ જેમ જેમ ટૂંકું થતું
જાય છે તેમ તેમ માથે સાથે તેનામાં વિકૃતિનું જોર પણ વ્યાપક
થતું જાય છે. આખરે તે પ્રેમાશ્રિત રાગ અને મમત્વના વિષમાં
પલટાઈ જાય છે, અને તેનું અંતઃકરણ તેટલું જ વિકૃત થઈ ભૂમિકાનું
ક્ષેત્ર ઉતરતાં ઉતરતાં દેવ, માનવ, પશુ અને તેથી પણ પાછળ
એટલે કે પિશાચ જેવું બની રહે છે

માનવીની સ્વાર્થાધિતાને લઈને તેની આશા અને ઇચ્છાઓનું
ક્ષેત્ર પણ ધીમે ધીમે ખૂબ વિકસે છે અને તે ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ ખાતર
તે ઠેર ઠેર મૃગજળના ઝાંઝવાની પાછળ ઝાવાં મારે છે. આવે સમયે,
તેને પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રનું જ્ઞાન ન રહે તે સાવ સ્વાભાવિક છે.

ભારતની આર્થ સમ્પત્તાનો લોપ કરનાર આ એકજ કારણ તે સ્વાર્થની અતિમાત્રાજ છે. જેણે ધર્મ, નીતિ અને કર્તવ્ય એ ત્રણે વિકાસથી ઉપર કુડારાધાત કરી એતનવતા માનવીને જડ મનો નિષ્કુર અને નિર્દય બનાવી મૂક્યો છે.

વિલાસી વૃત્તિ

એ સ્વાર્થમાં પણ જ્યારથી વિલાસીવૃત્તિનો વેગ ભળ્યો છે ત્યારથી તે પાપની પરાક્રમ યથ રહી છે. જે આખા કુટુંબને બહુ અદ્ય 'અર્થથી પોષણ થતું તેટલું અર્થ આજે એક વ્યક્તિને સામાન્ય જરૂરિયાતો પાછળ પણ પૂરતું થઈ શકતું નથી. બીજી બાજુ ખેડારીનું ભૂત વળગી રહ્યું છે આવાં આવાં કારણોને લીધે સ્નેહનાં સ્રોતો સૂકાઈ જવાના શ્રી ગણેશ મંડાયા છે. વિલાસની વૃત્તિ કાને નથી અભાગવતી !

ભાવના

મંડમીવૃત્તિથી જેમ અર્થ ઘટશે, તેમ પાપ પણ ઘટશે ત્યારે ધાર્મિકવૃત્તિ અને સાથે સાથે કર્તવ્ય પરાયણતા પણ વધતી જશે, અને તેજ મમયે કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રપ્રતિના પ્રેમનાં પૂર ઉર્લરાઈ નીકળશે. માળાપની સેવા અને સહોદરની સ્નેહધારાનાં વહેન પણ વહી નીકળશે. અને ત્યારે એ પ્રાચીન ઇતિહાસનાં જે ચિત્રો આજે પુસ્તકમાં જ અવલોકાઈએ છીએ તે ઘર ઘર પ્રત્યક્ષ થશે અને ગૃહસ્થાશ્રમની આદર્શતાનું આજનું ભાવનામય ચિત્ર નજરે નીકળાશે

પિતૃગૃહ છોડી તે શ્વશુરગૃહે સીધાવે છે છતાં તેનો તે સ્નેહ તો તેવોને તેવો અખડ જ રહે છે. ચાલતાં ઠેસ વાગે ત્યારે કષ્ટમા પશુ ‘ખમ્મા મારા વીરને’ આ દેયામા સંઘરેલું વચન તેના હોઠથી બહાર નીકળી પડે છે. કેવો એ ભગિનીનો પ્રશસ્ત સ્નેહ !

બેન અને ભાઈ

બેનનો ભાઈ પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે તેમ ભાઈનો પણ ભગિની પ્રત્યે પ્રેમ તો હોય જ છે. પરંતુ તેનું કાર્યક્ષેત્ર પુરુષ અને સ્ત્રીના સ્વભાવ અને સદ્ગુણો પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન હોય છે.

બેન વીરાનું સદા અને સતત હિત વાંછતી હોય છે અને પ્રમંગ પડ્યે વીરાની સેવા કરવા સારુ તે તત્પર રહે છે અર્થાત્ આવી રીતે સાગણી અને સેવાદારા તેના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

ભાઈ પણ બેનનું દુઃખ દૂર કરવા તન અને મનથી તૈયાર હોય છે. ધણીવાર તે બેનના હિત સારુ પોતાનાં માબાપ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકતાં હોય તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરીને પણ બેનનું અહિત થવા દેતો નથી. બેનની ગરીબીને કે દુઃખી હાલતને ભાઈ પોતાની ઉદારતા દ્વારા ફોટાડે છે. આ રીતે એ બન્નેના પ્રેમનો જીવનપર્યંત પરસ્પર વિનિમય થતો રહે છે

ભારતીય પ્રજામાં ધરધર હિંસાતાં દુઃખોમાં આ પ્રશ્ન બેકારી કરતાં અધિક દુઃખજનક નીવડ્યો છે. ન્યાં કુટુંબ વચ્ચે રેતેલ છે, પરસ્પરના મિલનથી જે કુટુંબનાં અંગોની આંખડીઓમાં અમી ભરાય છે, જે એક ખીજના દુઃખે દુઃખી બને છે તેજ આંગણે સ્વર્ગોપ લક્ષ્મીનાં દર્શન થાય છે, વિપત્તિઓના કુંગરોમાં પણ ત્યાં આનંદની લહરીઓ અગકે છે.

અને જે કુટુંબમાં રેતેલ કે સંપ નથી ત્યાં સંપત્તિની છાંભા ઉડવા છતાં શાન્તિ કે સંતોષનું ખિન્દુએ સાંપડતું નથી, અને એ સંપત્તિ પણ કંટાસના કાલ્પથી મ્હાન યજ્ઞ કંટાળીને વિદાય અમ્મ જાય છે અને “કલેશથી ગોળાનાં પાણી સૂકાય” એ કહેવત આ રીતે ચરિતાર્થ યજ્ઞ જતી દેખાય છે.

ભાભી અને દિયર

‘ભાભીના ભાવ અને હિંજવે ર લોલ.’ કવિત્રી ખોટાદકરનું આ કાવ્ય ઘેર ઘેર ગવાતું હશે. આ કાવ્યમાં જે ભાવ છે તેથી અગણિત ભાવ દિયરનો ભાભી પ્રત્યે હોય તે સ્વાભાવિક છે. કારણ કે જે અંતઃકરણના ભાવો હોય છે તેનો સત્તાંસ પણ વાણીમાં આવી રાકતો નથી. રેતેલ એ વાણીથી અગમ્ય છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં માતાનું સ્થાન તો સર્વોપરિજ છે. પરંતુ સાર પ્રજી આખા વિશ્વમાં જે માતૃભાવ ઢાળવાનું કોષ્ટ ખીજું પાત્ર હોય તો તે આખા સંસારમાં એક માત્ર ભાભી જ સાંપડશે. મોટાં ભાભી એ જનનીનું એક પ્રતીક છે.

નીતિકારો કહે છે કે ‘માતૃહૃદય રચીને જેમ વિધાતાએ હાથ ઘોષ નાખ્યા છે તેમ આદર્શ ભાભીનું પણ અંતઃકરણ અદ્વિતીય રચ્યું છે. એ માતૃવિરહની વેદના સૂલવનારી જનેતા છે. એના અંતઃકરણમાંથી વાત્સલ્યની ધારા નિરંતર પુત્રવત્ વહે છે. ઘણી ભાભીઓએ નાનાં દિયરની માતાનો સ્વર્ગવાસ ચલાવ્યો પોતાની દુઃખસુધા ચખાડી, છવાડ્યું છે, પાળ્યાં છે અને પોષ્યાં છે.

ભાણી પ્રત્યે

જે રીતે ભાણીનું હૃદય માતૃવાત્સલ્યથી ભરપૂર છે તેજ રીતે દિયરનાં અંતઃકરણમાં પણ તેમના પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ પ્રજ્વળતર હોય છે. તે પોતાના ભાઈ કરતાં ભાણી પર વધુ પ્રેમાળ હોય છે. તેના પડતા બોલ ઝીણી લેવામાં પોતાની કૃતાર્થતા સમજે છે. મદિગી અને એવા બીજા કારણે તેની સેવાવૃત્તિ તેવીને તેવી અખંડ રહે છે. તેમના અંતઃકરણમાં એમજ થયા કરે છે કે હું શું સમર્પું? અને તેમના ઉપકારનું ઝણુ ચૂકાતું?

વીર લક્ષમણનું દ્રષ્ટાંત તેની માણી પૂરે છે. વડીલભાઈ અને ભાણીની સેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યારે તે વીર માળાપના વિરહ દુઃખને ભૂલી ગયો. રાજમંદિરના રમ્ય ભોગો છોડી વસ્ત્રો મળ્યાં, અને અરણ્યની અપાર વેદના વેડવા મળ્યાં થયો. સીતાદેવીની જે અખંડ સેવા એ વીરે બળતી તે તેના હૃદયના અપાર જાને' એકાંત પ્રેમની જ સ્વચ્છ છે.

સોણલાં પર તે ખૂબ મા'લતી હોય છે. નાનપણમાં તેને બાણીના લાડ ગમે છે. મોટી વયમાં તે બાબીની અમીદ્રષ્ટિ ધન્ય છે. કારણ કે બાબી એ તેના પિયરસ્નેહની સતત ચાલુ રાખનારી એક સરિતા છે. બાઈના ધરની તે ધણીવાણી છે. બાબીની દ્રષ્ટિ ફરે તો તેનું પિયરમાં રહેવું બારી થઇ પડે છે. નહુંદ અને બાબી બન્ને બિન્નબિન્ન ધરે ઉત્પન્ન થવા છતાં તેમનો સ્નેહ સગી બહેન સમો હોય છે. જેમ બાબી પરધરથી આવે છે તેમ મારે પારકે ઘેર જવું છે એમ હમેશાં ટાણી નહુંદ સમજે છે. તે બન્નેનો સાચો સ્નેહ ટકવાનું કારણ આ જાતની સમસ્થિતિ છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

આજે “નહુંદ થોડા જ દિવસની મહેમાન છે” તેમ સમજવા છતાં બાબી તેટલો વખત પણ સ્નેહ રાખી શકતી નથી. પોતાના પતિનો પોતાની નહુંદ પર અપાર સ્નેહ હોય તો તે સહન પણ કરી શકતી નથી. નહુંદને અપાતી વસ્તુ પોતાના ધરમાંથી ઝાઢી થાય છે એવી જાતની સ્વાર્થવૃત્તિ તેના સ્નેહમાં રોધ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે જેટલી કર્તવ્ય પરાયણતાની બાબીમાં ખામી છે તેટલી જ નહુંદમાં પણ હોય છે.

બાબી પરણીને ન્યારે ઘેર આવે છે ત્યારે એ નહુંદના પોતાની બાબી પર હુકમ ચલાવવા લાગી જાય છે. સમાન વયની હોય તો કામકાજમાં ઇર્ષ્યા પણ કરે છે. પોતાની બાબી પ્રત્યે પોતાનો ભાઈ વધુ સ્નેહાળ બને તો તે પણ તેને પાલવતું નથી. જાણે કેમ પોતાનું તે લઇ લેતી હોય ! કે ખામ જતી હોય ! તેમ તેના પર સતત વૈરવૃત્તિ રાખી પોતાની મા આગળ સાચા ખોટા સંધા કરી સાસુ-વહુ વચ્ચે અને ભાઈ-બાબી વચ્ચે કેટલીક નહુંદો તો કલહ થયું જગાડે છે. પ્રસંગ પડ્યે મેણાં ટોણાં પણ મારે છે અને જેમ જેમ તેને દુઃખ થતું જાય તેમ તેમ તે રાજી થાય છે. સ્ત્રીજાતિની પરસ્પર-ની આવી ઈર્ષ્યા ઉભય પાત્રને તો દુઃખરૂપ નીવડે જ છે. પરંતુ સાચે

સાથે તે ગૃહસ્થાશ્રમના સુખી જીવનમાં પણ દુઃખ રેડનારી બને છે. ભાભી અને નણંદ વચ્ચે આ વૈમનસ્ય ભવિષ્યના જીવનમાં ભાભી અને નણંદને બહુ ભારી પડે છે તેનું પણ તેને આ વખતે ભાન હોતું નથી.

કર્તવ્ય

નણંદ પછી તે નાની હો કે મોટી હો તેણે સમજી લેવું જોઈએ કે પિયરનું ધગ એ તેને માટે સંસારમાં મીઠી જાંવડી આપનારું વૃક્ષ છે. ભાભી અને ભાઈ એ વૃક્ષની ડાળા અને ફળ છે, તેઓનો જેટલો સ્નેહ વિશેષ તેટલો જ તે વૃક્ષની છાયાનો લાભ મળવાનો. આમ વિચારી પોતે મોટી હોય તો આવતી ભાભીની ચત્તી બૂલો ગળા જઈ તેમને મીઠી શિખામણુ આપી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો તે તેની ફરજ છે, આથી તેમનો પ્રેમ દિને દિને પાંગરે છે.

નણંદ જો નાની હોય તો તેણે ભાભીના કાર્યમાં મદાયક બની, તેની સેવા કરવી, તેની પાસેથી ઉપયોગી શિક્ષણ લેવું અને તેના તરફ સ્નેહભાવ ધરાવવો એ તેની ફરજ છે. સારાંશ કે નણંદ અને ભાભીનો સ્નેહ એક સગી બહેન કરતાં વિશેષ હોવો જોઈએ. તો તેઓ બન્ને કુટુંબમાં સ્નેહ અને સંપત્તિ સાધિકાઓ થઈ પડે છે.

પરંતુ આ બધી બાબતોમાં સૌ સૌએ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોમાં પરાયણ રહેવું ધટે. એક પણ અંગ બ્યારે પોતાની ફરજ ચૂકે છે કે સ્વાર્થ તરફ ઢળે છે ત્યારે સામેનું પાત્ર પણ તેવું જ કે તેથી વિશેષ સ્વાર્થી અને અકાર્પણ બની જાય છે. આમાં જે પાત્ર પહેલું હોય તેજ આ પરિસ્થિતિનું વિશેષ જવાબદાર છે.

કુટુંબનો સ્નેહ જળવવામાં પળે પળે ગમ આવતી રેવ એટલે કે સહનશીલતા કેળવવાની સૌથી પહેલી આવશ્યકતા છે, અને તેટલીજ સ્વાર્થત્યાગની પણ ભાવના કેળવવાની જરૂર હોય છે.

દેરાણી-જેઠાણી

૭

જેમ કુટુંબના પોષણ અર્થે દ્રવ્યાદિ મેળવનામા અને ગૃહબ્યવહાર ચલાવવામા લાખને લાખની આવશ્યકતા હોય છે કારણ કે તે ભુખ્તરૂપી બની એ બોળે વહન કરવામા મદદગાર થઈ પડે છે તેજ રીતે ગૃહકાર્યને આતરિક બોળે વિભક્ત કરવા માટે જેઠાણીને દેરાણીની જરૂર ગહે છે

સાસુના મનમા પોતાની પુત્રવધૂ લાવવાના જેમ કોડ રહ્યા કરે છે તેમ જેઠાણીને પણ પોતાના નાના દિયરને વિવાહિત કરવાના મીઠા કોડ અવસ્ય ગહે છે અને તે હજી છે કે મારી નાની બેન આવવાથી મારા કાર્યમા સગળતા થશે

વર્તમાન પરિસ્થિતિ

પરંતુ આજે તો ઘણેખરે સ્થળે એ બન્નેનો પરસ્પર સ્નેહ ક્વચિતજ દેખાવ દે છે, એટલુંજ નહિ બન્ને જ્યારથી બેગા મળે છે ત્યારથી બન્ને વચ્ચે આ રીતે લડાઈ થવી શરૂ થાય છે માસુ મને આટલું બધું કામ આપે અને જેઠાણીને કાં નહિ? અથવા જેઠાણી એમ માને કે સાસુનો દેરાણી પ્રત્યે આટલો પ્રેમ અને મારા પર કેમ નહિ? એ કરિયાવર વધુ લાવી છે માટે ને ?

ખાવામાં પણ " મને આ મળ્યું અને તેને તે મળ્યું " એવી એવી સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે. એક નાની બગડીથી માંડીને સુવર્ણ કે રત્નના આભૂષણ અને પોષાકમાં તો એ બન્નેની હુસારુંસીનો પારખ પામી શકાતો નથી. 'મારો ધણો કમાય છે, મારો ધણો મહેનત કરે છે, તેને પણ સરખા અલંકારો શા માટે?' એમ દરેક નાનાથી માંડીને મોટી વાત સુધીમાં ઈર્ષાખેર પ્રકૃતિથી તેઓ અંતરમાં પરસ્પર સળખાવ કરે છે.

તેના નાનાં નાનાં બાળકોને ખાવાની નાની સરખી ઓળખ આપવામાં પણ એક બીજાની વૃત્તિનું પ્રદર્શન થાય છે, અને તે બાળકની માને ખબર પડતાજ તે લઢવા તૈયાર થઈ જાય છે. છોકરાઓ પરસ્પર રમતા એક બીજાં લડી પડે તો તેની પાછળ પણ તે માતાઓ પરસ્પર લડવામાં બાકી રાખતી નથી. આવી રીતે એ ઝગડો માત્ર તે બન્ને વચ્ચેજ નહિ, પરંતુ પછી પુરુષોમાં પણ પેસે છે. કારણ કે તે બન્ને રોજ પોતાના પતિ પાસે નવી નવી ફરિયાદો રજુ કરતી હોય છે, અને એવી સફાઈથી અને રાત્રી આખે કહે છે કે રોજ રોજ કહેતા કોઈ દિવસ તો પતિના હૃદયમાં પણ તે વાત ધર કરી બેસે છે, અને તેમાં પણ જો દૈવ્યોએ કોઈ પ્રત્યક્ષ નિમિત્ત મળી જાય તો તો પછી ધ્રુવજી શું? તે ભાઈઓના પરસ્પરના દિવ્ય સ્નેહો આવી નાની બાબતમાં બળીને ખાખ થાય છે અને તેનું નિમિત્ત તે સ્ત્રીઓ બને છે.

ભાઈ ભાઈ વચ્ચે મારામારી, માળાગાળી કે ખૂને ખરાબી પણ થતી આપણે સાંભળીએ છીએ. ભાઈ ભાઈ કોર્ટ ચઢવાના કિસ્સાઓનો તો પારખ નથી. આ બધાંનાં મૂળ કારણભૂત તેઓ કે બીજી વસ્તુ નથી પરંતુ ધણુ કરીને તે બન્નેની સ્ત્રીઓ એટલે કે દેરાણી

ઉચ્ચ અથવા તેવોને તેવો સ્નેહ રહે છે. પરંતુ બન્ને લાઘવ પરણ્યા એટલે તો થોડાજ વખતમાં તેને અલગ થયા વિના ચાલતુંજ નથી. દેરાણી નેહાણીના ઝગડામાં ધરના માળાપોની પણ ખૂબ ખૂબ દફોડી સ્થિતિ થાય છે. આવી રીતે સ્નેહ, સંપત્તિ અને માળાપની સેવા એ ત્રણે ઉચ્ચ વસ્તુઓ કે જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં બહુ આવશ્યક છે. તે આ ગૃહલક્ષ્મીઓ પોતાને સજો હાથે ફેકી દે તેના જેવું દુર્ભાગ્ય કયું હોય શકે ?

આ સ્થિતિ થવાનું કારણ

સાસુની ઓછી આવડત કે વધુઓ વચ્ચેની અસમાનતા એ આ ઝગડાનું ખીજ હોય છે ખરું પરંતુ જો તે બન્ને શાણી બહેનો હોય તો આવી વાતથી તે ઉશ્કેરાઈ જતી નથી, નેહાણીને દેરાણી પ્રત્યે હિંદાર અને માયાળુ મનું ધટે, અને દેરાણીએ નેહાણી ગમે તેવાં હોય તો પણ તેને પોતાના વડીલ બહેન સરખાં ગણી તેના પ્રત્યે પૂન્ય ભાવથી વિનયભર્યું વર્તન રાખવું ધટે. જો આટલું લક્ષ અપાય તો બાકીની ખીજ વસ્તુઓ તો સાવ ગૌણજ થઈ રહે, અને તેમણે સમજી લેવું ધટે કે દાગીના કે ખાનપાનના પદાર્થો અથવા સંપત્તિ એ સ્નેહ આગળ સાવ તુચ્છ છે. જો દેરાણી અને નેહાણીઓ આ વસ્તુને યથાર્થ સમજે તો આખા કુટુંબ કલહનો અંત આવી રહે અને ગૃહસ્થાશ્રમીને પોતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં સરળતા થાય. લાઘવ લાઘવે ન બનવાથી જુદાં જુદાં રસોડાં અને ઘર પાછળ એકેક કુટુંબને આર્થિક દ્રષ્ટિએ ચારથી પાંચ ગણું નુકસાન સહેવું પડે છે. અને પછી તેને પહોંચી વળવા ખાતર મરીજ કુટુંબને બેકારીના બોળ તળે ચગદાઈ જવું પડે છે. અથવા અનૈતિક કાર્યો કરવાં પડે છે. સારાંસ કે અણબનાવ કે જે વાત આપણને સાવ સાદી લાગે છે તે પરિણામે કૌટુંબિક, મામાનિક અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ મહાન નુકસાનકારક નીવડે છે.

સરળમાર્ગ

જો દેરાણી-નેહાણીઓ પરસ્પર ભગિની ભાવ કે સખીભાવથી વર્તે તો ગૃહસ્થાશ્રમીને સૌથી વધુ સરળતા થાય. આ પ્રશ્ન તો આજે

અશક્ય નેવો બની ગયો છે. લાઇઓએ પોતાનું કુટુંબ જુદું જુદું રાખવું જોઈએ એ જાતની માન્યતા આજે ધર ધાલી બેઠી છે પણ એ વાત અશક્ય નથી. અને એવી જાતનું ધ્યેય રાખવામા આવે અને કુટુંબમાં દરેક માણસો તેનું ધ્યેય તો તે સાવ સાધ્ય છે આ વિષયમા તે સ્ત્રીઓની સાસુઓએ પણ વધુ લક્ષ આપવું ધટે.

આખું કુટુંબ એક સાથે રહેવાથી આર્થિક દ્રષ્ટિએ ફાયદો થવા ઉપરાંત 'ઝાઝા હાથ રળીયામણા'ની પેઠે ગમે તેવું મોટું કાર્ય હોય તોપણ તે સહજ સાધ્ય થાય અને તે કુટુંબની શક્તિ પણ એટલી વધે કે તે કુટુંબ સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ બહુ ઉપયોગી થઇ પડે.

મિત્ર

૮

૧. વિકાસની પ્રબળ ઇચ્છાથી સંસારમાં રહેલા પ્રત્યેક જીવાત્મા-
ઓની પોતાની શક્તિના વિકાસ માટે છેવટ પર્યંત અર્થાત તે વિકા-
સની પરાકાષ્ઠા સુધી દરેક અવસ્થાઓમાં સહાયકની આવશ્યકતા રહે
છે. નાનાં મોટાં ચર અને અચર સૌ પ્રાણીઓમાં આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ
જોવા શકાય છે.

એક વૃક્ષનું બીજ ઉગતાંની સાથે બીજાં સ્વજાતિય તરવોને
આકર્ષે છે અને પરસ્પરની સહાયથી તે વિકાસ પામે છે. પ્રત્યેક તરવોમાં
આ સિદ્ધાંત સ્વાભાવિક દેખાય છે.

બાળક જ્યારે જન્મે છે ત્યારે તેની માતા સહાયક હોય છે.
પછી પિતા, શિક્ષક, ઓ અને એમ સહાયકના શ્રેણી કુટુંબ, સમાજ,
દેશ એમ એમ વધતાં જાય છે. પરંતુ માનવજીવન માટે લિંગલિંગ
ઠાઠ પરત્વે ભિન્નભિન્ન સહાયકો પૈકીનું મિત્ર એ એક એવું સહાયક
અંગ છે કે જે બાળપણથી માંડીને મૃત્યુના છેડા સુધી કાયમ ટકે છે,
જે કે એ મિત્રતાનો ઉમેદવાર ઠેક પર્યંત એકજ રહે છે અથવા એક
જ પાત્ર પરત્વે તે મિત્રતા ટકી રહે છે તેવું કશું નિશ્ચિત હોતું નથી.
પરંતુ એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે એક નાનાથી માંડીને મોટા સુધી
સૌ કોષ, મિત્રને ચાહે છે અને મિત્રની જીવનમાં અગત્યતા
પણ અનિવાર્ય છે.

મિત્રતાનું મૂળ

માનવી જીવનમાં મિત્રતા ક્યાં અને કેવા પ્રસંગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે તપાસીએ.

મિત્રતા જન્મવાનું કારણ સમાનતા છે. બાળપણમાં વયની સમાનતાથી મિત્રતા જન્મે છે. બાળક જરા મોટું થાય એટલે સમાન રીતે રમતગમતમાં અને સમાન ટેવોમાં એ મિત્રતા ટકે છે. પછી સહશિક્ષણથી એ મિત્રતા ફૂલે છે અને સમાન વિચારોથી તે મિત્રતા ફળે છે.

મિત્રપદની જવાબદારી

‘જેવો સંગ તેવો રંગ’ આ એક નાના વાક્યમાં ગંભીર રહસ્ય છે, મનુષ્ય જેવા વાતાવરણમાં અને જેવાં સંસર્ગમાં રહે છે તેવો તેવો તે ક્રમે ક્રમે બનતો જાય છે, અને તે એટલી હદ સુધી કે માખાપોના ઉચ્ચ સંસ્કારથી પોષાયેલું બાળક પણ કુસંગના પરિણામે હલકી ખાસિયતનું બની જાય છે. આથી માખાપોએ બાળપણથી એવા બાળકોના સંમર્ગમાં પોતાના બાળકને મુકવું જોઈએ કે ઉચ્ચ ભાવના વાળું બને. પરિપક્વ જીવિ થયા પછી તો મનુષ્ય સ્વયં ગુણદોષની કસોટી કરી શકે છે. આથી તેણે પોતે પણ એવા મિત્રો શોધી કાઢવા જોઈએ કે જે ખરેખર મિત્રના પદને લાયક હોય.

મિત્રના સદ્ગુણો

મિત્રપદની જવાબદારી ખૂબજ મહાન છે. તેથી તે પાત્ર શોધતાં પહેલાં નીચેના સદ્ગુણો તપાસી લેવા જોઈએ.

૧. તેનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારિતા અને સદ્વિચાર હોવા જોઈએ.

જો તેનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો અને સદ્વિચારો હોય તો ખોટી કુટેવો અને હલકી ખાસિયતોથી તે મુક્ત રખાવી શકે છે, અને મિત્રનાં કર્તવ્ય કે નીતિનો ભંગ થતો હોય તો તે સારા વિચારો આપી આત્મપતનથી પણ ઉગારી દે છે.

૨ દ્રઢનિશ્ચયી

જેનામાં દ્રઢ નિશ્ચય હોય છે તે વિપત્તિમાં કે સંપત્તિમાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, સારી સ્થિતિમાં કે નબળી સ્થિતિમાં પણ મિત્રતાને બરાબર સમાન લાવથી જ ટકાવી શકે છે.

૩ નિઃસ્વાર્થી

જે નિઃસ્વાર્થી મિત્ર હોય છે તે ધનના કે તેવા બીજા કશા પોતાના સ્વાર્થના લોભ ખાતર મિત્રતા બાંધતો નથી તેથી આવી નિઃસ્વાર્થી મિત્રતા કાયમ ટકી શકે છે અને ફળપ્રદ પણ થાય છે.

૪ ઉદાર

ઉપરાંત જે પ્રકૃતિનો ઉદાર હોય છે તે પોતે દુઃખ સહીને પણ મિત્રના અંતઃકરણને સંતોષી શકે છે.

તે બિજા જાતિનો હોય કે બિજા સંપ્રદાયનો હોય તેની કશી ચિંતા નહિ પરંતુ આ ચાર ગુણોથી અલંકૃત હોય તો તે સાચો મિત્ર થવાને લાયક અને મિત્રતાનું સાચું પાત્ર ગણાય છે. આ ગુણો પરસ્પરે સુભાષિતકારોએ નીર અને ક્ષીરની મિત્રતાની ક્ષેત્રીમાં આ શ્લોક આપ્યો છે.

ક્ષીરેણાઽઞ્જમમતોદકાય દ્વિ ગુણા વસતાઃપુરા તેઽચિલાઃ
શ્રીરે તાપમવેક્ષ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા હૃપાનો હૃતઃ ।
ગન્તું પાવકમુન્મનસ્તદમઘદ્ દૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાઽપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્તાદૃશી ॥

બ્યારે દૂધમાં પાણી બળે છે ત્યારે દૂધ પોતાનો મિત્રધર્મ બળવવા પોતાના ગુણો પાણીને સમર્પે છે. બ્યારે તે દૂધને ઉકાળવામાં આવે છે ત્યારે દૂધની આકૃત નીવારવા માટે તે પાણી પોતાનો મિત્રધર્મ સાચવે છે. અર્થાત્ કે પ્રથમ પોતે અગ્નિમાં બળે છે. વળી તે સમયે દૂધ પોતાના મિત્રની આપત્તિ જાણી તે પણ બળવા તૈયાર

ચાય છે અને મિત્ર મળ્યા પછી જ શાંત થાય છે. આવીજ સતપુરુષોની પરસ્પર સાચી મિત્રતા હોય છે.

મિત્રતાનું દ્રેષ

એક મિત્રે પોતાના મિત્ર ખાતર પોતાની સંપત્તિ ફના કરી દીધી હોય, એક મિત્રે મિત્રનું દુઃખ પોતા પર વહેરી લીધું હોય તેવા દાખલાઓ તો પુષ્કળ જ હોય છે. પરંતુ મિત્રની ખાતર મૃત્યુને બેટનાર મિત્રોનાં પણ દ્રષ્ટાંતો કંઈ ઓછાં નથી.

પહાડસિંહ અને ચાંપરાજ હાડાની મિત્રતા એ તેની મહોર છાપ છે. આવાં તો અનેક ચિત્રો ઇતિહાસને પાને ચમકી રહ્યા છે અને ‘અત્યુત્તમપદ મિત્રતણુ આ વિશ્વમહી જ જણાય’ તેની ચરિતાંચર્યતા કરી રહ્યાં છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીનો જ બોળે તેમના સગાવહાવાં સૌ કે પુત્ર નથી ઉતારી શકતાં તે એક મિત્ર ઉતારી શકે છે. જેવી રીતે ચિંતા, ખેડ અને દુઃખમાં મિત્ર એ એક પ્રબળ આશ્વાસનનું સ્થાન છે તેજ રીતે સુખ અને શાન્તિના સ્થળમાં પણ મિત્રની સહાયની જરૂરિયાત રહે છે.

આપણે એક કુદરતના કળાધામમાં છીએ ત્યાં નિવિધ કુદરતી સૌંદર્ય વિલાસી રહ્યું છે. આપણે તેનું નિરીક્ષણ કરી આનંદ લઈ રહ્યા છીએ. પરંતુ તે આનંદ વ્યક્ત કરવાનું મિત્રપાત્ર આપણી સાથે નહિ હોય તો આપણને જરૂર હિસુપ બામવાની આવે અનુભવ આપણને ઘણીવાર થાય છે અને તેથી ક્યાંય પણ જવું હોય તો આપણને મિત્રમણની જરૂર રહે છે.

વિચારમાં મિત્રની આવશ્યકતા

ઉપરની બીજી આવશ્યકતાઓમાં કદાચ મિત્ર વિના તે ખોટા બીજાં પાત્ર પણ પૂરી પાડી શકે એટલે કે ત્યાં આપણે મિત્રવિના પણ ચલાવી શકીએ પરંતુ વિચારોની આપને કરવા માટે તો દરેક મનુષ્યને એક સાચા મિત્રની આવશ્યકતા રહે છે. જેને આવે મિત્ર

હોતો નથી તે ખરેખર આ વિશ્વમાં મુખી દેખાવા છતાં દુઃખી છે. વિચારોતો વિનિમય થવાથી માનવ જીવનની મોટી જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે છે અને તેનું ધ્યેય ખરાબર જળવાઈ રહે છે. આથી સૌએ આવા મિત્રની શોધ કરવી જરૂરી છે.

પરંતુ તે મિત્રમાં ઉપરના સફળતા હોવા જોઈએ અને તેવો સફળાઈ મિત્ર પણ ત્યારે મળી શકે કે જ્યારે પોતાની જાતમાં તેટલો નિકાસ થયો હોય. જ્યાંસુધી તેવો મિત્ર શોધવાની ચોગ્યતા ન હોય કે જ્યાંસુધી તેવો મિત્ર ન મળે ત્યાંસુધી મિત્રહીણા રહેવું ઉત્તમ. પરંતુ તેથી ઉશ્કેટા એટલે કે દુર્ગુણી મિત્ર કદી ન કરવો.

મિત્રતાનાં ફલ

સ્વાર્થ

જે મિત્ર સ્વાર્થી હોય છે તે ‘વિષકુમ્ભમ્ પયોમુખમ્’ જેવો લાગે છે. તેની મિત્રતામાં અંપત્તિ અને સુખ જન્મેની હાનિ થાય છે. **દુર્વ્યસન**

મહાવ્યસનો સાત પ્રકારનાં છે.

(૧) છુત-જુગાર

(૧) જુગારથી મનુષ્ય ચોર અને અધર્મિક બને છે. નીતિ અને જુગાર એ જન્મે ખરેખર વિરોધાત્મક વસ્તુ છે. પણ તે જુગાર ઉપરથી દેખાતા વ્યાપાર એટલે કે સટા રૂપે હો, રમતગમતના સાધનરૂપે હો એટલે કે પોડાની રેમસ રૂપે હો કે ખુલ્લા જુગાર રૂપે હો. આજે તો ધણાખરા વ્યાપારો જ જુગાર રૂપ ધારી ગયા છે પરંતુ તેટલું જ આર્થિક અને નૈતિક દ્રષ્ટિએ બારવને નુકસાન પહોંચ્યું છે તેમ જૂઠું તત્ત્વચિંતકોએ અનુભવ્યું જ છે. આ વસ્તુ કયા વિચારકથી અજાણ છે.

(૨) દારૂ તાડો છત્યાદિ મોટાં અને ચાલુ બીડી વગેરે નાનાં વ્યસનો

(૨) નાનું કે મોટું વ્યસન જો તે હો પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું અંધન છે. તેથી સરીર અને મન જન્મેની ખરાબી થાય છે. ઠેરઠેર દેખાતા ડોક્ટર અને હકીમનાં પાટિયાં અને બેઠાનીની બલ્લા તેની સાક્ષી પૂરે છે.

(૩) માંસભોજિત્વ

(૩) માંસ ભોજિત્વથી શારીરિક બળ વધે છે તેવી ભ્રમજનક માન્યતા આયુર્વેદજ્ઞ વૈદ્યોના જાતીય અનુભવથી હવે દૂર થઈ છે, અને માંસ એ શારીરિક આરોગ્યને હાનિકર છે એમ સિદ્ધ થયું છે. છતાં કેટલોક વર્ગ ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી એ ચાહને, કેટલોક વર્ગ રસાસક્તિથી લલચાઈને અને કેટલોક વર્ગ રોજની ખાતર એ વાપરે છે. આ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હિંસા છે અને હિંસા એ અધર્મ છે. પોતાના સુખને મટિ પરત્વું સુખ હઠી નાખવું એ માનુષિક કર્તવ્ય કદી ન ગણાય. એ તો ધાર્મિક દ્રષ્ટિની વાત થઈ પરંતુ માંસભોજનથી આજે રાષ્ટ્રદ્રષ્ટિએ પણ ભારી ગુજરાન થયું છે. પશુધન આ બીજીમા હુતપ્રાયઃ થયું છે. પશુધન જતાં કૃષિપ્રધાન હેરાને કેટલું ખમણું પડ્યું છે તે અકથ્ય વસ્તુ છે. આટલા બધા ગુજરાન ઉપરાંત નિર્દયતાના સંસ્કારથી જે આત્મપતન થાય છે તેનો વિચાર તો હેાણ કરે છે ?

(૪) બ્યભિચારનું અસન-વિપય વામનાનો અતિરેક

(૪) વિષયવાસનાનું દુષ્ટ પરિણામ તો અષાઠના પ્રકરણમાં વિસ્તૃતરૂપે વિચારાઈ ગયું છે. વીર્યની ક્ષતિમાં ચેતન્યની ક્ષતિ છે. ધર્મપ્રજ્ઞના દેહ સિવાય કરેલો સ્વસ્તી સંગ પણ બ્યભિચાર છે. એ મદાત્માણનું અનુભવ સિદ્ધ વાક્ય છે. આવા સ્વસ્તી બ્યભિચારોના દુષ્ટપરિણામ શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય તેવાયે નથી. અને તેના ગુજરાનોની સંખ્યા તો વળી કલ્પનાથી

(૭) પાપથી લક્ષ્મી કમાવી (અર્થાત્) અતિતૃષ્ણા. ઉપરનાં બધાં પાપોનું આ એક મૂળ છે. સંયમ અને પ્રેમના વશો પ્રસરે તો તેનો નાશ થઈ શકે અને પરતુ વિલાસ અને સ્વાર્થોભાવનાનું સિંચન થાય તો તે તે વૃક્ષ પ્રતિદિન પાગરવુંજ રહે છે.

જેમ ઉપરનાં વ્યસનો બચાવે છે તેમ તેવાં વ્યસનનો બ્યામંગી મિત્ર પણ અતિ બચાવે છે. તેના મંમર્ગથી મનુષ્ય વહેલો મોડો તેવો બનતો જાય છે. આ વ્યસનો નૈતિક, આર્થિક, શારીરિક અને સામાજિક જીવનમાં ન પૂરાય તેવી મહાન ક્ષતિ પહોંચાડે છે.

અનિશ્ચિતતા

જે મિત્ર 'જ્ઞાને રુષ્ટઃ જ્ઞાને તુષ્ટઃ' હોય છે, અર્થાત્ જેના વિચારમાં ખીલતા નથી તે પણ ક્યારે કંઈ જાતનું નુકસાન પહોંચાડે તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી અનિશ્ચિત મનવાળો સુખમાં કદાચ ટકે પરતુ દુઃખી સ્થિતિમાં તો ટકી શકેજ નહિ.

અવિશ્વાસુ

મિત્ર અવિશ્વાસુ નહિ પણ વિશ્વાસુ હોવો જોઈએ એટલે કે મિત્રનું ચારિત્ર પણ એવું ઉચ્ચ હોવું જોઈએ કે જેની પાસે પોતાની અંગત બાબતોનો પણ ઉકેલ લાવી શકાય અને જે પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્રપ્રભાવથી સામા મિત્રની કોઈ ત્રુટિ હોય તો તે દૂર કરી શકે.

મિત્રતાના દ્વયલુપ્તી રહિત અને સદ્ગુણોથી મુક્ત સન્નિમિત્ર એ આ આખા સંસારમાં સૌથી વધુ ઉપયોગી વસ્તુ છે તેમ માનવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી. મિત્રભાવના તો આખા વિશ્વને વશ કરે છે, અને મુક્તિનાં સોપાન ચકાવે છે. એ નિઃસ્વાર્થી અને વિશુદ્ધ મિત્રતાના વિકાસની આજે ખુબ આવશ્યકતા છે.

આજની મિત્રતા, સ્વાર્થ, કુટેલ, અને સ્પર્ધાતાના દુર્ગુણમાંથી ઘણું રચળે પ્રાદુર્ભાવ થતી દેખાય છે. તેવે પ્રસંગે આટલો આદર્શ સમજાય અને આદર્શ મિત્રતાનો પ્રચાર થાય તેવું કેાણ ન ઈચ્છે ?

વડીલો અને જીવાનો

૯

ગત આઠ પ્રકરણોમાં આપણે જે પરસ્પરનાં કર્તવ્યો વિચારી
૧ બધી વ્યક્તિઓની સાથે તેનો તેનો સીધો સંબંધ હતો. આ
પ્રકરણમાં આપણે વડીલો અને જીવાનો વચ્ચેની પારસ્પરિક ક્ષરજો
વિચારવાની છે. વડીલોમાં જીવાનોના મામા, કાકા, બાપા જે પુરુષ-
વર્ગના અને કાકી, મામી, નાની, દાદી વગેરે સ્ત્રીવર્ગના પણ સમા-
વેશ થાય છે.

જેવી રીતે પિતા, માતા, બાપુ પત્નીદિ પ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બંધન-
વવાનાં હોય છે અને તેમાં રહેલી ત્રુટિઓ ગૃહસ્થાશ્રમની મીઠી
શાંતિમાં વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે તેજ રીતે આ વડીલો અને જીવાનો
વચ્ચેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યોની ઢીલિના મંબંધમાં પણ છે.

તેને સારા સારા ભોજનો જમાડે છે મોસાળનું આખું ગામ તેને ભાણાભાષ તરીકે મળોષે છે અને સૌ કોઈ તેના તરફ સ્નેહ ધરાવે છે

ભાણાભાષને મોજ ઉડાવવાની ઇચ્છા થાય કે સીધા તે મોસાળના વતન તરફ પ્રયાણ કરે છે. આવી રીતે મોસાળનો તેના પર બાળપણમાં મહત્ત્વ પ્રેમ અને ઉપકાર હોય છે. તેજ રીતે યુવાનીમાં તે ઋણ ચૂકવવા તૈયાર રહેવું એ તેમની પણ ફરજ છે પોતે સુખી હોય તો પોતાના મોસાળ કુટુંબને પણ આર્થિક મદદ અને વિચારથી સહાય કરવી એ તેમનું પણ આવશ્યકીય કર્તવ્ય છે.

કાકા

કાકા એ પિતાના ભાઈ હોવાથી તેની મંતવિ જોવો જ તેના જાત્રીજ પર પ્રેમ હોવો જોઈએ. જો કે તેને પોતાને પ્રજા ન હોય ત્યાં સુધી ભાઈના છોકરાઓ પ્રત્યે તેને પ્રેમ હોય છે ખરો. પરંતુ અતિ નીકટની વસ્તુ આવતા જ્યાં નીકટની વસ્તુ પણ દૂર થઈ જાય છે તેવી હાલત આ સંબંધમાં પણ બને છે જો કે કાકા-કાકીનો ઓછો પ્રેમ બાળકને સહાય વિકુણ્ણ બનાવે તેવું કશું નથી કારણ કે અપાર વાતસલ્યની ખાણ તેમના માતા અને પિતા બન્ને તે અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરી શકે છે. પરંતુ કાકા-કાકીનો આ અલ્પ સ્નેહ જો પોતાના અને ભાઈના બાળકો પ્રત્યેની અસમાનતાના રૂપમાં પલટી જાય તો તેને અંગે ભાઈ ભાઈ વચ્ચે અને દેરાણી જોડાણી વચ્ચેના ઝગડાઓનું નિમિત્ત બની જાય. એટલે એ સ્થિતિથી બચવા મારું તે બાળકો પ્રત્યે તેમણે પુત્રભાવે કાયમ વર્તવું જોઈએ તેમનો આ સ્નેહ મોટી ઉંમરમાં તેમના પ્રત્યેની લક્ષિતનો વર્ષક નીવડે અને તે યુવાન બાવિ સમયે પ્રસંગ પડ્યે માતાપિતા તુલ્ય સેવા પણ કરી શકે તેવો સંભવ રહે આ વિષયમાં કાકા અને મામા કરતા પણ કાકી અને મામીએ તે બાળકો પર બાળપણથી વાતસલ્ય વહેવડાવું એ તેમની અગત્યભરી ફરજ છે.

માસી અને કૃષ્ણા

માસી એ માતાની બેન છે. પોતાની બેનની સંતતિ પર પણ તેને ભગિનીના સંબંધને લઈને સંબંધ રહે છે, અને આ સંબંધનું રમ-રશ્મિ તે પોતાને સાસરે જવા છતાં લઈ જાય છે એટલું જ નહીં બલકે પોતાના પતિને પણ પોતાના કુટુંબ તરફ માયાળુ બનાવે છે. તે માસીના બાળકો પણ ભાઈ અને બેનના નાતે વર્તે છે.

કૃષ્ણાનો સ્નેહ પોતાના ભાઈના પુત્રને નાતે અધિક હોય છે. એ તો ભત્રીજાનો જન્મ થાય કે તુરત હરખબેર દોડી આવે છે. અને તેનું નામ પણ પોતેજ પસંદ કરીને પાડી દે છે. કૃષ્ણાના પતિ અને બાળકોનો સ્નેહ પણ પોતાના મોસાળને નાતે આ બાળકો પર ખૂબ હોય છે.

પરંતુ આ બધાનું મિલન કન્યાગ્રામ જ થાય છે. માસીના તો મોસાળમાં જ્યારે સારો પ્રસંગ હોય છે ત્યારે મળે છે. પણ કૃષ્ણા અને તેનું કુટુંબ તો ધણીવાર મળી શકે છે. કૃષ્ણા-માસીનાં પ્રેમ હોય છે તે જ પ્રકારે તેમના તથા તેમના કુટુંબ પર તેમના ભણેજ અને ભત્રીજા ગણાતાં પણ પ્રેમ કેળવવો જોઈએ.

નાના-નાની અને દાદા-દાદી

નાના અને નાની એ મોસાળના મોલ અને દાદા અને દાદી એ ધરનાં મુખ્ય પાત્રો હોય છે. તે વૃદ્ધોનો સ્નેહ તો બાળકો પર ખૂબ હોય છે, અથવા થાય છે એ બાળકમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. કારણ કે પોતાના સગાં બાળકો કરતાં તે બાળકોની બાળ સંતતિ ઉપર તેનું કુદરતી રીતે વિશેષ આકર્ષણ હોય છે એટલે તેમનાં બાળકો પ્રત્યેના કર્તવ્યોમાં તે અજ્ઞાનતાથી કે રૂઢિથી કદાચ ચૂકતાં હશે અથવા તેનાં પોતાનાં બાળકો આગળ તેમના વચનનું માન ન રહેતું હોય તેથી તે ફરજિયાત ગુપચુપ રહીને કન્યાવિક્રય, અણમેળ વિવાહ, છત્યાદિ પોતાની પ્રજા પર થતાં અન્યાયો સહી લેતાં હશે. પરંતુ

માત્રી રીતે તો તેમનો જીડા સ્નેહ તે બાળકો પર હશે જ. એટલે એમનાં કર્તવ્યો કરતાં બાળકનાં કર્તવ્યો જ તેમના પરત્વે વિશેષે સમગ્રવવાનાં રહે છે. વળી વયમાં પણ તેઓ વૃદ્ધ હોવાથી તેમની સેવા કરવી એ યુવાન બાળકોનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પોતાના માબાપો એ કર્તવ્ય કદાચ ચૂકતાં હોય તો તે યુવાન અને તેમની પત્નીએ પોતાનાં માબાપોને વિનય લાવથી સમગ્રવવાં ધટે, અને પોતાથી અને તેટલો તન, મન અને ધનથી ભોગ આપવો ધટે.

સારાંશ કે કાકા-કાકી, મામા-મામી, માસી-દુધા, નાના-નાની, દાદા-દાદી અને ઇતર વડીલો પ્રત્યે બહુ માનથી વર્તવું તે પ્રત્યેક દમ્પતીની પવિત્ર ફરજ છે.

વડીલો અને યુવાનોનો મતભેદ શા માટે ?

આજે બીજી બંધી બાબતો કરતાં વડીલો અને યુવાનો (એ બન્ને) વચ્ચેના કાર્યક્ષેત્રમાં વિચારોનો બહુ મોટો મતભેદ હોય છે અને તેજ અસંતોષનું મુખ્ય કારણ બની જાય છે.

ભારતમાં આજે નવયુગ બેઠો છે. વિશ્વનાં પ્રત્યેક રાષ્ટ્રો સાથે ભારતનો સંબંધ દિન પ્રતિદિન ગાઢ થતો જાય છે. દરિયાઈ અને હવાઈ સાધનોમાં પ્રતિપણ ખૂબ વિકાસ થતો જાય છે. ગ્રામીન ક્ષણમાં ભારતનો મંબધ માત્ર પોતાના દેશ પુરતાં પ્રાંત, શહેરો અને ગામડાંઓ સાથે હતો. હવે તેવું રહ્યું નથી.

વિજ્ઞાનની અવનવી શોધખોળો જેવી કે રેડીયો, ટેલીફોન, તાર ઇત્યાદિ દ્વારા વિદેશનું વાતાવરણ પ્રતિ સમયે ભારતને શહેરે શહેરે અડળાતું રહે છે. પેપરો દ્વારા તે એક દિવસમાં ગામડે ગામડે જાહેર થઈ જાય છે. જર્મન શું કરે છે ? રશિયા ક્યાં છે ? વિલાયતમાં શું બન્યું ? એ આજે એક નાનો બાળક પણ સમજે છે. જેવી રીતે આ વર્તમાનો ભારતમાં આવે છે તેવી રીતે ત્યાંના વિચારો પણ પૂર જોસમાં ચાલ્યા આવે છે. મુઠીવાદ, સમાજવાદ, સામ્યવાદ વગેરે વાદો .

વિદેશમાં ચાલે છે તેના વિચારોની પણ અહીં ભરતી આવી રહી છે. આને રશિયાનો આદર્શ ભારતમાં વ્યાપક થાય તેવી વ્યવહારુ કોશિષો પણ જોશબધ થઈ રહી છે.

આને ધર્મતત્ત્વને લોકો વાસ્તવિક રૂપમાં ધ્રુવે છે, ધર્મના નામે ચાલતા ધર્મગી કે દલ આજની જનતાને સાલો રહ્યાં છે, તે તેમાં વાસ્તવિકતા જોવા મળે છે.

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ અને ધર્મવાદમાં જગજગ ક્રાન્તિ મચી રહી છે આ ક્રાન્તિમાં યુવાનો ખૂબ માને છે. ન્યારે કેટલાક વૃદ્ધો આવે સમયે સમાજની કુરુદિઓ, રાષ્ટ્ર અજ્ઞાનતા, ધર્મ ઝડુનું વગેરેથી જકડાયેલાં દેખાય છે.

આ બન્નેના પૂર્વ પશ્ચિમ જોમ વિલિન દિશામાં વહેતાં વહેનોની પારસ્પરિક શક્તિનું ઐક્ય મંધાતુ નથી. એક વર્ગ સુધારક અને બીજો શુદ્ધિચરત તરીકે ઓળખાવાય છે અને આ વિચારોના દ્વંદ્વો માત્ર વિચારમાં જ નહીં બદલે પ્રત્યેક વ્યવહાર અને કાર્યમાં પણ વ્યાપક બન્યાં છે. ધરધર કલેશના ચર બાઝ્યા છે તેનું આ પણ એક મહાન કારણ છે. વડીલો અને યુવાનોનો આ અમતોષ બન્નેને કેટલીક વખત ઈર્તવ્યથી પણ વ્યુત બનાવી મૂકે છે.

નિવારણના ઉપાયો

આ નિવારણનો ઉપાય સહેલો અને સાદો હોવા છતાં પણ આજે બે હાથે સમુદ્ર તરવા જેવો કઠિન થઈ પડ્યો છે, છતાં તે નિવારણની આજે કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ પણ ખૂબ આવશ્યકતા છે. કારણ કે આ વ્યક્તિગત કલહ માત્ર વ્યક્તિ પૂરતો રહ્યો નથી તેણે પોતાનું ક્ષેત્ર ખૂબ વિસ્તીર્ણ કરી મૂક્યું છે. રાષ્ટ્રોત્થતિના દ્વાર આ વિરોધે બધ ક્યાં છે. વિકાસ રુધી રાખ્યો છે.

સહિષ્ણુતા અને સ્નેહ

વડીલોએ વિચારોમાં સહનશીલતા રાખવી અને સ્નેહભાવથી

યુવાનો જ્યાં જ્યાં ભૂલતા હોય ત્યાં સાચા વિચારો આપો તે ભૂલને સુધારી લેવી

તેમજ પોતાની રૂઢિ કે સંસ્કૃતગત ખોટા સરકારોને દૂર કરવા માટે આવતી મુશ્કેલીઓ તરીને પશુ એ કાર્ય કરવું એ તેમની ફરજ છે.

અને જુવાનોએ પોતાના વિચારોને પ્રકટ કરતી વખતે ધૈર્ય અને ઉત્સાહ કાયમ રાખવા. વડીલો ન માને તો મીઠા સત્યામૃદથી તેને ગળે આ વાત ઉતારવી તેઓ જો વાત ન સમજી શકતાં હોય તો તેને સમજાવવાની કોશીષ કરવી અર્થાત બધું કાર્ય સ્નેહપૂર્વક કરવું અને ધીરે ધીરે આમળ ધપવું એ યુવાનોનું કર્તવ્ય છે.

સ્મરણીય વાતો

(૧) વડીલોના મહકાર વિના સાચોપાંગ કાર્યસિદ્ધિ નથી

(૨) વડીલો ભૂલતા હોય તો તેમાં સમાજના પ્રાચીન મંસ્કારોનો વિશેષ દોષ છે. પશુ તે બિચારા અશિક્ષિત હોવાથી તે વાત સમજી શકતા નથી, અને તેમ હોવાથીજ યુવાનોની તેના કરતાં બમણી ફરજ ઉભી થાય છે. માટે તેનો તિસ્કાર કરવો કે સ્વચ્છંદી વેગમાં તણાઈ જવું એ મહાન હાનિકર છે.

(૩) સ્વચ્છંદીઈતિમા ગપ્પૂનું અને સાથે માથે આત્માનું પણ પતન છે. વિકાસ નથી.

(૪) શિક્ષણની સાથે પરિપક્વ અનુભવની પણ ખૂબ અપેક્ષા છે.

(૫) જે કાર્ય સ્નેહ, ધૈર્ય, સંતોષ અને વિનયથી સાધ્ય થાય છે તે ખીજા ગુણોથી સાધ્ય કે શક્ય નથી.

(૬) પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોટી નથી. ધર્મ ખોટો નથી. પરંતુ તેના ગહકો ખોટા છે. તેથી તે દોષારોપણ ખીજા વસ્તુ પર સા માટે નાખવું ?

(૭) પ્રત્યેક ક્રિયામાં વિવેક એ એક અતિઉત્તમ અને ઉપયોગી વસ્તુ છે. તેનો દરેક કાર્યમાં રચનાત્મક ઉપયોગ થવો ઘટે.

એક તરફ આમ બને છે ત્યારે ફેટલીક વાર એમ પણ બને છે કે સસરાના કુટુંબપર ફેટલાક જમાખઓને પ્રથમથીજ ઘૃણા હોય છે. અને તે એટલી હદ સુધી કે તે પોતાની પત્નીને સુદા તેને પિયર જવામાં આનાકાની કે રોકડોક કરે છે. આ એક જમાખઓનું મહાદુષણ છે. તેમણે પોતાના શ્વશુર કુટુંબ પર મીઠો અને સાચો સ્નેહ રાખવો જોઈએ.

વેવાધઓ

આ બાબતમાં વેવાધઓએ પણ પરસ્પરનાં કર્તવ્યો બજાવવાનું હોય છે. પોતપોતાનાં પુત્રપુત્રીને યથાયોગ્ય શિખામણ આપી તે પોતાના ધર્મમાં દ્રઢ બનાવવાં જોઈએ. અને પરસ્પરનો મીઠો સંબંધ કાયમ રહે તે સારું અતિ લેવડદેવડના પ્રસંગમાં ન આવવું અને પરસ્પરનું હિત ધ્રુષ્ટી એક બીજાના ધરપર આર્થિક મંકટ આવે ત્યાં આર્થિક સહાય અને સારે માઠે પ્રસંગે એકબીજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખી સેવા બજાવવી જોઈએ.

વેવાણી

વેવાધ વેવાધઓ વચ્ચે ફેટલીકવાર લગ્નાદિ પ્રસંગે થોડું ધણ ઓછું વધું લેવાય દેવાય તો એકબીજા વચ્ચે કંકાસના પ્રસંગ નામે છે. આનું મૂળ કારણ વેવાણી હોય છે.

‘લગ્ન વખતે આટલાજ લાડવા મોકલ્યા, તેના જમાખને પાધર્થ પણ ન આપી, વેવાણુ તેને ઘેર ગયાં પણ આકરીજ ન કરી; એવં એવી નાની બાબતો સ્ત્રી વર્ગમાં બહુ મોટું સ્વરૂપ પકડે છે અને બહુ ધરમાં વહુને મેણાં ટાણાં મારીને સાસુ તેનું વૈર વાળે છે અને સામી વેવાણુ વળી પોતાને ઘેર જમાખ આવે ત્યારે તેની પાસે તેની માતાજીના દોષો ગાયા કરે છે. પોતાની છોકરીને પણ તારામ માલ ક્યાં બળ્યો છે? તારું તો ઘરમાં કંઈ ચાલતું નથી એમ કંઈ ઉશ્કેરી સાસુવહુમાં વિશ્લેષો પડાવે છે.

શાશ્વતી વેવાણીએ પોતાની સતતિના હિત ખાતર આવી કુટેવો છોડી દેવી ધટે. કાઠનું દીધુ લીધું બેસી રહેતું નથી. વળી સૌ સૌનાં ઘરનાં અલગ અલગ ધણીયાણી છે તો શા માટે લડી મરવું જોઈએ? એમ વિચારી પરસ્પર બેન સમાન સ્નેહ રાખવો જોઈએ અને પોતાનાં બાળકો કદાચ જૂલતા હોય તો તેને પણ હિત શિખામણ આપી તેના ગૃહસ્થાશ્રમને સુખી બનાવવો જોઈએ.

સાળા-બનેવી

સાળા-બનેવીએ પરસ્પરના આંતરિક જીવનમાં ન પડતાં વ્યવહાર પૂરતું કાર્ય રાખવું એ જ ઉચિત છે કે જોથી તેમનો સ્નેહ કાયમ રહે.

કેટલાક બનેવીઓને સાળાની અતિ મશ્કરી કરવાની કુટેવ પડી ગઈ હોય છે. આ એક મોટું દુષણ છે. નાના ભાઈ પ્રત્યે જાજો તેવું તેણે સાળા પ્રત્યે વર્તન રાખવું ધટે, અને એકબીજાના સહાયક બનવા પ્રયાસ કરવો ધટે.

સાળા કે બનેવી કાઠને નાની વયમાં તો વ્યવહારનો બોળો હોતો નથી કારણ કે તેમનાં માબાપો તે બધું સંભાળી લે છે, પરંતુ મોટી વયમાં તેમને માથે તે બોળો આવે છે ત્યારે સાળાએ પોતાની બેનના હિતને લક્ષમાં રાખી પૂર્વ સ્નેહ કાયમ રાખવા અને તેમના દુઃખમાં ભાગ લેવા બનવું કરી છૂટવું એ તેની ફરજ છે, અને સાળા કે તેમનું કુટુંબ દુઃખી હોય તો તેને મદદ કરવી એ બનેવીની પણ ફરજ છે.

સાહુ

બે બેનનાં બિન બિન પતિઓનું બે વચ્ચેનું જે સગપણ હોય તેને સાહુ કહેવાય છે.

આ સગપણ વહાલભર્યું હોય છે અને તે બે બેનોના પ્રેમથી ઉદ્ભવ્યું છે તેથી તે બે વચ્ચેનો જેટલો સ્નેહ અધિક તેટલું આ સગપણ પરસ્પરના સંબંધનું વર્ધક અને કાર્યસાધક બને છે. ઘણા સાહુ

એનો સ્નેહ પણ લાઇ લાઇ વચ્ચેના સ્નેહ જેવો સુદર હોય છે અને તે જીવનપર્યંત ટકે છે

આ બધાં સ્વજનો કહેવાય છે, એક પતિ અને પત્નીના લગ્ન-જીવનથી આ બધા સ્નેહો જન્મે છે અને બધા સ્નેહો ગૃહસ્થાશ્રમના મહન પથમાં વિશ્રામ સમા સુખદ અને સફળ હોય છે

મા, બાપ, ભાઇ, બેન, કાકા, ફફ, દાદા, દાદીએ બધા કુકુબી કહેવાય છે. મા અને તેનું કુકુમ એ સ્વજન ગણાય છે

(મત્ર અને સગધીવર્ગ સ્નેહી કહેવાય છે અને માસી, ફફ તેનું કુકુમ એ બધા મર્ગામબધીઓ ગણાય છે

આ રીતે સગા, સ્નેહી, સગધીઓ, સ્વજનો એ બધાનો યોગ મળે છે

પતિ અને પત્નીના ગૃહસ્થાશ્રમથી બીજા ઉગી થડનું વૃક્ષ બને છે આ બધા તેની ડાળીઓ, પાદાર્, પુષ્પો અને ફળો છે જેટલે અગે તેની નિમિત્તા અને રસાળતા તેટલેજ ગૃહસ્થાશ્રમનો સુદર રસ ચાખી શકાય આથી દરેક અંગ પછી તે સ્નેહી હો, સ્વજન હો કે, સગધી હો, સૌએ પોતપોતાનાં પૂર્વવર્ણિત ક્ષેત્ર પ્રમાણે પોત પોતાનાં પાગરપરિક કર્તવ્યો બજાવવા સારુ હમેશાં લક્ષપૂર્ણ રહેવું ધટે.

કુટુંબ નિર્માણ

૧૦

કુટુંબ અને તેનાં પારસ્પરિક કર્તવ્યો વિચારતાંની સાથેજ કુટુંબ શું ? તેનું નિર્માણ શાથી ? અને તેની ઉપયોગિતા શી ? એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉદભવે છે. તેથી આ પ્રકરણમાં કુટુંબની નિર્વાણ વિષયક વસ્તુ વિચારીશું.

આપણે એ સ્પષ્ટ અનુભવીએ છીએ કે ગમે તેવો માધન મમ્પત્ર ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છતાં જો તેનું કુટુંબ તેને સુખરૂપ ન હોય તો સુખના અપાર માધનો હાથમાં હોવા છતાં કલેશથી પરિ-ત્રાપ્ત ગણા કરે છે. નીતિકારોએ અભિલક્ષ્ય પદાર્થોમાં આરામ મેળ-વવાની અભિલાષા પછી બીજાને નંખર કુટુંબજન્ય સુખનો મૂક્યો છે. આથી પોતાનું કુટુંબ સ્નેહાળ અને વફાદાર કેમ બને તે સૌ કોઈ ઇચ્છે તે સ્વાભાવિક છે.

કુટુંબ શું કરે છે

કુટુંબ દુઃખમાં ભાગ પડાવે છે. સુખમાં સુખની વૃદ્ધિ કરાવે છે. સેવા અને સૌજન્યદ્વારા શારીરિક અને માનસિક શ્રમને નીવારી શાન્તિ અને આશ્વાસનની આરામ સમ્યામાં બૂલાવે છે. જેનું કુટુંબ વિશાળ અને સુસંગઠિત ■ તેનું સ્થાન સર્વત્ર સર્વોપરી રહે છે અને

તે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને ધર્મની પણ સુંદર સેવા બજાવી શકે છે. એકલે હાથે જે કાર્ય અસાધ્ય અને અસાધ્ય થાય છે તેજ કાર્ય 'ઝાઝા હાથ રણીયામણા' એ કહેવત અનુસાર કુટુંબના મંગલનથી સુશક્ય અને સુસાધ્ય બને છે.

કુટુંબનું મિલન

સ્ત્રી, પતિ, પિતા, માતા, પુત્ર, પુત્રી, ભાઈ, બહેન ઇત્યાદિ સંબંધો કેમ અને કેવા રૂપમાં જન્મે છે ? લિંગ લિંગ સ્થાનમાં ઉત્તાં એ પખીઓનો એકજ વૃક્ષમાં આવી રીતે સહજ મેળાપ કેવી રીતે થાય છે ? એ પ્રશ્ન અહીં સહજ રીતે ઉદ્ભવે છે અને એ પ્રશ્નની સાથે સાથે આ આખા વિશ્વનાં કાર્યકારણોનો કેાપડો ઉકેલવાને શુદ્ધિ તત્ત્વર બને છે, કંઈ શક્તિ કે કંઈ તત્ત્વ આ આખા વિશ્વનું નિદાનભૂત હશે ? એ પ્રશ્નનો આ પ્રશ્ન સાથે સહજ રીતે સુમેળ હોવાથી તે જાણવા મનુષ્ય ઉત્સુક રહે છે.

વિશ્વનું નિદાન

સૂર્ય, ચંદ્ર, આદિ ગ્રહો, પૃથ્વીની ચોમેર ઘેરી રહેલા એ ગંભીર મહાસાગરો, બળબળ વહેતી ઠલ્લોલિનીઓ, જ્યાં જ્યાં ગગનચુંબી શિખરોવાળા ગિરિવરો, જિંદી જિંદી પાતાળરૂપર્શી ભંકર ખીણો, પશુ, પ્રાણી, પક્ષીઓ, નાનાં મોટાં કાર્યો તથા એવી એવી અનેક અદ્ભુત વસ્તુઓ આ વિશ્વમાં છે કે જે માનવકૃતિથી પર છે, તેના રચયિતા કેાણ હશે ? માનવી માત્રને આ પ્રશ્ન મુઠવે છે, અને ત્યારબાદજ હું કેમ ઉત્પન્ન થયો ? અહીં કેમ યોગ્યો ? એક શુદ્ધિમાન અને એક શુદ્ધિહીન, એક સમજ અને એક નિર્બંજ, એક સતત શ્રમજીવી હોવા છતાં અલ્પ જ્ઞાનો જોડતા અને એક અલ્પપરિશ્રમી હોવા છતાં સદ્ગુણનો સ્વામી ! આ બધી વિવિધતા અને વિચિત્રતા શાથી ? એવી એવી અટપટી પ્રશ્નોનામાં માનવી ધડી ધડી ચુંચવાય છે. શુદ્ધિથી શક્ય તેટલા બધા તર્કો કરી ચૂક્યા પછી પણ જ્યારે તેનો નિર્ણય થતો નથી ત્યારે કોઈ એક તત્ત્વ તેને આશ્વાસન આપી દે

છે. તેનું હૃદય આવે પ્રમંથે ગદ્ગદિત થઇ બોલી ઉઠે છે કે 'કંઈક છે.'

આ 'કંઈક છે' એવી શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યને આગળ અને આગળ ધપાવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં શાસ્ત્રો અને અનુભવી પુરુષોએ માનવ-જાતિના સમાધાન અર્થે એ કંઈક તત્ત્વની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પના કરી છે. કોઈ એ તત્ત્વને વિશ્વના નિર્માતા, કોઈ પ્રેરક, કોઈ સચાલક કે કોઈ તટસ્થ એમ ભિન્નભિન્ન રીતે માનીને તે તત્ત્વને ઇશ્વર, શક્તિ, કર્મ કે માયા એવી એવી વિવિધ સંજ્ઞાઓ આપે છે.

ઇશ્વરતત્ત્વને સ્વીકારતાં મનુષ્યને ખુબ આશ્વાસન મળે છે તેના વિકલ્પો અને ભુદ્ધિના વિવાદો તેને પગલી શકતા નથી તે ઇશ્વરની અપાર શક્તિ આગળ અદ્વિતીયતાનો અનુભવ કરી નિરહકારી અને શ્રદ્ધાળુ બની રહે છે. ઇશ્વરની અનતતામા તે દિવ્યતા અને ભવ્યતાનો સાક્ષાત્કાર જુએ છે.

જેવી રીતે આ તત્ત્વના સ્વીકારવામાં લાભ થાય છે તેજ રીતે હાનિ પણ થવાનો સંભવ છે ખરો. કારણ કે ઇશ્વર પર બ્યારે મનુષ્ય વારંવાર નાનાથી મોટા કાર્યોનો આરોપ કરતો હોય છે ત્યારે કેટલીક વાર તે અધર્મ કે અકર્તવ્ય કમ્તી વખતે પણ તે પોતે માને છે અને પોતાની જાતને બનાવે છે કે મને ભુદ્ધિ આપનાર પણ ઇશ્વર છે. જેમ ઇશ્વરે સૂઝાડ્યું તેમ હું કરું તેમા મારો શો દોષ ! વળી ઇશ્વરે આખી સૃષ્ટિની વસ્તુઓ અમારે માટે તો બનાવી છે તો હું ગમે તે વસ્તુનો ગમે તે રીતે ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કે દુરુપયોગ કરી શકું તેમાં ખોટું શું ? આવી રીતે કર્તવ્ય બ્રષ્ટ બની જવાનો પણ સંભવ છે ખરો, તેમજ આવો મનુષ્ય બ્યારે સુખી થાય છે ત્યારે ઉન્મત્ત અને આળસુ બને છે. અને બ્યારે તે દુઃખી થાય છે ત્યારે તે અશ્રદ્ધાળુ અને અપરિશ્રમી પણ બને છે. કારણ કે ઇશ્વર કર્તૃત્વ સ્વીકારનારા મહાપુરુષોએ કેવળ આશ્વાસન સારુ તેનો

સ્વીકાર કર્યો છે અને તેઓ પણ, પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ હવાત્માના હાથમાં જ હથ્થરે સોપી છે તેમ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે તે દૃષ્ટિબિંદુનું તેવે, પ્રમંગે તે હવાત્માને લાન રહેતું નથી. આથી જ ગીતાશ્રમાં ભગવાન મૃષ્ટો એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપ્યો છે કે

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સુજતિ ત્રિભુઃ ।

ન કર્મેક્ષમયોગ સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥

અર્થાત્ આ વિશ્વમા કાર્યનો કે કર્મનો કર્તા હથ્થર નથી એટલું જ નહીં પરંતુ તે કર્મનું ફળ આપવામાં પણ હથ્થર સાક્ષીભૂત થતો નથી, માત્ર આ આપું જગત પોતપોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી જ વિકસે જાય છે રૂપે કોઈ આ માન્યતામાં નારિતકતાનો આરોપ નાખે । તે મારુ નીચેનું દ્રષ્ટાંત તપાસીએ.

વૃક્ષના ખીજમાં કુદગતી જ એવી શક્તિ છે કે તેને જો ચોખ્ખ ક્ષેત્રમાં મૂકવામા આવે અને તેના મહાયક તત્ત્વો જેવાં કે જળ, વાયુ ઇત્યાદિથી પોષવામાં આવે તો તે સ્વયં પોતાનાં સ્વજનતીય તત્ત્વોને આકર્ષી નિર્મિત થતું જશે અને આખરે વૃદ્ધ રૂપે પરિણામ પામશે. આ રીતે સૌ કોઈ નાનાં મોટા જતુમાં વિકસવાની પૂર્ણ શક્તિ છે એમ કહી ત્યાં પ્રાણીમાત્રને પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપી છે અને તેના મહાયક તત્ત્વો તો માત્ર નિમિત્ત કારણરૂપ છે તેમ સમજાવ્યું છે.

નિમિત્તોનો સંયોગ શાથી

આટલી વાત સ્પષ્ટ સમજવા પછી એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત માય છે કે ઉપાદાન કારણોને જે નિમિત્ત કારણો મળાને ખીલવે છે તે મેળવનાર તત્ત્વ કયું હશે ? આંખના વૃક્ષમાંથી ફેરી જ પાકે, પશુમાંથી પશુ જ જન્મે, માનવથી માનવ જ થાય એમ નિયમિત જરા પણ ભૂલ વગર એવાં એવાં હજારો કાર્યકારણો સ્પષ્ટ અનુભવાય છે તેનું સંયોજક આટલું બધું નિયમિત તત્ત્વ કયું હશે । તેનું સમાધાન અનુભવી પુરુષોએ પ્રમાણભૂત અને સ્પષ્ટ આપ્યું છે. એ તત્ત્વને પ્રારબ્ધ તરીકે તેઓ ઓળખાવે છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ

જૈનદર્શન પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધ બન્નેને સમાન કોટિનાં સ્વીકારે છે. તે બન્ને કર્મસંકિતના બે પાસાં છે. ફેર એટલો જ કે પુરુષાર્થ એ કરણીય તત્ત્વ હોવાથી હવે પછી કરવાનું હોય છે તેથી તેનો આત્મા, બુદ્ધિ અને શરીરદ્વારા પણ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. જ્યારે પ્રારબ્ધ એ પુરુષાર્થનું ફળ હોવાથી ગુપ્ત છે, તેથી તે સાક્ષાત્કાર થઈ શકતું નથી. તેમ છતાં આ વિશ્વની વિચિત્રતા તેનેજ આભારી છે. પ્રારબ્ધની પુણ્યતા કે અપુણ્યતાનો આધાર પુરુષાર્થની પુણ્યતા કે અપુણ્યતા પર નિર્ભર છે અને એ સિદ્ધાંતને અનુભવી બધીવાર તે ઉજામ નવીન પુરુષાર્થથી પણ દૂર કરવાનો મંતવ રહે છે.

બિન્નબિન્ન સ્થાને કીડી, ભમરા, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ બિન્ન સ્વરૂપે જન્મવાની પણ કારણભૂત તે વસ્તુ છે. જીવાત્માને જુદે જુદે માર્ગે ધમદી લઈ જવા એક બીજાના મયોગો અને વિયોગો ઉત્પન્ન કરવા ઇત્યાદિ બહુ ગુપ્ત કાર્ય જે તત્ત્વ આકર્ષક રીતે કર્યા કરે છે તે તત્ત્વ પણ કર્મનું એક પાત્ર અને તેનું નામ પ્રારબ્ધ જ.

કુટુંબ નિર્માણ

જે રીતે વિશ્વગત કાર્યોનું નિદાન કર્મ છે તેજ રીતે કુટુંબ નિર્માણમાં પણ કર્મોનો હિસ્સો છે. કે જે બિન્ન બિન્ન સ્થળે રહેવા જીવાત્માઓને એક સ્થળે લાવી કુટુંબ રચના કરી આપે છે. એ કુટુંબના મિલનમાં પ્રારબ્ધનું પાત્ર વિશેષતઃ કારણભૂત છે. પણ તેની મુદગતા કે અમુદગતા સર્જવાનું કાર્ય તો પુરુષાર્થનાજ હાથમાં છે તે અદ્વી પણ જીવન ન ઘટે.

કેટલાક મનુષ્યો કેવળ પુરુષાર્થનેજ પ્રાધાન્યપદ આપે છે. જ્યારે કેટલાક કેવળ પ્રારબ્ધનેજ પ્રાધાન્યપદ આપે છે. આ બન્ને માન્યતાની એકાંતતાને પરિણામે પહેલો પુરુષાર્થી માણસ સુકર્મનું સારું ફળ અને દુષ્કર્મનું ખરાબ ફળ ભોગવવા પ્રત્યે અવિશ્વાસ બની જવાથી

પોતાના ઔદિક સ્વાર્થને માટેજ પુરુષાર્થ વેડી નાખે છે. આથી તેને પુરુષાર્થ મત મટી અસત્ બને છે. પુરુષાર્થનો ઉપયોગ આત્મવિકાસ અર્થે કરવાનો અધિકાર ઈતર પ્રાણી કરતાં મનુષ્ય જાતિ માટે વધુ પ્રમાણુમાં સોંપાયો છે પરંતુ તેજ પુરુષાર્થ જ્યારે આત્મવિકાસને બદલે આત્મપતનના કાર્યમાં યોગ્ય ત્યારે તે અસત્ પુરુષાર્થ એટલે કે પાપ કહેવાય છે. જે ખેડૂત બીજ વાવવાનો ઉદ્દેશ ધામ કે ફાતરને માટે પધોખ માની લે છે તે મૂર્ખ કહે છે તેવીજ મૂર્ખતા આ પ્રકારનો માનવી મતલ કયાં કરે છે.

વળી કેવળ (એકાંત રીતે) પ્રારબ્ધનેજ માનનારો હાસતાં અને ચાસતાં જે થવાનું હતો તે થશે, હું શું કરી શકવાનો હતો ? એમ પ્રત્યેક નાનાં મોટાં કાર્યોમાં નિરુત્સાહી વૃત્તિ દાખવી આગમ્ન બનતો જાય છે. પરિણામે એ જન્મેનું એક યા બીજી રીતે પતન છે પણ વિકાસ નથી. હા, એવું બને છે ખરું કે કેટલાક કાર્યોમાં તે જન્મે પેદા કોઈ એકની વિશેષતા હોય ખરી, પરંતુ પ્રારબ્ધનું પાસું ગ્રપ્ત હોવાથી માનવી તેને જોઈ શકતો નથી, ધણી વખત જેને એ અનિષ્ટ માનતો હોય છે તેજ વસ્તુ તેની ઇષ્ટ માધક પણ નીવડી પડે છે એવું આપણે ઘણી વખત અનુભવી શકીએ છીએ. આથી માનવજીવનને માટે અધિક હિતાવહ તો એક જ વસ્તુ છે કે તેણે સતત મત્ પુરુષાર્થ કર્યા કરવો. સત્પુરુષાર્થ કયો ?

ભિન્નભિન્ન ધર્મના મંસ્થાપકોએ પુરુષાર્થની મત્વતા ઓળખવા ખાતરજ ધર્મંતરન બિન્ન બિન્ન રીતે સમજાવ્યું છે.

ઇતર કોઇપણ પ્રાણીજાતને દુભાવ્યા સિવાય પોતાની જાતને નિર્બાંધ કરી અને તેટલું વિશ્વને ઉપયોગી થઇ પડવું તે સત્ કે શુદ્ધ પુરુષાર્થનું ચિહ્ન છે. તેની પાલન ક્રિયા કરવામાં ઉપસ્થિત થનાં સંકટોને સહી લેનાં અને લક્ષ્યરાખણ રહેવું તે તત્ત્વને ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યું છે. એ તત્ત્વની આરાધનામાં ચૈતન્યનો વિકાસ અને શુદ્ધિ છે

આવી રીતે પુરુષાર્થની શુદ્ધિ જાણ્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો એ માનવીના પોતાના હાથની જ વસ્તુ છે. કુદરતે તેને તે શક્તિ પણ પૂરતા પ્રમાણમાં આપી છે. જો કે નિરંતર પુરુષાર્થ કરવા છતાં ફળની અદ્યતા કે ફળના અભાવનો કેટલીક વાર આપણને અનુભવ થાય છે ખરો. પરંતુ તેનું કારણ માત્ર પ્રારબ્ધ જ છે. તેને માટે એક મહાપુરુષે કહ્યું છે કે-

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

જો તમે સદ્બલ્ન કરો છતાં કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો નિરાશ ન થશો. માત્ર તે પ્રારબ્ધ (પૂર્વપુરુષાર્થ) નું જ ફળ છે.

આવી રીતે સમજપૂર્વક જો શક્તિઓના સ્વીકારથી મનુષ્યને આશ્વાસન અને પ્રેરણા મળે છે.

આ સ્થળે એક વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે પ્રારબ્ધ એ કોઈ વિકરાળ રાક્ષસ નથી. પ્રારબ્ધ એ માનવીની પોતાની જ પૂર્વકૃતિનું જ પરિણામ છે. જીવાત્મા પોતાનાં હવે પછી કરાતાં કર્મો પરત્વે વધુવધુ જાગરૂક રહે તે સારુ માનવી સાથે રહી તે એક પ્રયત્ન શિક્ષક તરીકેનું કાર્ય બજાવે છે, અને ‘જ્ઞાણ કર્મણ ન મોક્ષ ભવિષ્ય’ કરેલાં કર્મોને ભોગવ્યા વિના મુક્તિ નથી તે સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરે છે.

આપણે એ બંને શક્તિઓની આટલી વિચારણા કરી લીધા પછી તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી તપાસનાં એ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે કુટુંબનિર્માણમાં પુરુષાર્થ કરતાં પ્રારબ્ધની જ મુખ્યતા છે. જે સમાન પ્રકારના જીવાત્માઓ હોય છે તેઓ ‘સમાનક્ષીલવ્યસનેષુ સદ્ય’ એ સિદ્ધાંતાનુસાર પોતપોતાના કર્મની પારસ્પરિક સમાન મામત્રીને અંગે એક સ્થળે જન્મે છે અથવા આવી મળે છે. એમ એક ખીખના ઝણાનુબંધો ભોગવી એકબીજાના સહાયક બનવા વિકાસ અર્થે એક સ્થળે યોજાય છે.

આથી કુટુંબનિર્ગાથ પશુ આકસ્મિક કે અનાવશ્યક નથી પરંતુ આવશ્યક અને સહેતુક હોય છે તે વસ્તુ ઊપલબ્ધી સમજી લેવી જોઈએ. આટલું ચર્ચા સમાપ્ત તો “હું જ બધું કરું છું, હું ન હોઉં તો કુટુંબનું શું થાય ?” એવું એવું મનુષ્ય અભિમાન પશુ ધરે નહિ, તેમજ “કૌટુંબિક ફરજોનું બંધન શા માટે જોઈએ ?” એ તો પરાધીનતા છે.” એવું એવું માનીને કર્તવ્યમ્યુત પશુ બને નહિ.

વ્યક્તિગત સુખ ઈચ્છનારને પશુ કૌટુંબિક સુખનો ખ્યાલ કરવો આવશ્યક છે. કારણ કે વ્યક્તિગત સુખનો ઉપભોગ પશુ ત્યારે જ સફળતા પામે છે

કૌટુંબિક સુખ સાથી થાય

કૌટુંબિક સુખ કેવળ ધનાર્જનથી સંભવતું નથી. આ વસ્તુ બાંધવા છતાં આજે મનુષ્ય બૂલી જાય છે. તે ધનાર્જન પાછળ જેટલો શ્રમ લે છે તેટલો કુટુંબનાં સંગઠન અને સંસ્કારિતા પાછળ ભાગ્યે જ લેતો હોય છે. જેટલે અંશે પ્રથમ વસ્તુની મુખ્યતા અને ખીજી વસ્તુની ગૌણતા અપાર્થ છે તેટલું જ તેનું દુષ્પરિણામ પરસ્પર અનુભવાય છે. જેઓ ધનની ઓછપ એ જ કૌટુંબિક કલહનું કારણ છે એમ માને છે તેમાંના ધણાખરાને હવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ગયો હશે કે ધનની અપાર વૃદ્ધિ થવા છતાં પશુ કૌટુંબિક કલહમાં ન્યૂનતાને બદલે અધિકતા જ વ્યાપી છે. જો કે તેનું મૂળ કારણ શું છે ? તે તેણે હજી સુધી વિચાર્યું નહિ હોય, પરંતુ તે સંગઠન અને સંસ્કારિતાની ત્રુટિ ત્રિવાય ખીજું કર્યું એ નથી.

સંગઠનનો ઉપાય

ખીજા ખંડના પ્રારંભથી જ સંગઠનના ઉપાયની વસ્તુ આપણે વિચારતા આવીએ છીએ. પરસ્પરના કર્તવ્યો ચર્ચા રીતે બાંધવાય તો સફળ રીતે સંગઠન શક્ય બને છે. પરંતુ તે ખાતર પશુ સંસ્કારિતાની આવશ્યકતા તો છે જ.

જે સંસ્કારી કુટુંબ હોય છે ત્યાં માતૃ-તાતૃ, હૃ-હૃ એવી શુદ્ધ સ્વાર્થવૃત્તિ હોતી નથી. તેઓ એક બીજા અત્યે માયાળુ અને સદિષ્ટ રહે છે. આથી તે મગફળ કાચમ ટકી રહે છે.

સંસ્કારિતાનો આધાર

બધાં મનુષ્યો એમ માને છે કે 'સંસ્કારિતાનો આધાર તો પ્રારબ્ધ પર જ છે, પ્રારબ્ધ આગળ બીજું શું કરી શકાય।' આ વાતમા તથ્યાંશ છે ખરો. કારણ કે એક જ માતાનાં ઉદરથી જન્મેલાં બે બાળકો શરીર બંધારણ અને પ્રકૃતિથી કેટલીકવાર સાવ ભિન્ન હોય છે. આ બધું પૂર્વકૃત કર્મનું વૈવિધ્ય પરિણામ છે. પરંતુ તેમ છતાં તેમાં નવીનતા સર્જવાનું કે ન્યૂનાધિક્ય બનાવવાનું કાર્ય તો પુરુષાર્થ પરજ આધાર ગણે છે તે પણ બૂલવું ન જોઈએ. આથી પ્રારબ્ધવાદી મનુષ્યે પણ નવીન પુરુષાર્થથી શક્ય તેટલી સુદરતા લાવવા કમર કસવી જોઈએ.

મસ્કારિતાના સજારનો મોટો આધાર બહેનોની સંસ્કારિતા પર નિર્ભર છે. કારણ કે બહેનો એ સતતિની માતા છે આથી કુટુંબ-નિર્માણનું મહત્વભર્યું કાર્ય તેજ કરી શકે છે. કુટુંબને આદર્શ બનાવવા ઇચ્છનાર કુટુંબના આગેવાને બહેનોમા સુસંસ્કાર રેડવા માટે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન આપવું જોઈએ એ કૌટુંબિક દ્રષ્ટિએ જોઈતું જરૂરનું છે તેથી વિશેષ વ્યક્તિગત સુખ અને હિતને માટે પણ આવશ્યક જ છે.

પાડોશી ધર્મ

૧૧

કુટુંબ્ય કર્તવ્ય વિચારી લીધા પછી તરતજ જે ખીજી જાતની કર્તવ્યપ્રણાલિકા શરૂ થાય છે તેમાં સૌથી પહેલું સ્થાન પાડોશીના સંબંધનું છે. તેથી આ પ્રકરણમાં પાડોશીધર્મ વિચારવાનું રાખીશું.

મનુષ્ય કુટુંબ્યને તો પોતાનું જ માને છે, અને ન્યાં પોતાપણું હોય ત્યાં તે કર્તવ્ય પ્રતિ તે સતત જાગરૂક રહે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ સ્નેહ પોતાના કુટુંબ્ય જોડલા સંકુચિત વર્તુલમાં જ ધતિ-સમાપ્તિ પામી જાય તો તે પવિત્ર સ્નેહ અમત્વના રૂપમાં વિકૃત થઈ જાય છે. આથી તે સ્નેહનું ક્ષેત્ર વિકસાવવાનાં મહાપુરુષોએ બિનબિન સ્થાનો નક્કી કર્યા છે. તેમાં પણ પ્રથમ સ્થાન પાડોશીધર્મનું જ છે.

પાડોશી ધર્મ જાળવવાની જે રીતે મનુષ્યને આવશ્યકતા લાગે છે તેજ રીતે પાડોશી ધર્મને રચનાત્મક જાળવવાની ઊંડી ઊંડી ઈચ્છા પણ તેને સતત રહ્યા કરે છે. પરંતુ પાડોશીધર્મ ઘોને ઢઢેવો એજ ગિતનીય વસ્તુ છે.

પાડોશી એટલે ?

પાડોશી એટલે પાસે રહેનારાં એટલો જ જો તેનો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે તો પોતાની પાસે રહેનાર પત્નીને પતિ પણ પાડોશી જ લાગે. માતા પુત્રને પણ પાડોશી જ ગણે, અને એટલા જ

ક્ષેત્રમાં તે પોતાના પાડોશી ધર્મની ઇતિસમાપ્તિ માની લે. પરંતુ એ કંઈ પાડોશી ધર્મ જાળવ્યો ન ગણાય.

ઈતર આણીઓ પોતાની જાતિ અત્યે વફાદાર અને સહાયક રહે તો તેના કરતાં મનુષ્ય જાતિમાં માનસિક વિકાસ વધુ હોવાને લીધે તેની કર્તવ્ય જવાબદારી અધિક હોય તે સ્વાભાવિક છે તેનું કર્તવ્યક્ષેત્ર જેટલું કમપૂર્વક વિકસિત બનવું જાય તેમ માનવસમાજને માટે જન્મભૂમિની વ્યાખ્યા પણ તેટલી જ વિશાળ હોવી જોઈએ. આથી મનુષ્ય માત્ર પોતાના જન્મસ્થાનને જ જન્મભૂમિ મનાવવાને એસી રહેતો નથી બલકે જે દેશમાં તે જન્મ્યો હોય છે તે આખા દેશને જન્મભૂમિ માને છે, અને જાતની જન્મભૂમિનું સ્વર્ગદાવિ જરીયસી એવો તેને અપાર પ્રેમ હોય છે. આ આખો મારો દેશ છે એમ માની તે પોતાના ઇષ્ટ પુરુષાર્થને પણ દેશના શુદ્ધ હિતાર્થે જ વાપરે છે. રાષ્ટ્રની આબાદી કાંજે મથે છે અને મરી ફોટે છે પરંતુ પોતાના દેશખાતર ઇતર દેશનાં સંપત્તિ, સુખ કે સાધનો દેખીતી રીતે કે દગા પ્રપચથી જો તે છૂટી લઈ દેશને આબાદ કરે તો તે આબાદી રાષ્ટ્ર અંગમાં કુસંસ્કારો રેડનારી અને પરિણામે હાનિ ઉત્પન્ન કરનારી યઈ પડે છે એ તત્વચિંતક મહાપુરુષોએ જાણીપા વચારી પાડોશી ધર્મની સુંદર યોજના મૂકી છે.

એ દ્રષ્ટિબિંદુથી અને ઉચ્ચ કક્ષા પર એસીને જ્યારે આપણે પાડોશીધર્મ વિચારવા બેસીએ ત્યારે પોતાનો આખો દેશ પોતાના ધરરૂપ હોય અને એ દેશની આખીયે પ્રજા પોતાના કુટુંબરૂપ હોય જેમ કુટુંબનાં બિન્નબિન્ન અંગો ધનાર્જન જેવું ઉપયોગી કાર્ય કરતા હોય કે સેવા બજાવતાં હોય છતાં એ બંને પાત્રો પરત્વે સૌને અબેદતા રહે છે તે જ રીતે આખા દેશમાં બધા સમાજો અને જાતિઓ પરસ્પર અબેદ બાવે વર્તે. આ રીતે રાષ્ટ્રગત કુટુંબબાવ વ્યવસ્થા થતાની સાથે જ બીજા રાષ્ટ્રો અત્યે પાડોશીધર્મ જાળવે અને

તે પાડોશીધર્મનો જોમ જોમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ તે આપુંયે વિશ્વ મિત્રભાવની લાગણીમાં ઓતપ્રોત બનતું જાય.

જો કે આવે સમયે પણ માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિ સાવ નાબૂદ તો ચાલ કે કેમ ? તે તો ગંભીર પ્રશ્ન છે. પરંતુ ત્યારે સ્વાર્થ હોવા છતાંયે જ્ઞાનની અધમ દશા જોયો તો તે ન જ હોય. એ નિશ્ચિત વાત છે. ત્યારે માનવજાતને ભૂખમરો, બેકારી અને એવાં એવાં દુઃખો તો અવશ્ય ન જ હોય. સારાંશ કે તે સ્વાર્થ હોય તેથી હિમ્મત ક્ષાનો સ્વાર્થ હોય.

આજે આટલું પાડોશીધર્મનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ કદપનાથી પણ અતીત લાગે છે. તે ગમે તે હો પરંતુ તેવી વસ્તુ અસ્વાભાવિક કે અશક્ય તો નથી જ.

આજે પ્રચલિત જે પાડોશીધર્મની વ્યાખ્યા છે તે દ્રષ્ટિએ પણ પાડોશી ધર્મ બજાવવામાં આવે તો પણ તે કંઈ ખોટું નથી પછી એ ધરની પાસે રહેનાર હોય, એક ગામનો વસનાર હોય 'કે ગમે તે હોય.

પાડોશી મત્તે

પાડોશીધર્મ બજાવનારાએ આટલી બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ—

[૧] તે ગમે તે ધર્મ, ગમે તે શાંતિ કે ગમે તે સમાજનો મનુષ્ય હોય તેમની સાથે સહિષ્ણુતાથી વર્તવું જોઈએ.

વિષ્ટે વિષ્ટે મતિર્મિત્તા એ માનસશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ મનુષ્યમાત્રને વિવ્રલિલ વિચારો અને બિન્નબિન્ન દ્રષ્ટિઓ હોય છે તેમ સમજી માનવી માત્ર વિચારોથી સ્વતંત્ર છે તેમ સ્વીકારવું જોઈએ. તે વિચારોમાં પાછળ હોય કે શાંતિથી હલકો હોય તો પણ તેનો તિરસ્કાર કરવાથી તેનું વર્તન કે વિચાર સુધરી શકતાં નથી. બદલે વધુ બગડવાનો સંભવ છે. એટલે તેને ખોતાની કક્ષામાં લાવવા સારું

પણ સ્નેહ અને સહિષ્ણુતા એ બે જ ઉપાયો ખીજા બધા કરતાં ઉત્તમ અને ઉભયને હિતકર્તા યર્ધ પડે છે. એમ ભાંડાણુથી સમજી લેવું જોઈએ.

[૨] તેનું દિલ ન દુભાય તેવું મન, વાણી કે કર્મથી બને ત્યાં સુધી વર્તન રાખવું જોઈએ.

આમાં બ્યવહારની એક સુક્ષ્મ વાતથી માંડીને ઠેક ધાર્મિક ક્રિયા સુધીની મહત્વવાળી વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. જો કે આ કાર્ય વિચારોમાં કે વાણીમાં જોડાઈ સહેલું છે તેટલું આચરવામાં કઠિન છે પરંતુ પાડોશીધર્મ બજાવનારાએ તો તેમ ક્યેં જ છૂટકો.

ધારો કે તમે કોઈ સ્થળે બેઠા છો કે ક્યાંય યુસાફરી કરો છો. તમને ખીડી પીવાનું જૂરું બસન છે. તમારી પાસે બેઠેલો પાડોશી તેને ઇચ્છતો નથી. છતાં તમે તેની પાસે બેસી ધુમ્રપાન કરો તો તેમ સમજવું જોઈએ કે તમે પાડોશી ધર્મ ચૂકો છો. આજ રીતે ખાદ્ય પદાર્થોમાં પણ તમારી પાસે બેસનારાઓ કે જોનારાઓને જોઈ તમે તેની ઇચ્છા જણો કે તે પદાર્થ તમને ઇષ્ટ નથી કે અમતો નથી તો તમે તેની સામે ખાઓ તો ત્યાં પણ તમે પાડોશીધર્મથી બહુ થાઓ છો એમ સમજી લેવું જોઈએ. તમારા ધરનો કચરો તમે પાસે નાખીને કદાચ તમે સ્વચ્છતા યે મેળવી હોય તોયે તમારે સમજવું જોઈએ કે તમે તમારા પાડોશી ધર્મ ચૂક્યા છો. આજ રીતે નાનાં કે મોટાં દરેક કાર્યોમાં પાડોશીનું મન ન દુભાય તે રીતે દરેક

એક મસ્તિશ્વરી પાસે નીકળતી ભજનમંડળી પોતાના મુસ્લિમ બાઈની બઙ્ગીમાં હરકત ન થાય તેવો બાગ્યે જ વિચાર કરે છે. આજ રીતે હિન્દુના દેવળ પાસે નીકળતા મુસ્લિમ બાઈઓને પણ પોતાના પાડોશીનું દિલ ન દુભાય તેનું ભાન બાગ્યે જ હોય છે. જો ધર્મને નામે આવું ઝનુન બાપતું હોય, માનવજાતને તિરસ્કાર મળતો હોય, નાના મોટા જીવ જંતુઓને કષ્ટ કે હાનિ પહોંચતાં હોય તો તે ધર્મ નથી પણ ધર્મનો વિકાર છે. આ વાત બાઈબલ, કુરાન, ગીતા તેમ જ ધર્મપદ અને ઉત્તરાધ્યયન ઇત્યાદિ-ભિન્નભિન્ન શાસ્ત્રોમાં ધર્મના પવિત્ર પ્રવર્તકોએ સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધી હોવા છતાં મમજાતું નથી. હા રૂઢિનું કેવું પ્રાબલ્ય ?

[૩] પાડોશીના સહાયક બનો.

અહીં કાંઈ એમ ન માને કે પાડોશી ભિન્ન ધર્મ કે ભિન્ન જાતિનો હોય તો તેને સાથ કેવી રીતે અપાય ! કારણ કે કોઈને સાથ આપતાં કે કષ્ટમાં સહાય પહોંચાડવામાં ધર્મની હાનિ નથી પણ વિકાસ છે. માનવજાતની સેવા કરવામાં જ સાચો ધર્મ છે. ગીતાશ્રમાં ભગવાન કૃષ્ણને ભક્ત અર્જુને બ્યારે એ પ્રશ્ન કર્યો કે આપનો ભક્ત કોણ ? ત્યારે અમુક જાતનાં ચિદ્ધ, અમુક જાતનો વેસ ધારણ કરનાર કે દીલાં દપકા કરી અમુક જાતની પૂજા કરનારને તેમણે ભક્ત ગણાવ્યો નથી. કારણ કે તે દેવળ બાઈ સાધનો છે. ગુણ વિનાનાં તે સાધનો કે ઉપકરણો તો હિલટા દહા અને માયાનું સેવન કરાવી ભગવાનથી ભક્તને વિખૂટા કરાવનારા ચર્મપડે છે. તેથી જ ગીતાશ્રમાં નિમ્નોક્ત રીતે ભક્તની ગુણવિશિષ્ટતા બતાવી છે—

અદ્વેષા સર્વેભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ ઇવ ચ

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખ સુખ-ક્ષમો ।

સંતુષ્ટઃ સત્તતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મદમક્તઃ સ સે પ્રિયઃ ॥

વિશ્વના કોઈપણ જીવ સાથે જે વૈર, ધ્રુવિજ્ઞતા નથી, મિત્રભાવે રહે છે, અન્યને દુઃખ આપતો નથી તેમ જોઈ પણ શકતો નથી, નાના મોટા જીવો પ્રત્યે જે કરુણા રાખે છે, જે મમતા અને અહંકારથી અળગો વસે છે, જે સુખમાં છટી જતો નથી અને દુઃખમાં હિંમત હારતો નથી, જે વિપત્તિમાં સહનશીલ બને છે, મળેલામાં મંત્રાષ માને છે, જે અતત આત્મલક્ષી રહે છે, જે દમિતેન્દ્રિય અને દ્રઢ સંકલ્પવાળો છે, મન અને શુદ્ધિના વિકલ્પોથી પર રહે છે તે જ આદર્શભક્ત છે અને તે જ મને (ભગવાન કૃષ્ણને) પ્રિય છે.

આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યને સાથ આપવામાં તો ઉલટી ધર્મની રક્ષા છે.

ખીન્ને પ્રથમ જાતિનો છે. જાતિનો મૂળ આધાર તો ગુણકર્મપત્ર જ નિર્ભર છે, અને વર્ણવ્યવસ્થાને અંગે જ જાતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે પરંતુ આજે જાતિવાદમાં રૂઢિનું એટલું બધું જોર બાધ્યું છે કે તેને ઉદ્દેશ આજે આપણે ભૂલી ગયા છીએ અને તેથી જ જાતિવાદની ઓશમાં ઉચ્ચનીચના ભેદો કરી માનવીની સ્વાર્થવૃત્તિ લકડ્યા જ કરે છે. એટલે જ અત્યારે અતિ દયાળુ ગણાતી કોમ કૂતરા મિલાડાડે તેથી પણ સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓની સેવા કાળે અચવા દયા કાળે જાતિના ભેદ સિવાય સેવા ખુશીથી કરી શકશે, પણ પોતાથી વિના જાતિનાં માનવ જેવા અતિ ઉપયોગી પ્રાણીની પણ તે સેવા કરતા અચકાશે. આ સ્થિતિ બહુ ખેદજનક છે. આ રીતે તો ઉલટું માનેલો જાતિધર્મ બળવવા જતાં પોતાનો વિશિષ્ટ ધર્મ મનુષ્ય ગુમાવી બેસે છે.

વળી જન્મગત જાતિના ભેદે એક ખીજી પણ મહાન તુકશાન કરી નાખ્યું છે. પાતાળકુળમાં જન્મેલો એક મનુષ્ય લલે રાક્ષસનાં કર્મો કરતો હોય, મૂર્ખ અને અસંસ્કારી હોય અને પાતાળનાં કર્મોથી સાવ વિહીન હોય છતાં એવા ધર્મભટ્ટ જાતિજાત સાથે ખાવાપીવા સુધીનો સહકાર કરવામાં તે જાતિનાં માથુસો જરા પણ અચકાશે

નહિ. પરંતુ જો ઈતર જ્ઞાતિનો અને તેમાં પણ તેઓ જોને નીચ માને તેની સાથે તો તે ઉચ્ચકર્મી, સંસ્કારી અને ધર્મિષ્ઠ હશે તો પણ જરા સરખેયે સહકાર નહિ દર્શાવે. તેના દુઃખમાં ભાગ નહિ પડાવે બદલે તેના તરફ ધૃષ્ટા અને તિરસ્કારની દ્રષ્ટિએ જોશે. જાતિવાદની આ અસર માનવીને દેવ બનાવવાને બદલે કે બવહારમાં સહાયક થવાને બદલે નીચ, અધમ અને નિષ્ક્રિય બનાવે છે. આથી જો જાતિવાદની સુધારણા થવાની આજે આ દ્રષ્ટિએ પણ ખુબ આવશ્યકતા છે.

જાતિવાદના વિનાશ

આ સુધારણા થવાથી કંઈ જાતિનો નાશ થવાનો નથી પણ જાતિની શુદ્ધિ થવાની છે. આવી શુદ્ધિ થવાથી સા કોઈ સંસ્કારી બનવા આદરશે, અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા પછી સહકારી જીવન ઉત્પન્ન થવાથી બ્યવહારિક અને ધાર્મિક દરેક કર્તવ્યોમાં માનવી જગત્ક રહેશે. એટલે જાતિની આ સંસ્કારિતામાં રાષ્ટ્ર અને ધર્મ બન્નેનું હિત થશે અને જાવાર: પ્રયત્નો ધર્મ. તે પણ બરાબર યથાર્થ રીતે સમજાશે.

ઉપરનાં ત્રણ કર્તવ્યોને દરેક મનુષ્ય નીકટના મનુષ્યો પ્રત્યે બજાવે તેણે પાડોશીધર્મ બજાવ્યો ગણાય. આ પાડોશીધર્મનો જેમ જેમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ જો માનવીનો વિકાસ થતો જાય અને પાડોશીધર્મનું ક્ષેત્ર પણ વિકસિત બનતું જાય. પ્રથમ કુટુંબ પછી પાસે રહેનાર. સમાજ, દેશ અને વિશ્વના મનુષ્યોથી પણ ક્રમશઃ આગળ વધી ઈતર સહજાતિસહજ પ્રાણી પરત્વે પણ તે ધર્માચરણ થવા માટે ત્યારે તે પાડોશીધર્મ મટી આત્માત્મિક ક્ષેત્ર પર પહોંચીને આત્માનો અવિચળ અને અવિચ્છિન્ન આનંદ પ્રાપ્ત કરે. જાણના

આ પાડોશીધર્મ બજાવનાર એમ ન સમજે કે હું આ પરાંપકાર કરી રહ્યો છું. કારણ કે તે તો પ્રાણીમાત્રનું કર્તવ્ય જ છે. અને

ગિડાણુથી તપાસતા તો તે પોતાનું જ ઇષ્ટકર્તા છે કારણ કે સંસારમાં પ્રાણીમાનને ખીજની સહાયની બિનલિખ સ્ત્રોતમાં આવશ્યકતા રહે જ છે

ત્યારે એક મનુષ્ય ખીજને સહાય કરતો હોય છે ત્યારે પ્રથમ તો તેને આત્મસંતોષ મળે છે, અને પોતે સહાય કરી એ સહાયક બાવના અદોલનને ઉત્પન્ન કરતો હોય છે તે આદોલનની અસર તાત્કાલિક કે પછી અવશ્ય વાતાવરણ પર અને વાતાવરણની અસર વ્યક્તિ પર અવશ્ય માય છે, અને તેથી ગ્રેરાઇ જેની તે સહાય કરે છે તે વ્યક્તિ અથવા તેથી ઇતર કોઇપણ પોતાની આપત્તિ સમયે અવશ્ય સહાય પહોંચાડે છે આ રીતે પાડોશીધર્મ બળવનો એ અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે એમ આપણે આ પરથી સ્પષ્ટ અનુભવી શકીશું.

સામાન્ય કર્તવ્યો

૧૨

જ્યાં સુધી વર્તુલ્યવસ્થા યથાર્થ રૂપમાં હતી ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ગોના કર્તવ્યનિર્દેશમાં આખાએ રાષ્ટ્રિય ધર્મનો સમાવેશ થઈ જતો. આજે જાતિ, સમાજ એવા એવા અનેક વિભાગો અને પેટાવિભાગો પડી ગયા છે. વળી જાતિમાં જન્મેલા તે તે જાતિના કર્તવ્યાનુસાર કર્તવ્યો કરે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. આ વ્યવસ્થા તુટી જવાથી કર્તવ્ય ક્ષેત્રો પણ સ્વાભાવિક રીતે વધુ પ્રમાણમાં યાદ ગયાં છે. આ ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ તેનો અહીં પ્રશ્ન નથી. કારણ કે કોઈપણ ધોરણે કાળપરિવર્તનની સાથે ન બદલાતાં કાયમ રહે તેવું બની શકતું નથી. પૂર્વકાળમાં પણ ધણીવાર વ્યવસ્થાઓમાં પરિવર્તન થયાં છે. એટલે આજે જાતિગત કર્મ કરવાનો આગ્રહ રાખવો એ જરાયે ઈષ્ટ નથી અને શક્ય પણ નથી. પ્રથમ આપણે જે રીતે આખા કુટુંબના પરસ્પરના બ્યક્તિગત કર્તવ્યો વિચારી ગયા છીએ તેજ રીતે અહીં ધંધાદારીને અંગે બ્યક્તિગત કર્તવ્યો વિચારવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે.

કૃષિકાર

માનવસમાજને સૌથી પહેલાં અન્નની આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે જીવનનાં ત્રણ આવશ્યક તરવો પૈકી હવા અને જળ તો

કુદરતી અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્યારે અન્નને તે ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. ફળ, દૂધ, વનસ્પતિ ઇત્યાદિ વસ્તુઓની પાછળ બહુ શ્રમ લેવો પડતો નથી. પરંતુ વિશ્વના આખા મેનવસમાજને તેટલા જ તત્ત્વદ્વારા જીવન ચલાવવું એ શક્ય નથી, અને તેથી જ વૃદ્ધિ અને સૃષ્ટિ એ અન્નનો લાભ લઈ તનબળથી મનુષ્યે એ અન્નને ઉત્પન્ન કરવાને જે વૃત્તિ સ્વીકારી છે તે અતિ અતિ ઉત્તમ છે, અને તે એકલા માનવ સમુદાયને જ નહિ પરંતુ એક કીડીથી માંડીને પશુ-પક્ષીના ઇતર પ્રાણી સમુદાયને માટે પણ તેજ હિતાવહ છે.

માનવ જેવા દયાળુ પ્રાણીને પણ ક્યુદા સમાવવા માટે જીવો જીવસ મક્ક એ દૂર વૃત્તિને આધીન અગત્યા થઈ જવું પડતું અને કશોડો નિરપરાધ પશુઓની અનિચ્છાએ પેટનો ખાડો પૂરવા ખાતર હિંસા થઈ જતી. તે મુશ્કેલી અન્નની અધિકતાથી દૂર થઈ ગઈ. જો કે આજે અન્નાદિ પુષ્કળ હોવા છતાં જીવહિંસા સાવજ નાબૂદ થઈ છે તેવું કશું નથી. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે તે ઓછી થઈ નહોતી અને થાય છે. તેમાની કેટલીક રૂઢિથી, કેટલીક અજ્ઞાનતાથી, કેટલીક શોખથી અને કેટલીક રસવૃત્તિની લોબુપતાથી જ થાય છે. અન્ન નહિ મળવાને કારણે અનિવાર્ય થતી હિંસા તો અપવાદિત સ્થળે જ થતી આજે નજરે પડશે.

તે અન્ન જેવી આવશ્યક વસ્તુનો ઉત્પાદક કૃષિકાર કહેવાય છે. માટે એ સમુદાય આખી માનવજાતિનો પિતા તરીકે ગણી શકાય. કર્તવ્ય

કૃષિકારો એ એક વૈશ્ય વર્ણનું જ અંગ છે. બાહ્ય, ક્ષત્રિય અને શૂદ્ર એ ત્રણે વર્ણને જીવાડવા અને તેના વ્યવહારમાં સરળતા લાવવા વૈશ્ય વર્ણનું—નિર્માણ થયું છે તે વૈશ્ય વર્ગમાં કૃષિકાર એ મહત્ત્વનું અંગ છે, અને તેટલે જ જાણે તેના કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર પણ તેટલું જ મહત્ત્વનું છે. જેમ પિતા પોતાની સંતતિનું પોષણ કરવા સતત લક્ષ્યપરાયણ રહે છે તેજ રીતે કૃષિકારે પણ જાગૃત રહેવું જોઈએ.

કૃષિકારના સફળુણો

કૃષિકાર સતત ઉલોગી અને કાર્યપરાયણ હોવો જોઈએ. લિન્ન-લિન્ન ઋતુઓમાં લિન્નલિન્ન રીતે પાક ઉત્પન્ન કરવામાં તેની કાળજી અને ઉલોગી હોય તો થોડી જમીનમાંથી પણ તે ઘણું ઉત્પન્ન કરી શકે. નિવૃત્તિકાળમાં એટલે કે કૃષિકાર્યથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે પોતાની ઇતર આવશ્યકતાઓ પાછળ તેણે મથ્યા રહેવું જોઈએ આથી તેને ખોરાક કે વસ્ત્ર માટે ખીજાનું અવલંબન લેવાનું રહે નહિ, અને તેટલો જ તે હળવો અને સ્વાવશ્યગી રહે.

કૃષિકારોમાં સંગઠન બળ પણ હોવું જ જોઈએ. તેના ધરતું આપું કુટુંબ સંગઠિત રહીને તથા એક ખીજાના કાર્યવિભાગને વહેંચી લઈને ઉલોગશીલ રહ્યા કરે. તેથી કૃષિકારનું કાર્યક્ષેત્ર વિકસિત બને. કુટુંબ ઉપરાંત કૃષિકારોનું જાતિ સંગઠન પણ ખૂબ ધનિક હોવું જોઈએ. આથી તે એક ખીજા કુટુંબોની પરસ્પર આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાનો ખરાખર વિનિમય કરી શકે અને તેથી કોઈ પણ કૃષિકારને વેપારી, રાજસંઘા કે ઇતર પ્રજાવર્ગ તરફથી કશું શોષાવાપણું રહે નહિ.

ગમે તે જાતિનો મનુષ્ય ખેતી કરી શકે છે. માત્ર તેમનામાં ઉપરના સફળુણો અને કૃષિકારિત્વ હોવાં જોઈએ.

આજની પરિસ્થિતિ

- કૃષિકારનું જીવન આજે એટલું તો દયાપાત્ર બની ગયું છે કે તે જોઈને કોઈને પણ દુઃખ થયા વિના રહે નહિ. ધણાખરા ખેડૂતો પાસે ભાંગેલ હાથ, વૃદ્ધ અને યાકી ગયેલી બળદની એકાદ ભેડ, તૂટેલો કોસ અને એકાદ ભાંગેલ તૂટેલ ગાડાં સિવાય કશું જ હોતું નથી. બાર બાર માસ સુધી સતત મહેનત કરવા છતાં પરિણામે તો તેની પાછળ જૂખ ને જૂખ જ રહી જાય છે. તેનું આકારીવૃત્તિનું જીવન હોવાને અંજે અતિદૃષ્ટિ, અનાદૃષ્ટિ, હીમ, તીક, ગેરુ ઇત્યાદિ

કુદરતી પ્રકોપોથી તેને ઘણીવાર, બહુ સહેલું પડે છે, પરંતુ એવા કુદરતી પ્રકોપો સતત હોતા નથી. ખરી રીતે તો તેને આવી પરિસ્થિતિમાં મૂકનાર રાજ્યસંસ્થાની અવ્યવસ્થા અને વેપારીની બ્યાજ-વૃત્તિ જે મોટો ભાગ બળવે છે.

પ્રજા અને રાજાની હિતદ્રષ્ટિએ યોગ્યવેલા અમલદારોને ત્રાસ બિચારા ગરીબ ખેડૂતને ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવે છે. કશું ઉત્પન્ન ન થાય તો પણ તેને મહેસુલ અને ચૂસણનીતિના બોજ તથા ચઢાઇને છેવટ ખેતીના અનિવાર્ય સાધનોને પણ જતાં કરવાની તેને ફરજ પડે છે. આજે કેક ખેડૂતો ઉત્તમ ખેતીની વૃત્તિને છોડી દઈ યત્રવાદની ચક્કીમાં ધસડાતાં આપણે મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં નેઈ રહ્યા છીએ તેનું કારણ પણ તે જ છે. તે વર્ગનું પવિત્ર અને સંયમી જીવન આજે શહેરીઓના સગથી વિલાસી બનવા મંડ્યું છે. પ્રતિફલે તેનામાં વિલાસ વધ્યે જ જાય છે. વ્યસનોનો તો તેઓને નાદ જ લાગ્યો છે, આ બધાં કારણો ખેડારીનું મૂળ છે.

જો તેઓ ખેતીમાંથી મારું ઉત્પન્ન કરી શકતા હોત તો તેઓ કદી આવી સ્થિતિમાં મૂકાત નહિ, અને હજી પણ ખેડૂતોની જો આવી જ દશા રહેશે તો તેઓ ખરે જ કૃષિજીવનનો પરિત્યાગ કરવાના, ધારો કે તેમજ યશો તો ભાણમાં ભોજન હોવા છતાં ભૂખે મરનાર મૂર્ખના જેવી ભારતની પ્રજાની દશા થઈ જશે તેમાં લેશ-માત્ર આશ્ચર્ય નથી.

સાધનો હોવા છતાં ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરી શકતાં નથી. તેમા બહુથા કૃષિજ્ઞાનનો અભાવજ કારણસૂત હોય છે.

એક ખાતરથી માંડીને અંતિમ પાક તૈયાર થતા સુધીની દરેક ક્રિયાનું તેને વિવેકપુરસ્કર જ્ઞાન હોવું જોઈએ ખીજો ઉપાય કૃષિકારનાજ સ્વતંત્ર મંડળો થવાં જોઈએ, કે જે કોઇ પણ કૃષિકારને આકર્ષતમાર્થી ઉગારી લે વર્ષ સારુ નબળુ આવે તો પણ કોઇ પણ વ્યાપારી કે રાજ્યનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા રહે નહિ.

નીચે ઉપાય કૃષિકારને ઉત્સાહી અને ઉદ્યોગી બનાવવાતો છે કચ્છની, પાટીદાર અને તેવો જાતો સિવાય ખીજા જાતો કૃષિજીવન ગ્રામરે છે. તેમાનો ધણીખરા વર્ગ સતત ઉદ્યોગી હોય એવું દેખાતું નથી. વરસાદ થયા પછી માત્ર ખીયા વેરી આવવા અને તેમાથી પાક તૈયાર થાય તે લાઈ આવવો એવુંજ ધણીખરા કૃષિકારોનું કૃષિજીવન હોય છે તેઓમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારે કૃષિકાર્ય પ્રતિ અભિરુચિ જામે તેમ કરવાની જરૂરિયાત છે આ જાખત દેશી રાજ્યો પણ લક્ષ્યમા લે તો ખણું કરી શકે તેમ છે, કાગજ કે બારતમાં ધણા ભાગની પ્રજા દેશી રાજ્યોના હાથ તળે છે.

આ રીતે દેશી રાજ્યો અને પુણ્યપતિઓ જો કૃષિજીવનને મહત્વનું અર્ગ માનતા હોય તો તે પ્રશ્નને તેઓ હાથ ધરે અને સહકાર દર્શાવીને કૃષિજીવનનો પુનરોદ્ધાર કરે

કૃષિકારોએ સ્વયં પણ પોતાનું જીવન ઉદ્યોગી અને સંસ્કારી રીતે ગાળવું જોઈએ આમ કરવામા કૃષિકાર અને પ્રજા બન્ને વર્ગનું દિલ છે

વ્યાપારી

પ્રજા વર્ગના પારસ્પરિક વિનિમયમા વ્યાપારાદિક વૃત્તિ દ્વારા સરળતા કરી આપે તે વ્યાપારી કહેવાય છે અને આ રીતે આખી વણિક સંસ્થાની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

પ્રાચીનકાળમાં પોતાના દેશની વસ્તુઓ દરિયાઇ કે જમીન રસ્તે લઇ જઇ લાવી, આ દેશને ઉપભોગી વસ્તુઓ લાવી આપી તેઓ પ્રજાવર્ગને પૂરી પાડતા અને એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય હતું તેવે વખતે રોકાધન કરતાં વસ્તુઓના વિનિમયનોજ વિશેષ પ્રચાર હતો. આ બધી સેવા બદલ તેમની પોતાની આજીવિકા ચાલે તેટલું તે વિનિમય કરતાં મેળવી લે અને આવી રીતે તે ન્યાયવૃત્તિથી રહે તેવી વ્યવસ્થા મમાજમા પ્રચલિત હતી.

પાયમાલ દશા

પરંતુ જેમ જેમ સંમદવૃત્તિ વધતી ગઇ તેમ તેમ પદાર્થધન, પશુધન અને ક્રમશઃ રાજસંસ્થા તરફથી પ્રચલિત થયેલું સિક્કાધન પણ સંમદીત થતું ગયું ધરની માલિકી પછી ધનની માલિકી એમ એમ તે વૃત્તિ પણ વધતી ચાલી. અને આ રીતે શુદ્ધિને ઉપયોગ મુડીવાદના સંમદમાં યતો ગયો. પછી તો પાસે રહેલી બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિને પણ આ હડે છોડી નહિ, અને એમ વર્ણોમા અરાજકતા અને અકા-
મંચયતા બ્યાપવા લાગી. એ બ્યાપારી મસ્થાની ભિન્ન ભિન્ન દશા પવટાતાં આજે તે કેવા સ્વરૂપમાં છે તે આપણી સામેજ છે. આજે બ્યાપારી કાને કહેવા તે પણ એક મોટો પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે. માર્ગદશ કે માનવી વૃત્તિમાં જેટલો સ્વાર્થ બળે તેટલે અંતે નૈનિક વિષય જેટલો ગ્રાહ્ય બને છે તેનું આજે જીવનું ભગતુ ઈશાન આજની બ્યાપારી દશા છે.

લોહાણા, દરજી, સુથાર, છુદાર, વાણિયા અને રાજવીઓ મુદ્દાં આવી ભાતના વ્યાપારમાં ઘસઘસી રહ્યા છે. સારાંશ કે આખીએ વ્યાપારી સંસ્થાની વ્યવસ્થા અને પ્રશ્નાલિકા તૂટી ગયું છે, અને વ્યાપારી કરતાં સદો કરનારા કે જેની મણુના આજે વ્યાપારી વર્ગમાં થાય છે, તેનોજ દિરસો આજે વધુ પ્રમાણમાં દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

સદ્દાનું પરિણામ

સદો એ એક પ્રકારનો જુગાર છે. સવારે જે લાખોપતિ હોય તે સાંજે લિખારી બને છે. ૨૫ કે ૫૦ રૂપિયાવાળો હજારોનો વ્યાપાર ડોળે એવું જે કયાય બનતું હોય તો તે આજ વ્યાપારમાં. આ ઉપ-રથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ વસ્તુને વ્યાપાર તરીકે ગણી શકાય જ નહિ. આખા રાષ્ટ્રમાં વ્યાપી રહેલાં ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં સદાનો મોટો ફાળો છે, તેમ કહીએ તો કયું ખોટું નથી વ્યાજવૃત્તિ

વ્યાપારીવર્ગની પાપમાલી અને કર્તવ્યચ્યુતતામાં વ્યાજવૃત્તિનો પણ મોટો દિરસો છે. મુમલમાનોનાં સાસ્ત્રોની પવિત્ર શિક્ષાઓમાં તો વ્યાજ ન લેવાનું ખાસ ભાર પૂર્વક સૂચ્યું છે કારણ કે વ્યાજ-વૃત્તિમાં નૈતિકતાની મહાન હાનિ છે. વ્યાજપર જીવનારો માણસ પર-સેવાની ક્રમાધ મેળવવાને બદલે વ્યાજપરજ જીવનારું નિષ્ક્રિય પૂતળું બની જાય છે. તેની વૃત્તિમાંથી ઉદ્ધારતાનું તત્ત્વ અસ્પષ્ટ થતું ગય છે. વ્યાજવૃત્તિ એ માનવીના માનસને શુષ્ક બનાવવાનું એક પ્રબળ શસ્ત્ર છે. તે શસ્ત્રનો ભોગ બિચારી ગરીબ પ્રજા થઈ પડે છે.

વ્યાપારશાહીના જમાનામાં કૃષિકારોના 'હૃદયની હાપ આજ વૃત્તિને અંગે એ વ્યાપારીઓએ લીધી હતી. આજે પણ દારૂ અને એવા વ્યસનના છંદમાં પડેલા મજૂરો અને તેવી ગરીબ પ્રજાને પાણી, મારવાડી કે તેવી વ્યાજખાઉ પ્રજા ખૂબ પીડે છે. તેનાં ઉદાહરણો

પણ કંઈ જોઈ નથી. આ બધા નિરકુશ વ્યવસ્થાની સ્વચ્છંદતાના નમૂનાઓ છે. પોતપોતાના કર્તવ્યોને સંભાળવામાં સ્વાર્થવૃત્તિનો પ્રથમ ખૂબજ ભોગ આપવો પડે. પરંતુ આખરે તે માર્ગજ સુદર અને સૌ કોઈને હિતકર છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

બ્રાહ્મણ

જીવન નિભાવવા માટે જેવી રીતે કૃષિની અને વ્યવહારમાં સુગ-ળતા લાવવા માટે વિનિમયાદિ વ્યવસ્થાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ બલ્કે કેટલીક વાર તેથી પણ વધુ આવશ્યકતા અને ઉપદેશ-ગિતા શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિની પણ છે. શિક્ષણથી માનવી સત્યાસત્યનો, હિતાહિતનો કે આવશ્યક અનાવશ્યકનો વિવેક કરતાં શીખે. સંસ્કારિતાથી સત્ય, હિતકર અને આવશ્યક ક્રિયા આચરવામાં દત્તચિત રહી શકે છે. આ બન્ને તત્વનો પ્રજામાં પ્રચાર કરવા માટે જે વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેમનેજ બ્રાહ્મણો તરીકે ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.

ન્યાંમુધી એ બ્રાહ્મણો સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહ્યા ત્યાંમુધી-તેઓ પવિત્રતા અને પૂજ્યતાની મૂર્તિ મમા ગણાયા, અને તે તેમના સદ્-ગુણોને લઈને હચિતજ હતું. ત્રણે વર્ણો પામેથી તેમને વ્યવહારિક તથા ધાર્મિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં બહુ માન આપવામાં આવતું. વિવાહથી માંડીને મૃત્યુકાળ પર્વતના સારા માઠા પ્રસંગે તેમની હાજરી અનિવાર્ય ગણાતી અને તેમના સત્કારાર્થે પ્રજાવર્ગ તરફથી તેમને યોગ્ય દ્રવ્યાદિ પણ મળતું.

પતનનો પ્રારંભ

પરંતુ ન્યારથી તેઓ અધિક તૃષ્ણાળુ બન્યા અર્થાત સ્વાર્થ લાવનાથી ધનાદિનો કેવળ મંત્રહ કરવા લાગ્યા અને પરિણામે વિદ્યાસી અને આજ્ઞામુ બનતા ગયા ત્યારથી કુદરતના કામદા પ્રમાણે તેમનાં માન અને પ્રતિષ્ઠામાં ક્ષીણતા આવવા લાગી. આ ક્ષીણતા નાજૂદ કરવા માટે અને પ્રજા તરફથી તેમનું વર્ણો યથાં જે સ્થાન હતું તેને ધ્રુવ

ટકાવવા માટે તેમણે પોતાની તુટિઓને નિવારવાને બદલે પોતાના દોષો પરજ ઢાક પીઝાડો કરવો શરૂ કર્યો. જ્ઞાનનો તેણે આ રીતે દુરુપયોગ કર્યો “બ્રાહ્મણ એ તો બ્રહ્માનાજ પુત્રો છે, તેમને પૂજવાથી સ્વર્ગ મળે. બ્રાહ્મણનેજ દાન આપવાથી કલ્યાણ થાય.” “ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરવાનો બ્રાહ્મણ સિવાય ધર્મગ્ને અધિકાર જ નથી” “બ્રાહ્મણ એ બધા વર્ણોથી ઉત્તમ છે.” એવી એવી સ્વાર્થમય ભાવનાનો લોળી પ્રજ્ઞમા પ્રચાર કરી પોતાના સ્થાનની રક્ષા કરવાનો મિથ્યા પ્રયાસ તેમણે શરૂ કરી દીધો અને

શમો દમઃ તપ શૌચં જ્ઞાન્તિરાજવમેવ ચ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં મહાકર્મં સ્વમાવર્જં ॥

હિન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ, તપશ્ચર્યા, પવિત્રતા, સહિષ્ણુતા, કામજતા, જ્ઞાન, વિવેક અને શ્રદ્ધા આવા ઉચ્ચ ગુણો જે કાષ્ઠ આરાધે તેનેજ બ્રાહ્મણ ગણી શકાય, તે વાતને જૂલી જઈ “બ્રાહ્મણની પ્રજ્ઞાજ બ્રાહ્મણ ગણાય” પછી બંધે તેના કર્મો બ્રાહ્મણત્વથી છેકળ વિરૂદ્ધ જતા હોય આમ આખો જાતિવાદ ઉત્પન્ન કર્યો.

જાતિવાદની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસે આ રીતે કેવળ બ્રાહ્મણો પર જ નહિ બલ્કે દરેક વર્ણ પર કારખી અસર કરી નાખી છે ત્યારથી જ ઉચ્ચનીચના બેદોનો પ્રારભ થયો છે. ગુણુ કર્મને બદલે સત્તાવાદનું જોર બાંધ્યું છે અને આજે તો એક એક વર્ણના અનેક સમાજો અને જાતિ-ઉપજાતિઓના સેંકડો દુકડાઓ પરસ્પર લડતા ઝગડતા આપણી સામે પ્રત્યક્ષ નજરે ચડે છે.

જાતિવાદનો ઉકેલ

આજે જ્યારે દરેક વર્ણ પોતપોતાના કર્તવ્યને જૂલી ગયા છે તે સમયે વર્ણવ્યવસ્થાનો પુનરુદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે તે કોયડો ખૂબ જ દુષ્કર છે. તેને ઉકેલવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે કે જન્મગત વર્ણ-વ્યવસ્થા માનવાની રૂઢિ તદ્દન નાબૂદ થવી જોઈએ. જમે તે કુળ દુર્ગમે તે જાતિમાં જન્મ્યો હોવા છતાં જો તેનામાં બ્રાહ્મણના ગુણો

હોય અને તે વૃત્તિથી તે જીવતો હોય તો તે પાછાણ જ ગુણાવો નોંધએ. સારાંશ કે આ રીતે ગુણકર્મ પર વિશિષ્ટતા અપાય તો નતિવાદનો મદ કે જે આજે રાષ્ટ્રોન્નતિ અને ધાર્મિક ઉન્નતિ બનેમા બાધાકર થઇ પડ્યો છે તેનો અંત આવી રહે એટલું જ નહિ બલકે સામાજિક ઉન્નતિમાં પણ મોટા લાભ પહોંચે.

પાછાણોની વર્તમાન હાલત

આજે સેકડો કે હજારો નહિ બલકે લાખો પાછાણો સહવિદ્યાને અભાવે તીર્થ જેવા પવિત્ર અને ધાર્મિક સ્થળોમા રહી પોતાની આજીવિકા અર્થે કેટલીકવાર ધર્મ નિષિદ્ધ કાર્યો પણ કરતાં નજરે પડે છે. એને પરિણામે પવિત્ર તીર્થ અભગ્રાય છે અને ધાર્મિકતાને નામે ધર્તીંગ પોપાય છે. બીજી બાજુ એવા 'કેંક ગામડાંઓ' છે કે જ્યાં રહેતા પાછાણોની દશા લગભગ લિખારી જેવી છે. પ્રજાને વહેમી બનાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તે બિચારા તુચ્છ અને મિથ્યા પ્રચારો કર્યા કરે છે. આ બધા દોષોનું મૂળકારણ તપાસીશું તો તે જ મળી આવશે કે તેઓ અજ્ઞાની અને આજ્ઞસુ બની ગયા છે.

ત્યાંસુધી પ્રજા વર્ગમા અજ્ઞાન છે, ત્યાંસુધી આવી રીતે પણ તેનું જીવન ચાલ્યા કરે છે અને ચાલશે. પરંતુ તેનું અંતિમ પરિણામ અનિષ્ટ જ છે એ વસ્તુ નિમ્નેદ છે અને આવી વૃત્તિ એ પાછાણત્વનું ન ભૂંસી શકાય તેવું લાઇન છે જે આ વૃત્તિ હજી પણ લમાગે તો તેમાં પ્રજાવર્ગનું પંજું મોડું તુડશાન છે. પ્રજાવર્ગ તરફથી લવિધ્યમા પાછાણુ જેવા પવિત્ર નામને બદનામી ન મળે તે ખાતર પણ પાછાણુ સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધારની આજે ખૂબ આસ્યકતા છે.

સંસ્કૃતિ સુધારના માર્ગો

[૧] એકજ પાછાણુ કોમના જુદા જુદા કુટુંબો ત્યાં ત્યાં અને જેટલે અંશે મળી શકે તેટલે અંશે મેળવનાનો પ્રયત્ન કરવો.

[૨] નવી પ્રજામાં માત્રુ પાછાણત્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે તેવી

જાતની સંસ્થાઓ ઉભી થાય, આજની વિદ્યમાન સંસ્થાઓ કરતાં તેની શિક્ષણ પ્રણાલિકાનું ધોરણ નવીન હોય અને ત્યાં સંસ્કારિતા પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાવું હોયું જોઈએ.

[૪] તીર્થયાત્રાના સ્થળે મળેલા ધનનો તીર્થોદ્ધાર કે પ્રમુખ સ્થિતિમાં જ સદુપયોગ કરવાની યોજના ચાલુ કરવી. આજે પંડયાઓ જે તેનો દુરુપયોગ કરે છે તે પ્રથા દૂર થવી જોઈએ.

[૫] કોમના ગરીબ અને સાધનહીન છાત્રણોને આશ્રવિકા અર્થે બીજાં સ્વતંત્ર સાધનો મળી રહે તેવી આઘોગિક યોજના કરવી.

આમ યવાથી એ આખો વર્ગ પોતાનું અને દેશનું હિત માંથી શકશે.

વૈશ્ય અને શૂદ્ર

એ બંને વર્ણમાંથી સુહાર, સુતાર, કડીયા, હાલમ, કુંભાર, દરજી, તંદી, ધોબી, વણકર, મજૂર, કંદોઈ, રંગારી એવી એવી કૈંક નાની નાની કોમો બિન્નબિન્ન ધંધાઓને અંગિકૃત્ત્વ યવા પામી છે.

આમાંની ધણીખરી કોમ પોતાનો તે તે જાતિને યોગ્ય ધંધો કરી જીવન ચલાવે છે. અને તેમાંની કેટલીક બક્તિઓ પોતાના જાતિગત દુન્નર કે ધંધાથી બીજા કાંઈ કાર્યદિશા અંગીકાર કરે છે. આ બધી જાતિઓ જનસમાજની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા સાદુ નિર્જીવ યજ્ઞોલી છે અને તે પોતાની તે તે ધંધાદ્વારા આશ્રવિકા ચલાવવાની સાથે જ જનસમાજની સેવા પણ બમણી કરે તે સારું તેની યોજના થઈ છે.

એક નાનીશ વાત

જેવી રીતે બીજા વર્ણો પોતપોતાનાં કર્તવ્યો અતિ શિથિલ બન્યા છે તે જ રીતે આવી દુન્નરી કોમો પણ નૈતિક બાબતમાં પેષાત પડી ગઈ છે.

દરજીને ત્યાં ચાર વાર કાપડ આપ્યું એટલે તે સામાન્ય વાર જ રહે, સોનીને ત્યાં થોડી ઘણી પણ સોનાની ચોરી થાય જ, કાપડીઓ કાપડ આપવામાં, અનાજવાળો અનાજ આપવામાં દક્ષ અને શક્તિ કરે જ અને એ રીતે દરેક ધંધાદારીઓ અને હુન્નરીઓનું નતિકે જીવન બગડી ગયેલું બહુધા દેખાય છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ ભારત જેવા ધર્મપ્રધાન દેશમાં બને તે ખરેખર શરમની વાત ગણાય. આ બાબતમાં તે ધંધાદારીઓ અને હુન્નરીઓ જેટલી પ્રજા પણ જવાબદાર છે. કારણ કે તે સામા વ્યાપારી અને હુન્નરીને ખૂબ કસી લેવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. બીજી બાજુ તે ધંધાદારીઓમાં પારસ્પરિક સંપે કે સંગઠન હોતું જ નથી. ઉલ્ટા તે એક બીજા પ્રત્યે ધર્ષાણુ હોય છે. આથી ભાવ ઝોછો કરી હલકી ચીજ આપવાની કે ઓછું આપવાની પ્રથા તે વર્ગમાં ચાલુ થઈ ગય છે. એટલે તે ભૂલની જન્મદાતા તો પ્રજા જ ગણાયને !

આવા નૈતિક પતનથી દેશને ખૂબ હાનિ પહોંચે છે, અને માનવ માનવ પ્રત્યે પરસ્પરનો વિશ્વાસ નષ્ટ થાય છે. તે બધી અટકાવવા સારું વ્યાપારીઓ અને હુન્નરીઓએ પોતપોતાના વર્ગનું મગકન કરવું જોઈએ, અને પ્રજાવર્ગે પણ આવા સંગઠનને ઉત્તેજવું જોઈએ. આમ કરવાથી નજીવી બાબતોમાં અસલ, દમા, હળ, પ્રપંચ, માયા વગેરે અધર્મનાં કામો થાય છે તે અટકે અને તેટલું જ સામાનિક જીવન ઉચ્ચ અને આદર્શ બને.

આજે શહેરોની પ્રજામાં વિદ્યાસી વૃત્તિ વધી ગઈ છે અને તેને અંગે તેની આવશ્યકતાઓ પણ ખૂબ વધી ગઈ છે તેથી તે આવશ્યકતાઓના પ્રમાણમા ઉપયોગી ચીજો કરતાં ખોટી જરૂરિયાતો અને મોજશીખનાં આધનો આજે વધુ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવા માડ્યાં છે. ભારતમાં અનેક કારખાનાંઓ, અનેક મિલો, અને અનેક કળાસ્થાનો વિકસ્યાં છે એ તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

આ સ્થળે એટલું કહેવું જોઈએ કે કળા અને વિદ્યાનનો વિકાસ એ કદાચ ખોટી વસ્તુ નથી. પરંતુ તે કળા અને વિદ્યાનનો હેતુ માનવ-જાતિના વિકાસ અર્થે જ હોવો જોઈએ. તે જૂલવું ન થો.

સિનેમા, નાટક, નૃત્ય કે તેવી કોઈ પણ કળાઓનું ધ્યેય પણ તેજ હોવું જોઈએ. જે માલિકો અને કળાકારો નિઃસ્વાર્થી અને સંસ્કારી હોય તેને જ આવી કળાઓનાં વિકાસ કે પ્રચારમાં સ્થાન મળવું હોય ખીજાને નહિ. તો જરૂર તે કળા રસમય અને દુલપ્રદ બની શકે. અને તે દ્વારા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં પ્રેરણા મળે તથા પ્રજામાં સુસંસ્કારો વધે.

કાપડીયા, ઝવેરી કે કોઈપણ તેવા ધંધાદારીઓ, હુન્નરીઓ કે કળાકારો સૌ રાષ્ટ્રપ્રજાનાં સેવાભાવી અને ઉપયોગી અંગો છે તેમની જવાબદારી પણ તેટલી જ મહત્ત્વભરી છે. જો તે પોતાની સ્વાર્થ ભાવના પોપવા ખાતર પ્રજાના નૈતિક જીવનને હાનિ પહોંચાડે તો તે સૌથી વધુ ગુનેગાર છે. સમય પડ્યે પોતાના કર્તવ્ય ખાતર બધા સ્વાર્થને જતો કરવા સુધીની તેમની તૈયારી હોવી જોઈએ.

પત્રકારો અને સાહિત્યકારો

એક આદર્શ મનુષ્યનું જીવનચરિત્ર મનુષ્યને ઉચ્ચ લક્ષ્ય પર પ્રેરે છે. એક તત્ત્વચિંતકના વિચારો જીવનમાં વિકાસ અને પ્રેરણા પૂરે છે. એક લેખકની કથાના પાત્રોનાં જીવનમાંથી કેંક દિવ્ય અને ભવ્ય શિક્ષાઓ સંપાદે છે. એક કવિનાં કાવ્યમાં મુદ્દરતાનાં અને ભાવના તથા લાગણીનાં ગંભીર દર્શન થાય છે. આ દ્રષ્ટિબિંદુથી સાહિત્યની પ્રજાવર્ગમાં આવશ્યકતા હોય છે.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતી પ્રજાને પોતાના આમંદેશમાં શું શું બની રહ્યું છે? અન્ય દેશો શું શું પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે? એવા એવા નૂતન સમાચારો મળે કે જ્યાં તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે તે ખાતર પત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

પત્રદારની ચોગ્યતા

તેથી પત્રકાર પણ પ્રગ્નને દારનારો એક નેતા છે. તે પ્રગ્નને સુમાર્ગે જ લેખ જન્ય, સાચા જ સમાચારો પૂરા પાડે, વગ્નદાર હકીકતોજ પ્રગટ કરે, કોઈ પણ સમાજ, વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રનો તે દુસ્મન નહિ પણ મિત્ર હોય અને નિઃસ્વાર્થી, નીકર અને દેશસેવક હોય, આવો જ પત્રકાર જની શકે. અને પત્રકારિત્વ ચલાવી શકે. પત્રકારની જવાબદારી કંઈ નાની સુની નથી. પ્રગ્નવર્ગની લાગણી દુભાય કે તે ખોટા માર્ગે દોરાય તેવા એક પણ લખાણને તે પોતાના પત્રમાં સ્થાન ન આપે.

આવા પત્રકાર બનવા માટે પત્રનું ધ્યેય આવું હોવું ધટે.

- (૧) પત્ર કોઈ પણ સમાજ, કોમ કે સંપ્રદાયનું ન હોવું જોઈએ.
- (૨) પત્રકાર સ્વાવલંબી, નીકર, ઉત્સાહી, ધીર અને વિવેકી હોવો જોઈએ.
- (૩) પત્રમાં પોતાના કે અન્ય લેખકોના જે કોઈ વિચારોને સ્થાન મળે તે વિચારો પીઠ, ઉદાર, સ્પષ્ટ અને કાર્યકારી હોવા જોઈએ.

કવિ કેવા હોય ?

ઉપદેશકો

ઉપદેશકો પોતે આરિત્રયીલ અને જ્ઞાનવાન હોવા જોઈએ. જે વિષયનું તેને વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય તે વિષયનું તેમનું વિશાળ વાંચન અને હિંદુ ચિંતન હોવું ઘટે. અને તેનો ઉપદેશ પણ આખા બોક્સમુદાપને ઉપયોગી, આશ્વાસનદાયક અને પ્રેરક હોવો જોઈએ.

આ રીતે પત્રકારો, લેખકો, કવિઓ અને ઉપદેશકો પણ દેશની ઉત્તમ સેવા બજાવી શકે છે. માત્ર તેમનામાં કોઈ એક ચોક્કસ ધ્યેય હોવું જોઈએ. અને તેની કાર્યદિશા પણ ચોક્કસ અને ઉપયોગી હોવી જોઈએ.

વૈદ્ય

જેવી રીતે શરીરની પ્રુષ્ટિ અર્થે ખોરાક ઇલાદિતરવોની આવશ્યકતા છે તેવી જ રીતે તે શરીરને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે જ્ઞાન અને તેનાં સાધનોની પણ આવશ્યકતા છે.

પ્રાચીન કાળમાં શિક્ષણની સાથે પોતાની જાતને બરાબર વ્યવસ્થિત રાખી શકે તેવું વૈદિક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું. અને તે ધાર્મિક શિક્ષા જોટલું જ આવશ્યક અંગ મનાતું. અદ્યાર પ્રકારની વિદ્યાઓમાં આયુર્વેદનું મહત્ત્વ ભૂંસી રવાન છે, તે તેનું ૨૫૦૮ પ્રમાણ છે.

શરીરમાઘ સહ ધર્મસાધનમ્ અર્થાત્ કે શરીર એ શાંથી પહેલું અને હોંચુ ધર્મનું સાધન છે, અને તેની સ્વસ્થતા જાળવવામાં ધર્મની પણ રક્ષા છે, એ વાત પ્રજાવર્ગમાં સૌ કોઈ ૨૫૦૮ સમજતું હતું. ત્યારે વૈદ્યો હતા ખરા પરંતુ ત્યાંસુધી વૈદ્યોની સ્વતંત્ર સંસ્થા નહતી. વર્તમાન દશા

આજે તે વિવિધ પ્રજાવર્ગમાં બહુ ગૌણ થઈ ગયો છે. સામાન્ય પ્રજામાં તે જ્ઞાન નથી રહ્યું તેમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે. સામાન્યમાં સામાન્ય દર્દનું પણ નિદાન અને તેને નિવારવાના ઉપાયનું જ્ઞાન સુદ્ધિમાન અને વ્યવહારમાં ઝણા ગણાતા પીઠ માલ્યસોને પણ ન હોય તે વસ્તુ ખરેખર ખેડ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. એક માતાને જાળક

કેમ ઉછેરવુ તેનું પણ જ્ઞાન ન હોય તો તે ગ્રન્થ શ્રાવણ અને તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં જ વૈદ્યોની વૃદ્ધિ થવા પામી છે, અને આજે ઠેરઠેર વૈદ્ય અને ડૉક્ટરોનાં પાટિયાં નજરે પડે છે. વૈદ્યો વધવાથી દર્દી વધ્યાં છે કે ઘટ્યાં છે તેનો નિર્ણય સ્પષ્ટ હોવા છતાં તેમાં કાંઈ આપણે વૈદ્યોને દોષ ન આપી શકીએ. પણ એટલું તો ખરું જ છે કે તેઓ જો ધ્યેયપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હોય તો પરિસ્થિતિમાં ખૂબ જ સુધાર થવા પામે એ વાત નિઃસંદેહ છે.

કર્તવ્ય

આર્યવૈદ્ય હો કે ડૉક્ટર હો, તેણે વૈદિકજ્ઞાન પ્રાચીન શાસ્ત્રથી મેળવ્યું હોય કે અર્વાચીન નવી શોધથી મેળવ્યું હોય તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આટલી બાબતો તો તેણે અવસ્ય યાદ રાખવી જોઈએ.

[૧] પોતે માનવજાતનો સેવક છે.

બ્યાધીગ્રસ્ત માનવી અપાર દુઃખી હોય છે. તેમને શાન્તિ પહોંચાડવાથી તે પોતે પ્રસન્ન થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ તન્દુરસ્ત મનુષ્ય પોતાના સમાજ કે દેશનું હિત કરી શકે છે. આ રીતે માનવજાતની સેવા એ ખરેખર સૌથી અગત્યનું કાર્ય છે અને તે એક આદર્શ વૈદ્ય મુદર રીતે બજાવી શકે છે.

[૨] વૈદ્ય નિઃસ્વાર્થતા કેળવવી જોઈએ.

જોઈએ કે “ હું એક જવામદાર વ્યક્તિ છું. ગરીબ પ્રમત્તને યોગદાન ન થાય તેવી જાતનું મારું જીવન હોવું જોઈએ. ”

[૩] દર્દી યથા પછી તેને નિવારણ એટલું જ વૈધનું કર્તવ્ય નથી. પરંતુ દર્દી ન થાય તેવી પરિસ્થિતિ લાવવાનો પ્રયાસ કરવો એ પણ તેઓનું કર્તવ્ય છે.

આજે એવી વ્યક્તિઓ ભાગ્યેજ સાંપડી શકે છે. કારણ કે તેને તે શિક્ષણ લેવી વખતે પોતાની કર્તવ્ય પરાયણતાનું જ્ઞાન જ આપવામાં આવતું નથી.

દર્દી મરે કે જીવે, તે ગરીબ હો કે તવગર હો, ખીર્ત દર્દી તેને યાઓ કે મટો લેવી ધણી વૈદ્યોને કે ડૉક્ટરોને કંઈ પડી હોતી નથી. તેનું ઉદાહરણ જોઈએ. ઘણે સ્થળે એવું જાણે છે કે મૃત્યુ પામેલા ગરીબ મનુષ્ય પાસે પણ છેલ્લે વખતે ધણી ડૉક્ટરોએ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરવાને બદલે તેમનાં સગાંવહાલાઓ પાસેથી પોતાની શ્રી પાછાં પાછાં લીધી હોય. ” માનવતાની દ્રષ્ટિએ પણ આ કાર્ય તો નિંદનીય જ ગણાય. તો પછી પ્રજાના સેવકને તો તે કેમ જ જાણે !

ડૉક્ટર કે વૈદ્ય એ ધધાદારી વ્યક્તિ ન હોવી જોઈએ આ ધધો તો તેમને પ્રજાની સેવા અર્થે જ હોય અને ગાંતો કે સાર્વત્રિક આ નિયમ લાગુ ન પડે અને અપવાદિત વ્યક્તિઓ વ્યાપારની દ્રષ્ટિએ વૈદ્યકતો ઉપયોગ કરે તો પણ તેને માટે નૈતિક મર્યાદા તો હોવી જ જોઈએ. ખીજા વ્યાપારની જેમ વૈદ્યક પાછળ કેવળ સ્વાર્થ ભાવના ન જ હોવી જોઈએ. વૈદ્યો જેટલે અંશે નિ સ્વાર્થો હોય તેટલે અંશે ગરીબ પ્રમત્તને તેમનો ઠીકઠીક લાભ મળી શકે.

હા, કેટલાક એવા ડૉક્ટરો છે ખરા કે જેઓ કોઈ સંસ્થામાં પોતાનાં મમય અને શક્તિનો ભોગ આપી રહ્યા હોય ! પરંતુ તેઓ જો તેટલામા જ સેવાધર્મની ઇતિ સમાપ્તિ માની લાઈ પોતાને ત્યાં આવતા ગરીબ દર્દી પર દયા ન કરાવે અને ચૂસણીતિજ ચલાવે

તો તેની આ સરથાની સેવા એ ઝઘ સાચી એવા ન ગણાય ખાસ કરીને તેમની વિદ્યા અને શક્તિનો લાભ ગરીબ પ્રજાને તો નિ સ્વાર્થ-લાભે મળવો જ જોઈએ

એ વસ્તુ એ પણ છે કે વૈદ્યકર્મ બેય કેવળ ધનાર્જન ન હોવું જોઈએ પણ ઉલટું તે પરમાર્થનું એક અગ ગણાવું જોઈએ, અને તે દ્રષ્ટિબિન્દુથી વૈદ્યની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન વૈદ્યક જ ન હોય આમ થવાથી આજની પરિસ્થિતિમા ખૂબ જ પદ્ધતિ ચર્ચાજવાનો મભવ છે

રોગ ઉત્પન્ન થવાના કારણો

રોગોની ઉત્પત્તિમા કેવળ પ્રારંભ કે પૂર્વકર્મનો રોપ માને છે તે વસ્તુ બગાળ નથી રોગ થવાનું મુખ્ય કારણ તો મનુષ્યનું પોતાનું જ અજ્ઞાન છે શરીર એ માત્ર સાધન છે તે મરાબર રાખે આપી શકે તેવી તે તરફ મનુષ્ય માત્રે સ્વયં કાળજી રાખવી જોઈએ ખાનપાન રહનસહન, હવા, જળ વગેરે એવા સ્વચ્છ અને પરિમિત જોઈએ કે તેથી તેની આરોગ્યતામા ક્ષતિ ન પહોંચે

બૂખ વિના ખાવું જો તે ખાવું, અતિ પ્રમાણમા ખાવું એવી એવી બૂનોથી રોગનો જન્મ થાય છે. તે વાતને મનુષ્ય બૂલી જાય છે તેજ તેનું અજ્ઞાન જો મનુષ્ય નિયમપૂર્વક સાદું અને સાસ્ત્રિય ભોજન લે, આસપાસનું વાતાવરણ સ્વચ્છ રાખે અને ઇંદ્રિયોની પ્રયત્નિતાથી રહે તો રોગ ઉત્પન્ન થવાનું નિમિત્ત ભાગ્યે જ મળે રોગ ઉત્પન્ન કરી પછી દવા લઈ તન્દુરસ્ત થવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતા પ્રથમથી જ વિવેક રાખવો એ વધુ સલામતી ભરેલું છે

પ્રજાવર્ગમા આવી જાગૃતિ લાવવા માટે વૈદ્યોએ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરીને પણ આવી વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું એ તેમનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે

નિવારણના ઉપાયો

૧

જેથી રીતે કુદરતના નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તવાથી દર્દ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ રીતે તેને નિવારવા માટે પણ જને ત્યાગુધી કુદગતી ઉપાયો દ્વારા તે દર્દ મટાડવું વધુ ઉચિત છે ઉપવાસ, અસ્પાહાર, રસપરિત્યાગ એવી એવી તપશ્ચર્યાઓ દ્વારા રોગ મરી શકે છે અને મનનું પણ સ્વાસ્થ્ય જળવાય રહે છે તેના જ્ઞેનશાસ્ત્રમાં કેટલું પ્રમાણ છે તે સિવાય બધા દર્દો આસન, સૂર્યસ્નાન ક્રત્યાદિ પ્રયોગોથી પણ મરી શકે છે કેટલાક દર્દો એવા પણ હોય છે કે જેને માટે ઔષધની આવશ્યકતા છે ખરી, પરંતુ તે ઔષધ હજી અદ્ય પ્રવાસથી સાધ્ય અને નિર્દોષ મળે તે ખાતર પ્રાચીન વૈદ્ય શાસ્ત્રોનું બહુ મોટું પ્રમાણુમા આ સદ્ય હોય તેવું તેના જિહા અભ્યાસી અનુભવી વૈદ્યોએ સ્પષ્ટ જોયું છે

જો કે આજે એ જ્ઞાન વિકસિત ન હોવાને કારણે તે તરફ બહુ દુલક્ષ સેવાનું હોય તેમ જણાય છે પરંતુ તેમા તેને નહિ મમજનારા વર્ગની જ અપૂર્ણતા કારણભૂત છે આ સમયે તો એટલો જ નિર્દેશ ખરી શકાય કે અર્નાચીન વૈદિક પદ્ધતિ ખૂબ જ પરિવર્તન માગે છે, અને તે પરિવર્તનમા અર્નાચીન અને પ્રાચ્ય એ બન્નેને તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ વિચારવા માટે આ વિષયમા હજી બહુ બહુ અવશ્ય છે

જ શાસ્ત્રકારોએ નીતિને ધર્મનાં એક અંગ તરીકે સ્વીકારી છે અને તે ખૂબ સમુચિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

નીતિ ધર્મનું અંગ શી રીતે ?

પ્રત્યેક શાસ્ત્રકારોએ સદ્ધર્મની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે—

અર્હિસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈયુનવર્જનમ્ । એટલે કે અર્હિસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને અહમકાર એ પાંચ વસ્તુઓનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.

મનુષ્ય પોતાના પૂર્વગત કુસંસ્કારો કે કુટિતિને આધીન થઈને આત્મવિકાસ (ધર્મ) નું આ ધ્યેય ન ચૂકે તે ખાતર અથવા બીજી રીતે કહો તો ધર્મની વૃદ્ધિ ખાતર પણ નીતિની પરમ આવશ્યકતા સ્વીકારવી જોઈએ. કારણ કે નીતિ એ ધર્મની પ્રુષ્ટિ માટે ચોખ્ખો વસ્તુ છે. પ્રજાવર્ગના સુખ અને શાન્તિનો મોટો આધાર પણ તેના પર નિર્ભર છે.

નીતિની દ્રષ્ટિથી તેની સુરક્ષિતા જાળવવા માટે જે નિયમો રચાયેલા હોય છે તેને કાયદા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કાયદાઓના બંધનથી સમાજ કે વ્યક્તિ કોઈપણ છૂટી રાકે નહિ. કારણ કે નિયમોની આધીનતામાં રહેવાથી કોઈ પણ પ્રસંગમાં તેને કુરુપયોગ ન થાય.

ન્યાયને આલડછે

જે ન્યાયને પરિણામે માનવજાતિના દોષોની નિવૃત્તિને બદલે દિવસ દિવસે વૃદ્ધિ થતી હોય, સમાજની વ્યવસ્થાને બદલે અવ્યવસ્થા વધતી હોય, કલેશ અને યુદ્ધ મૂળથી નાબૂદ ન થઈ શકતાં હોય અને પ્રજાને સાચુ સુખ અને શાન્તિ આપવામાં જે ન્યાયનો કરો એ કાળો ન હોય તે ન્યાયને ન્યાય તરીકે શી રીતે ઓળખાવી શકાય ! ન્યાય આજે પોતાના સ્થાનબદ્ધ થઈ ગયો છે તેથી જ આ દશા અનુભવાય છે.

અહીં વડીલો, જાનો અને ઝાંઝાં જે આગળ વધીને સોલીસીટરો અને ખેરીસ્ટરોનો તો થોડેથોડો જન્મતો જાય છે. નવીન પાક પણ પ્રતિવર્ષ ખૂબ ફાલ્યે જ જાય છે છતાં પ્રજાનું નૈતિક જીવન જોઈએ તે સુધર્યું નથી એ તો આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ.

૧ ફોજદાર, જમાદાર અને પોલીસો મંખ્યાબંધ હોવા છતાં ચોરી, મારદાડ અને દગા ફટકાની તો વૃદ્ધિ જ થતી દેખાય છે. આનું કારણ શું હશે ? તે પ્રશ્ન ખરેખર વિચારણીય છે.

૧ દેશનું નૈતિક જીવન આ બાબતમાં જવાબદાર છે તે વાત નિઃસંદેહ છે. કારણ કે ભારતમાં આવેલા એક ચીનાઈ મુસાફરે આખી ભારતીય યાત્રા કરી લીધા પછી મુક્ત કંઠે ભારતની પ્રશંસા ગાઈ હતી તે વાતને હજી બહુ લાંબો કાળ વીત્યો નથી. તેણે કહ્યું હતું કે “આતિથ્યસન્માન, સત્ય અહિંસા, સહાયતા અને ત્યાગ ભારતમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન બોજવે છે તે બાબે જ બીજો હશે.”

આજે તે સદ્ગુણોમાં ખૂબ સંકુચિતતા આવેલી આપણે આપણા જીવનપુસ્તકોનાં પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે વાંચી શકીએ છીએ. ભારતમાં જ વસના જનો પોતાના ભાઈઓ પર જોડલો વિશ્વાસ નહિ ધરાવે તેટલો ધતિર દેશના લોકો પર ધરાવશે, તેનું કારણ આપણી નૈતિક નબળાઈ છે. તે

નબળાનું ન હોવા છતાં ક્યાંથી ઉતરી આવી ? કાના મંસર્ગથી જન્મી ? ક્યાં સંયોગોમાં જન્મી ? તે પ્રશ્નો પણ તેટલોજ વિચાર માગે છે, અને તેને અંગે જેમ દેશનું નૈતિક જીવન જવાબદાર છે તેમ પ્રચલિત ન્યાય ધોરણ પણ જવાબદાર તો છેજ. આજે ઘણીવાર એવું છડેમોક બને છે કે ગુનેગાર છૂટી જાય છે ત્યારે સાચો માણસ માર્યો જાય છે, દલીલો કરનારા જજ્જર વડીલો તથા ઉદપટાગ સાક્ષીઓ ઉભા કરી કોર્ટમાં ફાવી જવું એ આજે સાધારણ વસ્તુ થઈ ગઈ છે. જે કે બાલ્ય ન્યાય એ કદાચ મુશ્કેલી કાનુન નથી કે તેમાં ભૂલ ન થાય. પરંતુ તેવી ભૂલો તો અપવાદિત જ થાય. આજે આવું બનવું અપવાદ રૂપે નથી રહ્યું આજે તો એ અપવાદિત વસ્તુ જ રાજમાર્ગ બની ગઈ છે.

હવે શું કરવું ?

આજના ન્યાય ધોરણની પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવાં જોઈએ. આ પદ્ધતિ અને પાત્ર બદલવામાં કોઈ સંસ્થા કે સરકારને હાનિ પહોંચવાની નથી દેશને કદાચ ગુરુશાન થવાનું નથી તેમ તેને માટે કાયદાઓ પણ સાત બદલી નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

[૧] આજે ન્યાયનું અવલબન દલીલોપર બહુ અંશે નિર્ભર રહે છે તેને બદલે દલીલો કરતા તેની વાસ્તવિકતા પર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ.

[૨] ન્યાયાધીશો વાસ્તવિકતાને શોધી શકે તેના વિચારક, પીઠ અને સત્યપરાયણ હોવા જોઈએ.

[૩] પ્રત્યેક ગુનાની શિક્ષાઓ નવા ગુનાને જન્માવનારી ન થઈ પડતા ગુનાનું નિવારણ કરે તેવી શિક્ષા મળવી જોઈએ.

આમ થવા છતાં વડીલો, ન્યાયાધીશો એ બધું રહેશે ખરું પણ તેનું સ્થાન અને ખોલ અવશ્ય બદલી જશે.

પ્રજાપ્રત્યે

૧

પ્રજામાં આવા ગુનેગારો જોઈ પાકે તે મારુ સમાજ અને જાતિના મંગલન પ્રત્યે પણ રાજમંડ્યા કે મરદારે લક્ષ્ય આપવું જરૂરી છે. એકે નાનામાં નાની કામનું પણ બંધારણ હોવું જોઈએ. આમ થવાથી તે તે મંગલનથી તે તે જાતિ અને સમાજની આમેવાન વ્યક્તિઓના શીરે તે તે સમાજ કે જાતિની જવાબદારી રહેશે અને નાની નાની ભૂલોનો તો તેઓ અંદરોઅંદર નિકાલ લાવી શકશે. અને તેઓ પોતપોતામાંજ તેના લવાદો ચૂંટી તકરારનો અંત લાવશે. આથી સરકારને વધિક અમલદારો કે લશ્કર રાકવાની જરૂર નહિ રહે, અને તેમ થવાથી તેટલો રાષ્ટ્રપર પણ ખર્ચનો બોલો જોઈ શકે. આ બંને દ્રષ્ટિએ આમ ચલુ સુદિતકર છે.

ગુનાતું મૂળ

કોઈપણ ગુનેગાર થયેલો માણસ સંયોગ અને કારણો સિવાય ગુનેગાર થયો હોતો નથી. પ્રથમ તો નિરુપાયેજ તેને તેમ કરવાની ફરજ પડી હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ તેના પર ગુનેગારની છાપ ઠાકાતી જાય છે. અને ઉપદ્રા ઉપચારો અજમાવાના જાય છે તેમ તેમ તે વધુ પાપી બનતો જાય છે. એટલે આ વિષયમાં તેના નિષ્ણાત માનસશાસ્ત્રીઓ રાખી તેમને સુધારવાનો પ્રયાસ કરવો તે વધુ ઉપયોગી છે.

માખાપો અને સમાજ

માખાપોએ જાણકોને નાનપણથીજ નીતિ અને ધર્મમય સંસ્કારો તેના જીવનમાં રેડવા જોઈએ. શિક્ષકોએ માનસશાસ્ત્રી બની આવા આવા દુર્ગુણોનો જન્મ ન થાય તે પ્રત્યે લક્ષ્ય આપવું જોઈએ અને સમાજના નેતાઓએ સમાજની વ્યક્તિઓ પાપ કે અધર્મ ન કરે તે સારુ તેની આર્થિક સ્થિતિ તપાસના રહેવું જોઈએ. તે સાધનહીન

હોય તો તેને સહાયતા પહોંચાડવી જોઈએ, અને મમાજમાં પ્રવર્તી રહેલી ખર્ચાળ પદ્ધતિઓને જોડે ગરીબ કુટુંબ પશુ માધનસંપત્તિની હરોળમાં ઉછેર રહી શકે તેવી હળવી બનાવી દેવી જોઈએ.

આ રીતે ન્યાયની વધુ રક્ષા થવાનો મંભવ છે. અને ન્યાયની રક્ષાની તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને આવશ્યકતા છે. સૌ પોતપોતાની જવાબદારી સમજે અને નીતિ પરાયણ રહે તો અવિશ્વાસ, માનસિક વ્યથાઓ, અતિ સ્વાર્થ અને અધર્મ કે જે દોષો રાષ્ટ્રપ્રજાની સંસ્કૃતિને ઠારી રહ્યાં છે તેનો સહેજે અંત આવી રહે

રાજ અને પ્રજા

૧૩

રાજસંસ્થા ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ વર્ણવ્યવસ્થા છે ન્યાયી રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા જાળવવા સારુ ચાતુર્વર્ણ્યની યોજના થઈ ત્યારથી જે વર્ણ ક્ષત્રાદિ કિલ ગ્રાયત્ત્વ ઇત્યુદ્ગ્ર સ્વપ્રસ્ય શબ્દો મુખ્યેષુ સ્થ ॥ રણ્યશ્ચ ॥ (અર્થાત્) રાષ્ટ્રની પ્રજાને દુ ખમાંથી બચાવી રક્ષણ આપતો હતો તેની ગણના ક્ષત્રિય મમાજમા થતી પરંતુ ત્યારે તે આખો વર્ગ ક્ષત્રિય તરીકે અને તેનો કોઈ એક નાયક હોય તે નૃપતિ તરીકે ગણાતો પ્રાચીન ઇતિહાસમા નૃપ, નૃપતિ, બ્રૂપતિ, પાર્થિવ ઇત્યાદિ નામો મળી આવે છે

પાછળથી તે સુભદને સેના સુખત કરવામા આવી અને આખા રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા સારુ તેના બધા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અમુક જમીન તથા અધિકારો તેને સોંપવામાં આવ્યા, તદુપરાંત પ્રજા તરફથી તેને કર અને કૃષિભાગ આપવાનું પણ નિયત થયું ત્યારથી તે નૃપ મટી રાજા બન્યો સેવકવૃત્તિને બદલે સ્વામીવૃત્તિનો એપ તેમને ત્યારથી લાગવા માડ્યો રાજસંસ્થાનો આ મૂળ ઇતિહાસ ॥
રાજગુણો

ગીતાજીમાં ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે —

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલ્લવનં ।
દાનમીશ્વરમાવશ્ચ ક્ષાર્પ્તં કર્મ સ્વમાવજં ॥

શૌર્ય, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, આતુર્ય, નીડરતા, દાતૃરૂપિતા અને ઐશ્વર્ય આટલા ક્ષત્રિયોના સ્વાભાવિક ગુણો છે

આવા ગુણોને લઈને પ્રજા તેના તરફ પિતૃભાવે વર્તે અને તે પણ પોતાનું કર્તવ્ય સમજી પોતાની અંગત પ્રગતિની જેમ તે પ્રત્યે વર્તે નીતિશાસ્ત્રમાં પણ તેમના ધર્મનું બહુ મુંદર ચિત્ત આપ્યું છે

दुष्टस्य दंडं सुजनस्य पूजा न्यायेन कोशस्य च समवृद्धि
अपक्षपातो रिपुसाम्प्रतिता पचापि धर्मा नृप पुंगवानाम् ॥

દુષ્ટતાને દડવી, સુજનતાની પૂજા કરવી પ્રજા અર્થે ન્યાય દ્વારા ભડાર સાચવવો પુત્ર અને શત્રુ બન્ને પર ન્યાય દ્રષ્ટિએ સમાનતા રાખવી અને પોતાના શત્રુની ઉન્નતિ સતત ચિંતવવી એ નૃપતિઓના પાપ અનિનાર્થ ધર્મો છે

પરંતુ જેમ જેમ માધનો અને સગવડો મળતી ગઈ તેમ તેમ પ્લાક્ષણ્ય અને વૈશ્યો બ્રૂહ્યા તેમ ક્ષત્રિયો પણ ક્રમશઃ પોતાના આ બધા ધર્મો જૂનતા ગયા, અને તે કર્તવ્ય ચૂકા પછી તે સસ્થાનુધીરે ધીરે સ્વરૂપ પનદાવા લાગ્યું અને તેમ થતા ક્રમશઃ તે કષ્ટ સ્થિતિમાં મૂકાઈ તે આજ આપણી નજર માંમે પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે વિષે કશું કહેવાપણું રહેતું નથી

આવા મમયે પીડિત પ્રજાનો પોષાર આવે છે કે રાજસંસ્થા શા માટે જોઈએ ?

ભક્તશ્રી તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

શોચિય નૃપતિ જો નીતિ ન જાનાં ।

જેહી ન પ્રજા પ્રિયગ્રાણસમાના ॥

તે રાજાને જોઈને દુઃખ થાય છે કે જેને પોતાની નીતિનું જ્ઞાન નથી, અને પોતાના પ્રાણસમાન જેને પ્રજાપર પ્રેમ નથી તે નૃપતિ નિરુપયોગી છે.

રાજસંસ્થા ઉપયોગી છે કે ?

રાજસંસ્થા ન જોઈએ એવો પક્ષ આજે બહોળા પ્રમાણમાં છે તે કહે છે કે “ આજે વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રજ્ઞાલિક્ષા હિન્ન બિન્ન થઈ છે. જન્મવર્ણ પ્રમાણે મનુષ્ય કર્મ કરતો નથી કે શુભો દાખવી શકતો નથી.

દાખલા તરીકે બ્રાહ્મણવર્ગ કેવળ અધ્યાત્મ વૃત્તિપર જીવતો કે કેવળ મંત્રકૃતિ પ્રચારતો આજે જોવામાં આવતો નથી. તેજ રીતે વૈશ્ય અને શૂદ્રના સંબંધમાં પણ છે. સારાંશ કે જાતિગત વર્ણમાં અને શુણ્યકર્મમાં પરસ્પર વિરોધ માલુમ પડે છે. તે દ્રષ્ટિએ આજે જાતિગત પરંપરા પ્રમાણે ચાલતી આવેલી રાજસંસ્થા પણ ચાલુ રૂપમાં પરિવર્તન માગે છે.

છે, આ બધા કારણોથી આ સંસ્થાની અનાવશ્યકતાનો નાદ ચોમેરથી સુજતો કર્ણગોચર થાય છે.

બીજી વાત

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે દેશને ઇતર દેશના દમનથી બચાવવો એ ક્ષાત્રધર્મ છે અને દેશની રક્ષા સારુ રાજસંસ્થાની આવશ્યકતા છે કે કેમ ? તેનો પણ તે ઉત્તર આપતાં કહે છે કે ધડીભર માની લો કે ઇતર દેશની ચડાઇ આવે, તો પણ ત્યાં આગળ આજની રાજ-શાહી કશી કાર્યકારી નથી તેને માટે તો પ્રજાએ પોતેજ કેળવાઇ જવું એ વધુ યોગ્ય છે.

આવી રીતે એક તરફ મોટા પ્રજાવર્ગ રાજસંસ્થાની અનાવશ્યકતા સમજતો થઇ ગયો છે જ્યારે બીજી બાજુથી હજુ પણ એ રાજસંસ્થા 'વાવત્યદ્રદીવાકરો' અમર રહ્યો એમ અવાજ આવ્યા કરે છે. તો તે એ પક્ષમા કોની વાત સાચી ? એ જાણવા ઇચ્છનારે સમજી લેવું ઘટે કે કોઈ પણ પક્ષને રાજસંસ્થાના પોતાના પ્રત્યે દ્વેષ કે વૈર નથી અને હોવાં પણ ન ધટે. જેઓ રાજસંસ્થાને ઉખેડવાના વિચારો સેવે છે તે કેવળ રાજશાહીના દૂષણને લઇનેજ. એ દૂષણ ચાંદ્યુ જાય તો એ રાજસંસ્થાનો સમૂળો નાશ કરવા ઇચ્છનાર વર્ગ પણ તેને ચરણે ઝૂકશે અને રાજસંસ્થાની સેવાનો લાભ લેવા તત્પર બનશે. એમ બારીક નિરીક્ષણથી જણાઇ આવે છે.

રાજશાહી એટલે ?

ઉપર્યુક્ત રાજના ધર્મ અને ગુણોનો નાશ અને દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ પ્રજાએ અચાગ અને અતિ પરિશ્રમથી મેળવેલા ધનનું અન્યાયથી અપહરણ કરવું અને તેને વિવાસની આગમાં દહનાવી દુરુપયોગ કરવો. પ્રજાનું રક્ત ચૂસી ચૂસીને મોટરે દોડાવવી, મહેવમા મહાલનું અને મીઠામનો તથા એક એક લમપ્રમંગ જ્યુનિલિ મહોત્સવ, સવારી અને એવાં એવાં કાર્ય પાછળ કરોડોનો ધુમાડો કરવો. પોતાની આવક

કરતા અધિક ખર્ચાળ જીવન રાખી રાજ્યને કાણી બનાવ્યે જવું પોતાની પ્રાણુવદનલ પ્રજાને ગુનામીની જજીરોમાં જકડી ગાખવી પોતાના સ્વાર્થ માટે ધર્મ-ધર્મ, મંપ્રદાય-સમપ્રદાય, જાતિ-જાતિ અને કુટુંબ-કુટુંબમાં ઝગઝગ્યો ઉત્પન્ન કરાવવા અને તે દ્વારા ધર્મ હરણ કરવું અમલદારોના પાસથી પણ દ્વારા તેને ચગદી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો સત્તાચાહીના જુદાં તળે પીસાતી પ્રજા પર આખખીચામણ કરવા, પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ ખાતર પ્રજાનું વાણિજ્ય લૂટી લેવું ખોટા બચ્સો અને પ્રજાની સંસ્કૃતિનું ખૂન કરનારી બીજી બહોળો પોસાય તેવા વેપારનો ઇનકાર આપવો, પોતાની વાસના પોપવા ખાતર ગણ-સીધ્ધિનો પ્રજાપર અમલ કરવો બીતરથી સડેલા રાજ્યતંત્રને ઉપરથી સુંદર દેખાડવાનો દલ કડવો આતરિક દમન છતાં ઉપરથી પ્રજા પ્રત્યે વફાદારીનો ખોટો ડાળ દેખાડવો ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

શુભચિન્ન

આવી રાજચાહીથી મુક્ત થવા આજના કેટલાક ઉદાર અને સરકારી રાજવીઓ ઇચ્છી રહ્યા છે કેટલાકે તો એ માર્ગમાં પગરજુ પણ માડ્યા છે કેટલાક રાજવીઓએ પોતાની પ્રજા સ્વાવલમ્બી અને સુખી બને તે સારુ પોતાનો સ્વાર્થ પણ જતો કર્યો છે કરના બોગથી પ્રજાને હળવી બનાવી છે તેમને સંસ્કારો મળે તેની શિક્ષણની પરબો બેસાડી પ્રજાની સગવડ માટે સાધનો ગોઠવ્યા છે પરંતુ દુખની અને વધુ ખેદની બિના તો એ છે કે તે રાજવીઓનો પાસવાન વર્ગ ઉચ્ચ સંસ્કારોને પોપવાને બદલે નીચ સંસ્કૃતિની ઉત્તેજનામાં વધુ રસ લે છે

પાસવાનો અને અધિકારી વર્ગ

પ્રાચીન કાળમાં રાજ્યોના સનાદકારો તરીકેનું કર્તવ્ય રાજપિઓ કરતા તેઓ નિ સ્વાર્થી અને નિબંધપાતી હોવાથી નૃપતિઓની ત્રુટિનું તેને જાન કરાવી શકતા

પ્રધાન કે તેવો છતર વર્ગ પણ પ્રજાના હિત તરફ દ્રષ્ટિ રાખી જુલેલા રાજાનીને વિવેકધુરઃસર સમજાવવાનું કાર્ય કરી શકતો હતો તે આપણે ધણીવાર સાંજળ્યુ છે.

અમલદારો.

પરંતુ આજે એક નાનામાં નાના પોલીમથી માંડીને મોટા અધિકારી સુધી તેનામાં સત્તાનો મદ ખૂબજ વ્યાપક થઇ ગયો છે. તેઓ પ્રજાના સેવકો છે તે વાતને જૂલી સ્વામી થઇ બેઠા છે. પોતાનો સ્વાર્થ અને સત્તા ચલાવવા સારુ તે રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનું વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું પૈશાચિક કાર્ય કરતા સદા તત્પર રહે છે, આજની વ્યાપી રહેલી રાજશાહીમાં આ એક મોટું કાગળ છે.

તેઓનાં કર્તવ્યો.

(૧) પોતે પ્રજાનો એક સેવક છે તેમ સમજવું.

(૨) પ્રસંગ પડ્યે પ્રજા અને રાજા બન્ને વચ્ચે ઉપસ્થિત થતા ગુચ્છવણીના પ્રશ્નોને ઉકેલી તેઓનો પ્રેમમંળધ કાયમ રહે તેવી રીતે વર્તવું.

(૩) પોતાની વૃત્તિમા મતોષ રાખવો.

(૪) પ્રજાવર્ગ પાસેથી વેક, ખોટા કરવેરા કે લાંચથી હમેશાં અસ્પૃશ્ય રહેવું.

(૫) સદાચારી અને નિર્બંધની થવું.

(૬) પ્રજાનો માદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો.

આટલી સાદી વાતો તે વર્ગ સમજતો થાય તો આજનું રાજા તે ખૂબ સુધાર પામે. પરંતુ તેવો નિઃસ્વાર્થી વર્ગ ઉત્પન્ન કરવા માટે કે બનાવવા માટે તો પ્રજા અને રાજા બન્નેએ ચીવટ રાખી પોતાનાં કર્તવ્યો પ્રત્યે જાગૃક્ષ રહેવું ધટે તોજ તે વસ્તુ શક્ય થાય. રાજા અને પ્રજાનો પરસ્પર મીઠો મંત્રંધ હોય તો કર્મચારી વર્ગની ત્રુટિઓ સ્વયંપ્રકાશમાં પદાર્થોની ગાૃક્ષ સ્પષ્ટ માનુષ પડી આવે.

રાજાપ્રજાનાં કર્તવ્યો.

[૧] પ્રજાપ્રેમ:—

રાજા અને પ્રજા બન્નેનો પ્રેમ સંબધ એટલો બધો નિકટનો અને સ્નેહભર્યો હોવો જોઈએ કે પ્રજાનો એક અદનો મનુષ્ય પણ મહારાજાના મદિરમાં કાર્યપ્રસંગે ગમે ત્યારે જઈ તેની મુલાકાત લઈ શકે અને પોતાના હૃદયની વાત નિઃસંકોચ દર્શી શકે.

[૨] સંસ્કૃતિવિકાસ:—

પ્રજામાં સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવો એ નૃપતિઓનું સૌથી અગત્યનું અને મુખ્ય કર્તવ્ય છે. પ્રજાની આર્થિક પરિસ્થિતિ કરતાં પણ વસ્તુ પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ.

સંસ્કૃતિ સુધારનાં ચિહ્નો

જે પ્રજા પરસ્પર સંગઠિત હોય, સેવાપ્રેમી હોય, ન્યા ચોરી, વિલાસ કે લંપટવૃત્તિના દર્શન બાગ્યેજ થતાં હોય.

ન્યાં શરીરને હાનિકારક વ્યસનો ન દેખાતાં હોય.

ન્યાં પોતાની સ્વાદગતિને પોષવા દધાળાં પશુઓ હણવાનાં

કેમ થાય !

આવી સંસ્કૃતિના પ્રચાર માટે પ્રથમ તો નૃપતિઓએ પોતે સુધરી જવું જોઈએ કારણ કે ' યયા રાજા તયા પ્રજા ' તે કથન પ્રમાણે જે સદ્ગુણો કે દુર્ગુણો નૃપતિમાં હોય છે તે પ્રજામાં વહેલા મોડા અવસ્થા ઉતરે છે. એટલે જેમ સતતિ ખરાબ નિવડે તેમાં તેના કરતાં માખાપ વધુ જવાનદાર છે તેમ આ વિષયમાં પણ પ્રજા કરતા મહારાજા વધુ જવાનદાર છે. તેને ગોખાલણુ અતિપાળ, ધર્મરક્ષક, પરમપિતા ઇત્યાદિ તે સારુ કહેવામાં આવે છે. ઉપરના દુર્ગુણોથી તેને સૌથી પ્રથમ છૂટી જવું જોઈએ.

(૨) શિક્ષણ

સંસ્કૃતિસુધાર માટે બીજું માધન શિક્ષણ છે. દરેક શાળાઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કૃતિ પોષે તેવું સ્વતંત્ર સાહિત્ય તેને પૂરું પાડવું જોઈએ. તે સાહિત્ય કરતા પણ સૌથી પ્રથમ તો શાળાના શિક્ષક શિક્ષિકાઓ સદાચારી અને સુદૃઢ હોવા ધટે. તેઓ બાળકોનો સ્નેહ કેળવી ધૈર્ય કેળવણી કરતાં આવી સંસ્કૃતિવિકાસની કેળવણીમાં વધુ દત્તપિત રહે

વળી બાળકોમાંથી સંસ્કારો ઘેર ગયા પછી ન બુંસાય તે માટે તેવી જાવનાઓનો પ્રચાર કરવા માટે તેવો વર્ગ ખાસ રાકવો જોઈએ કે જે સમાજની કુશલિઓ દૂર કરી સમાજમાં સંસ્કૃતિનાં નવચલતરો ચાલે. સ્ત્રીઓમાં બવલારુ શિક્ષણનો પણ તેની સાથે જ વિકાસ થવો જોઈએ. તે વર્ગની સુશિક્ષિતતા પ્રજાવર્ગની સુધારણાની આવી છે.

(૩) આર્થિક ઉન્નતિ

સૌથી પહેલાં માનુષ્યિક દ્રષ્ટિએ આર્થિક પ્રકરણ વિચારવું ધટે. મુઠીભર મુઠીવાળાઓ કે થોડા શુદ્ધિમાનો જેનો લાભ લઈ શકે તે કંઈ આર્થિક ઉન્નતિ ન કહી શકાય. તેમ ખૂબ ધનમયદ કંવો તે પણ કંઈ આર્થિક ઉન્નતિ નથી ગણાવી આર્થિક ઉન્નતિમાં માત્ર આટલું જ મુખ્યત્વે વિચારવાનું હોય કે મારા તંત્ર નીચે રહેલી કોષ્ટ .

પણ વ્યક્તિ ભૂખે મરતી ન હોય. એક મામાન્યમાં મામાન્ય મનુષ્ય સહેલાઈથી પોતાની આવશ્યક સામગ્રી મેળવી સકે.*

આમ કરવામાં યત્રવાદને તિલાંજલિ આપી ઓમ્બલિયોગો અને ગૃહલિયોગની ખીલવણી પ્રથમ જ કરવી પડશે.

આર્થિક સુરક્ષાની કારણે

પ્રજાપર ચોટા પ્રકારના કર અને વેરા નાખવાથી રાજની તિજોરી તર થતી હોય તેમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ અધિક કર વેરા નાખવાથી તો કૃષિકાર અને વ્યાપારી બન્ને પામમાલ થાય છે, અને તે પામમાલ થવા પછી તો ગોરાકઢીન રાખેલી ગાય પાસે દૂધ લેવા જેવો તાલ બની રહે છે. જે રાજવી દીર્ઘદ્રષ્ટિ રાખી ઓછા કરવેરા રાખે છે તેની પ્રજા સમ્પત્તિશાળી રહેવાથી ઉલટો તેને પાછળથી ખેવડો લાભ થાય છે, એ ખૂબ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

આથી પ્રજાને આબાદ રાખવા સારુ બને ત્યાંસુધી કરવેરા ઓછો જ રાખવો ઘટે. અને જે ધન મેળવાય તેનો પોતાના વિલાસ ખાતર નહીં પરંતુ વિશેષતઃ પ્રજાવર્ગને શિક્ષણ તથા સુખ અને સગવડનાં સાધનો આપવામાં તેનો સદુપયોગ થવો જોઈએ.

જે દ્વારા સંસ્કૃતિનું અંધપતન થાય તે શિક્ષણ નથી. માટે પ્રજામાં શિક્ષણ એવું આપવું જોઈએ કે જે દ્વારા પ્રજામાં સ્વાવલંબિત્વ, પ્રેમ, ઐક્ય, રાષ્ટ્રપ્રેમ અને ધાર્મિકતામાં ઉન્નતિ થાય અને સુખ સગવડના સાધનો પણ પ્રજાને વિલાસી કે પામર બનાવે તેવાં નહીં પરંતુ ઉપરની ભાવનાનાં પ્રેરક હોવાં જોઈએ.

આવે રાજ નવા દર્દીઓ ઉત્પન્ન કરવાની હોસ્પિટલ નહીં બનાવે પણ દર્દ ન થાય તેના ઉપાયોની શાળાઓ બનાવશે. તે ચક્રી, નળ, વિજળીજતી મત્તાદિ સાધનોને બદલે કુદરતી હવા, પ્રકાશ વધુ મળે તેવી યોજના અને ઉદ્યોગમંદિરો બનાવવા પ્રતિ વધુ લક્ષ આપશે.

* આ તો માત્ર એક વસ્તુ નિર્દેશ છે.

આર્થિક સંકટામણુનું મુખ્ય કારણ તો પ્રજાની અજ્ઞાનતા છે. તે અજ્ઞાનતા બિન્નબિન્ન પ્રકારની હોય છે. દાખલા તરીકે કાલાનો એક ખેડૂત બધી સામગ્રી ધગાવે છે. તે તેમાંથી કપાસ, રૂ, કપાસિયા વગેરે ઉત્પન્ન કરી રૂમાંથી વસ્ત્ર બનાવી શકે છે અને કપાસિયા પોતાનાં ઠોરને ખવડાવી તેમાંથી શરીરનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો દૂધ, ઘી વગેરે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. પરંતુ તેને બદલે તે તાત્કાલિક લાભ ખાતર કાલાં વેચી નાખે છે. આથી તેને બમણું નુકશાન વેઠવું પડે છે. આમાં તેની અજ્ઞાનતાનું જ કારણ છે.

કૃષિકાર પોતાનું સારામા સાટું ખાતર વેડશી નાખે છે. કેમ વાવવું તેનું તેને જ્ઞાન હોતુ નથી. આથી સારી જમીન કે જેમાંથી તે ત્રણ મોસમ લઈ શકે તેમાંથી બહુ જ ઓછું ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

કેટલીક વાર સુદક્ષ કૃષિકાર પાણી, બળદ, જમીન ઇત્યાદિ સાધનોને અભાવે પણ નિષ્ફળ જાય છે. આવે પ્રમંગે તેને કૃષિનું જ્ઞાન અને સાધનો આપવાથી ઘણી વખત કંઠજી સુશ્કેલીનો સરળ રીતે ઉકેલ આવી રહે છે.

વ્યાપારીઓમાં પણ કઈ વસ્તુ કેવી રીતે રાખવી, લાવવી અને વેચવી તેનું તેને જ્ઞાન ન હોવાથી બહુ નુકશાન વેઠવું પડે છે.

આથી તેઓને પોતપોતાના વ્યાપારનું શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થાથી રાજા અને પ્રજા બન્નેને લાભ થવાનો મંત્ર છે.

આર્થિક મંકટનું ત્રીજું કારણ સામાજિક કુરૂદિઓ છે. પોતાનું ઘર ન પહોંચવા છતાં લગ્ન, કારજ અને એવા એવા વરાઓ પાછળ ધણો દ્રવ્યવ્યય થાય છે તો આવા કુરિવાળે નૃપતિઓએ પોતે જ અટકાવવા જોઈએ.

આ બાધક કારણોને હટાડી ઔદ્યોગિક તથા ખેતી વિપવક ઉન્નતિ તરફ લક્ષ આપવાથી અને પોતાની પ્રજામાં આજમવૃત્તિ

અને નિરુત્સાહ ન વધે તે પ્રત્યે ખ્યાન આપવાથી આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલ સહજમા આવી જશે.

આ પ્રશ્નના ઉકેલ સારુ ધતરદેવના ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ અને અનુભવ પણ નૃપતિઓએ ઊંઘણથી કરી લેવો ધટે.

(૪) સર્વધર્મ સમભાવ:—

હમેશાં નૃપતિઓએ પોતાની પ્રજા જે જે ધર્મ માનતી હોય તે તે સૌ ધર્મ પર સમાન ભાવ રાખવો જોઈએ. આમ કરવાથી ધર્મ-ધર્મ વચ્ચેની ભિન્નતાનો અંત આવી રહેશે. ધર્મની ભિન્નતા ધણી વાર મહા કલેશ અને અનર્થનું ખીજરોપણ કરી દે છે. આમ કરવાથી તેનો અંત આવી રહે જ.

ભિન્નભિન્ન ધર્મોનું કારણ

બધા ધર્મોનું ખ્યેય એક જ છે. માત્ર તેના ભિન્નભિન્ન સાધનો અને માર્ગો છે તેથી એક ખીજા વચ્ચે વૈમનસ્ય નહીં બધેકે મુસંગદન હોવું જોઈએ.

જે જે ભિન્નભિન્ન ધર્મસંસ્થાપકોએ તેની ભિન્નભિન્ન કરણ પ્રણાલિકા બતાવી છે તે કેવળ તે તે સમય અને તે તે સમાજના માનસને અનુલક્ષીને જ બનાવી હોય છે.

મનુષ્ય માત્રની વૃત્તિઓ અને રુચિઓ ભિન્નભિન્ન હોવાથી જ એક સનાતન અને શુદ્ધ સત્યને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો આ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન રૂપે તે મહાપુરુષો વર્ણવી ગયા છે.

આવી ભાવનાનો પ્રચાર કરવો ધટે.

(૫) સમાનતા:—

નાની કે મોટી કોમ પણ કોમ પ્રત્યે સમાનવૃત્તિથી વર્તવું. આમ કરવાથી કોમ કોમ વચ્ચેના કલેશો રાતિ થઈ જઈ રાષ્ટ્ર-શાંતિમાં ઉમેરો થશે. અને સંગઠન વધવાથી કુષ્ઠાળ, મરડી, શૂંકપ

કે એવા દૈવી પ્રકોપો વખતે તે પ્રજા પરસ્પર ઉપદ્રવક થઇ પડશે, અને આમ થવાથી નૃપતિની ચિંતાનો બોજો હળવો થશે.

દલિત કોમ કે ઓળતિ અથવા નાના સમાજને ક્યાય દુઃખ થતું હોય તો તેનાં મૂળ કારણોનો નાશ કરવા દત્તચિત્ત રહેવું ઘટે.

(૬) તેજ સુધારણા:—

અમુક્કદારો અને પાસવાનો એવા ચૂંટવા જોઇએ કે જે સદ્ગુણી અને સદાચારી હોય.

પ્રત્યેક અમલદારને જ્ઞાન થવું જોઇએ કે તે સત્તાનો ઉપયોગ કરનારો નહિ પણ પ્રજાનો સેવક છે.

તે વર્ગની આવી મનોવૃત્તિ થવાથી રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનું વાત્સલ્ય વધતું જશે અને શાન્તિનો પ્રચાર થશે.

આ ચૂંટણીમાં દોષપણુ જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિનો પક્ષપાત ન હોવો જોઇએ.

ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ પ્રતિ લક્ષ અને વર્તન રાખનાર રાજવી પ્રજાનો વલ્લભ બનશે અને તેનું રાજ્ય તે આદર્શ રામરાજ્યજ બની જશે તેમ માનવામાં લેશમાત્ર અતિશયોકિતને સ્થાન નથી.

જેવી રીતે રાજાઓએ પ્રજા તરફ વર્તવાનું છે તેજ રીતે પ્રજાએ પણ રાજા પ્રત્યે પિતા તુલ્ય સદ્ભાવથી વર્તવાનું છે.

પ્રજામાં પરસ્પર પ્રેમ, વફાદારી, ઉદ્યોગિના અને સંસ્કૃતિનો જોમ જોમ વિકાસ થતો જાય તેમ તેમ રાજવીમાં પણ તેના સંસર્ગનું શુભ પરિણમન થવું રહે.

આ બન્ને અંગોં જો પોતપોતાનાં કર્તવ્યોને હળુપણુ સમજી જાય તો આજના રાષ્ટ્રનાં આર્થિક સંકટો અને પરતંત્રતાની બેડી શીઘ્રતાથી વિલય પામે.

સ્વામી અને સેવક

૧૪

આજે સેવા શબ્દની વિકૃતિ ધર્મ ગણ છે. આપણે પોતે પણ એટલા તોટેવાઈ ગયા છીએ કે સેવક શબ્દ બોલતાંની સાથે જ તેની સામે સ્વામી શબ્દની યોજના કરવાનું ચૂકતા નથી. શાસ્ત્રકારોએ અને સાહિત્યકારોએ પણ સ્વામીત્વ, સેવકત્વ મેળંધ નેડી તે સંસ્કારોને પ્રગતમાં ખૂબ રૂઢ કર્યા છે. સેવા શબ્દની વિકૃતિને અંગે આપણને ખૂબ વેકવું પડ્યું છે અને સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ગુંથવાડો ઉભો કર્યો છે. સમાજના અને રાષ્ટ્રના નેતાઓમાં રહેલી સ્વામીત્વ વૃત્તિએ તેમના સેવાભાવનાં આદર્શનો લોપ કર્યો હોય તેમ આપણે ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ.

જુઓ એક કીડીના સમાજ પર દ્રષ્ટિ ફેરવીએ તે સમાજ ખાવાપીવાથી માડીને દરેક ક્રિયામાં પરસ્પરનો સહકાર સાધે છે અને પરસ્પરના ઉપકારે જીવે છે બહારની આવી પડેલી આફતમાં પણ તેનો સહકાર તો હાયમ જ રહે છે અને સગકૂન સાધી લે છે જ્યારે તેનો સમૂહસહકાર જાગે છે ત્યારે સર્પ જેવા જેરી અને મહાન પ્રાણીને પણ પરાસ્ત બતાવે છે જો તેનો સમાજ સહકાર ન હોત તો તેની બિન બિન્ન 'વહેંચાયેલી સક્તિ અપજ કાર્યકારી નીવડત ન્યારે પારસ્પરિક સહકાર કે સગકૂન થયું ત્યારે બિન્ન બિન્ન પાત્રમાં રહેલી અલ્પ અલ્પ સક્તિ પણ કેટલી કાર્યકારી નીવડી ?

આ દ્રષ્ટિબિન્દુથી માનવ સમાજમાં પણ સહકાર અને સેવા તત્ત્વની ઉત્પત્તિ અને વ્યાપકતા હોય છે અને હોની જોઈએ સરળતાથી જીવન વહન કરવા માટે અને બીજી વિપત્તિઓનો સામનો કરવા સેવા તત્ત્વ ઉપયોગી છે અને જેમ સૂક્ષ્મજંતુઓમાં કે પશુપક્ષીઓમાં પોતપોતાની જાતપરત્વે તે જેમ સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક દેખાય છે તેવીજ રીતે મનુષ્ય સમાજમાં પણ સેવા તત્ત્વ સ્વાભાવિકજ છે

વિકૃતિ

ઉપર પ્રમાણે સેવાવૃત્તિ તો જીવ માત્રમાં હોય છે અને હોનીજ જોઈએ પરંતુ સેવા લેનાર વ્યક્તિ પોતાને સ્વામી માની જો તે સેવાવૃત્તિને દુરુપયોગ કરે તો ત્યાં સેવા શબ્દ મૂળ સ્વરૂપ છોડીને વિકૃતિ ધારણ કરે છે કારણ કે સેવા એ સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન છે, અને તે સ્વતંત્ર હોય છે પરંતુ જ્યારે તેજ સેવામાં પરાવયબિતા આવે છે ત્યારે તે એના મટી ગુલામી બને છે સહકાર મટી અત્યાચાર બને છે તેના નમૂના

ન્યારે શ્રીનો પતિ સહકારી મની માલિક કે સ્વામી બન્યો ત્યારે તે તેના શરીરનો ગમે ત્યારે અને ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

એક નોકરનો શૈલ માલિક બન્યો એટલે તેના સરીરનો સ્વામી જ નહિ બદલે તેના વિચારો પર પણ સ્વામીત્વ ધરાવી શકે છે.

એક રાગ પોતાને સ્વામી માની પોતાની પ્રજા પર ગમે તેમ વર્તી શકે છે.

એક પશુનો સ્વામી તેની પાસેથી ગમે તેવી રીતે કામ લઈ શકે છે. તેને મારી શકે, પળવી પણ શકે છે. કારણ કે તે પોતે એમ માને છે કે હું તેનો માલિક છું. આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં એક નાની વાતથી માંડીને મોટી વાત સુધી મનુષ્ય પોતાની જ માનવગત પર ગમે તે જુદાં જુદાં રીતે શકે છે તેમ આપણે જોઈએ છીએ. તે માત્ર માલિક બાવના પ્રતાપે. એના સેવાશબ્દની વિકૃતિથી જ.

સેવાનું મૂળ સ્વરૂપ

વાસ્તવિક રીતે તો સેવા એ એક પ્રકારનો વિનિમય જ છે. મનુષ્ય સમાજમાં તેની ઉત્પત્તિ કેવા સંયોગોમાં અને કેવી રીતે થઈ છે તે આપણે આગળ વિચારી ગયા છીએ. આખો મનુષ્ય સમાજ પ્રથમ એક કુટુંબરૂપે જ હતો, અને જેમ એક નાના કુટુંબમાં પણ વ્યવહારમાં સરજતા બજાવવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએની તેના માનસિક અને શારીરિક વિકાસ અને શક્તિ પ્રમાણે બિન્નબિન્ન કાર્યમાં યોજના થાય છે તેજ દૃષ્ટિબિન્દુથી આ માનવસમાજમાં પણ વ્યવસ્થા પ્રમાણે કાર્યની વહેંચણી થઈ હતી.

સમૂહ રૂપે એ વ્યવસ્થા ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલી હતી, અને તે ચાર વિભાગોમાં જ આખી માનવજાતિને ઉપયોગી બધાં તરવોની આવશ્યકતા પૂરી પડી જતી.

તે સમયે

મનુષ્યસમાજ માટે ખાસ આવશ્યક તરવ સંસ્કારિતા હતું. કારણકે મનુષ્યસમાજમાં ઈતર પ્રાણી કરતાં એક વિશિષ્ટ તરવ હોય છે કે જેને આપણે માનસિક શક્તિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. જીવન-વિકાસની આ એક એવી સાધકશક્તિ છે કે જે શક્તિદારા મનુષ્ય

અમરપંથે પ્રગતિ કરી શકે છે. આ બધો શક્તિનો દુરુપયોગ ન થાય કારણ કે દુરુપયોગ થવાથી જે દ્વારા વિકાસ સાધવાનો હોય છે તે દ્વારાજ ધણીવાર અધઃપતન થાય છે. જે આપણે આજ પ્રકરણ પરથી આગળ જોઈ શકીશું. તે અધઃપતનથી બચાવવા સારું સંસ્કારિતાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

સંસ્કારિતાનું મૂળ

સંસ્કારિતાનું મૂળ સતશિક્ષણ અને મંથન છે. પ્રજાવર્ગમાંથી એક એવો વર્ગ નીકળ્યો કે જેણે આ કાર્ય ઉપાડી લીધું. તે ગુણ પ્રમાણે પ્લાહાણુ ગણાયા. એક વર્ગે કૃષિજીવન, બાપાર કુન્નર અને બિન્ન બિન્ન શરીરાપયોગી સેવા બજાવવાનું સીકાર્યું, અને તે વૈશ્ય તરીકે મણાયા. પ્રજાવર્ગને સંકટમાંથી બચાવવાને માટે જે વર્ગે સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું તે ક્ષત્રિય કહેવાયા અને એક વર્ગ એવો પણ ઉભો થયો કે જેણે ત્રણે સમાજની અવશિષ્ટ સેવા ઉપાડી લીધી તે શૂદ્ર ગણાયા. આ બધાં પરસ્પરનાં કાર્યો એ પારસ્પરિક સેવાજ છે અને આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે તે સેવા વિનિમયરૂપજ છે.

બે

તેની પોતાની દશા કેવી કંઈકી ચર્ચા ! તેજ રીતે આખા શરીરના સંબંધમાં છે. તેમા એક પગથી માંડીને માથા સુધીનાં બધા અંગો-પાંગો એક સરખા ઉપયોગી છે. તેમાંનું એક પણ નકામું નથી તેમ નીચ જોય પણ નથી. આ રીતે આખો પ્રાણીસમાજ એક બીજાને સ્વયંસેવક છે કોઈપણ સ્વામી નથી. હા, એક વસ્તુ છે કે જો તે એવી દુનિયામાં વસતો હોય કે જ્યાં રહેવાથી ઇશ્વરલોકના કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રાણીસમાજની સેવા વિના તે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખતો હોય. તો તે પોતાને સ્વામી કહેવડાવી શકે.

પરંતુ તેણું તો કયાંય દેખાતું નથી તો પછી એક સેવક બીજા સેવકને સેવક કેમ કહી શકે ? કારણ કે તે બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં એકજ માનવજાતિનાં બે બંગો છે, અને તે બન્ને ભાઈઓ છે.

એક બાળક પુખ્ત થતાં સુધી માતા, પિતા, કુટુંબ વગેરેની સેવા લઈને જીવે છે અને આગળ વધે છે જતાં તે માખાપને સ્વામી ગણ્યો હોય એવું આપણે ક્યાં જોઈ શકીશું નહિ ઉલ્ટું તે માખાપને પોતાનાં ઉપકારક ગણે છે અને પુખ્ત થતાં તેમની સેવા બળવવાની વખતે પણ તે કર્તવ્યભાવના માને છે. એ બે વચ્ચે કોઈ અંગને સ્વામી કે સેવક જેવું લાગતું નથી. જે રીતે કુટુંબનું તેજ રીતે સમાજનું અને તેજ રીતે રાષ્ટ્રનું પણ હોવું જોઈએ. જ્યારે કર્તવ્યભાવના આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રના કાર્ષ્ણ્ય બીજા અંગને જોઈ નીચ ન ગણી સમ્મય. પરંતુ જ્યારથી તારતમ્યતાની ભાવના આવી કે ત્યારથી આ ભેદો પડી ગયા છે.

માનવ સમાજ, માનવ સમાજ વચ્ચે લડી તેનો તિરસ્કાર કરે, કૃતરા, બિલાડાથી તેને નીચ ગણે, તેને અડકવામાં પણ અધર્મ માને, આ ન્યાય ક્યાનો ? આવી પરિસ્થિતિનું બાન કરાવનાર વર્ગને પણ સમાજદ્રોહી કે ધર્મદ્રોહીનાં વિશેષણોથી વધાવી લેવામાં આવે એ બધી પાશવિક ભાવનાઓ સમાજમાનસમાં રજેરમ ધુસી જવાનો મૂળ પ્રતિહાસ આ શુલામી અને માલિકીના સંસ્કારમાંથી જન્મ્યો હોય એમ સ્વીકારવાને બહુ પ્રયત્ન કરણો આપણી સામે દેખાવ દે છે.

શુલામી માનસ

આજે ભારતમાં જાતિ જાતિ વચ્ચેના અને ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ભેદોની સંખ્યાનો પાટ પામી રહાય તેનું રક્તું નથી. હિન્દુ સમાજનો મોટો વર્ગ કે જે સમાજ સેવાનું મુખ્ય કામ કરી રહ્યો છે, જેની સેવા વિના આપણે બહુ કંડાડી સ્થિતિમાં મૂકાઇ જઇએ છીએ તેમ જાણવા અને સમજવા છતાં આપણે તેને અસ્પૃશ્ય ગણીએ છીએ, તેને અવગણીએ છીએ. આપણા જેવાં જ તે મનુષ્ય હોવા છતાં, તેની સેવા લેવા છતાં મનુષ્ય જીવનના વિકાસ માટે જે જે ઉપયોગી સાધનો અને શરીરને લગતી આવશ્યક ચીજોથી આપણે તેને વંચિત રાખીએ છીએ. આ બધા મંસ્કારો પ્રાચીન છે. માલિક અને શુલામ વચ્ચેનાં માનસનો જ આ નમૂનો છે. જો કે વર્તમાન સમાજ તેને માટે ખૂબ જવાબદાર છે એટલું જ નહિ બરફે માનવતાની દ્રષ્ટિએ તેણે આવી માનસશક્તિને દૂર કરવાનો પુરુષાર્થ પણ કરવો પડે છે પરંતુ સ્વામીત્વની ભાવના તેમાં કેટલે અંશે જવાબદાર છે ? તેનો પાકો ખ્યાલ લાવવા માટે પૂર્વજાણનું ચિત્ર અવલોકવાથી તેની વાસ્તવિકતા હીક સમજાયે.

માલિકીની ભાવના

પ્રાચીનકાળમાં આ માલિકીની ભાવના દેવીજ ન જોઇએ. જે જે ક્ષેત્રમાં જે જે મનુષ્યો વસતા હોય તે તે પોતાના પુરુષાર્થથી

પોતાને ઉપયોગી પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી લે કે મેળવી લે. આ વિશ્વ તો કામધેનુ ગાય છે. તેમાથી જ્યારે જ્યારે જે જે વસ્તુની ખાસ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમાથી જરૂરિયાત પૂરતું મેળવી શકાય, અને એમ જ્યારે જોઈતું હોય ત્યારે મળી શકતું હોય તો સંપ્રદ-વૃત્તિની ભાવના ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આજે પણ દવા અને જળ જે પ્રમાણુ પૂરતા મળી રહે છે તો તેને સંપ્રદ કરવાની ભાવના કોઈને થે થતી નથી જગલ્લમા રહેનારા ઘણાંયે મનુષ્યો આજે એવા મળે છે કે જે પદાર્થનો સંપ્રદ કરી ગમ્મતા નથી કે મૃત્યુ પછવાડે વારસો પણ મૂકી જતા નથી.

સંપ્રદ બુદ્ધિનાં કારણો

વસ્તુ થોડી હોય અને તેના ઉપભોગ કરનારા અધિક હોય તો સંપ્રદબુદ્ધિ જાગે અથવા જરૂરિયાતો વધે તો સંપ્રદ વૃત્તિ જાગે. જરૂરિયાતો વધાગવી એટલે વૃત્તિને છૂટી મૂકવી. તેનું પરિણામ વિશ્વાસ, અને જે વસ્તુપર આખા સમાજનો હક્ક છે તેને વ્યક્તિગત ખનાવવી એનું નામ સ્વાર્થ. આ સ્વાર્થ અને વિશ્વાસ સ્વામીવૃત્તિની ખુમારીથી જન્મ્યાં હો કે સ્વાર્થ અને વિશ્વાસથી સ્વામીત્વની સત્તા અજમાવાઈ હોય તે પ્રતિદાસ સમઘી કશું ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે વ્યક્તિગત માલિકીનો પ્રારંભ આવાજ સંયોગોમાં થવા પામ્યો છે.

વસ્તુ ધડીબર માની લાઇએ તો પણ રાષ્ટ્રનો મોટો વર્ગ ખોરાક વિના તરફડતો હોય એવી સ્થિતિ તો તે કાળમાં નજ હોવી જોઇએ.

તેમ થવાનું કારણ પણ રાષ્ટ્રનું નેતૃત્વ જેના કરમાં સોંપાયેલું હતું તે વર્ગજ ન્યારે સ્વાર્થ અને અતિ વિલાસમાં પડ્યો ત્યારથી જ આ સંગ્રહ લાવનારો વિરાટ સ્વરૂપ પકડ્યું હોય તેમ લાગે છે. આથી પરિણામ ધીમે ધીમે એવું આવતું ગયું કે એક વર્ગ પોતાની શારીરિક કે માનસિક શક્તિથી વધુ વધુ મેળવતો ગયો અને તેનો સંગ્રહ કરતો ગયો.

હમેશાં આખા રાષ્ટ્રમાં આવી જાતનો શક્તિશાળી વર્ગ તો ગણ્યો ગાંધ્યો જ હોય છે. ન્યારે તે ગણ્યાગાંધ્યા વર્ગ પામે સમ્પત્તિ વધતી આવી તેમ તેમ તેની સત્તાશાહીએ પણ ઉઘ સ્વરૂપ પકડ્યું. તેની માલિકીની ત્રીજ ગણાઈ જવાથી બીજી પ્રજા વસ્તુ હોવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરી ન શકે અને કરે તો તે મોરી ગણાય. બીજા બધાં સુખ સત્તવડના સાધનો તો એક બાલુ રહ્યાં પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં તેને જીવનનિર્વાહ માટે તો કંઈક મળવું જોઈએ ને ?

આખો ક્ષત્રિય વર્ગ જે જમીન તેને રક્ષવા માટે મળેલી તે જમીનનો સુદ્ધ માલિક થઈ પડ્યો. આવી રીતે જેના હાથમાં રક્ષણ હતું તેણે જ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી રક્ષણને બદલે અપહરણ કર્યું. અહીં મતાનો આ ઉપયોગ થયો ત્યારે બીજા બાલુ બ્યાપારનું ક્ષેત્ર જેના હાથમાં હતું તેણે દ્રવ્યાર્જન કરવા માંડ્યું. આથી શુદ્ધિ અને સત્તા એ બન્નેથી વચિત પ્રજા-વર્ગનો જે મોટો મમૂદ ખાડો હતો તે તેમણે પોતાનું જીવન ટકાવવા માટે આ રીતે ફરજિયાત મેવા, જેને બીજા શબ્દોમાં ગુલામી જ કહી શકાય તે રવીકારી લીધી

સર્વે ગુણાઃ કાયનમાધયન્તે એર્વા એર્વા સુત્રો રચાયાં અને અનુલવાયાં પણ ખરા.

આ પરિસ્થિતિએ પ્રજાના માનસપર એવી અસર ઉપજતી કાઢી કે માનવવર્ગ મંદહલાવનાથી ખૂબ દેવાઈ ગયો. આવા પ્રમોગે માધ્યમિક યુગના ધર્મશાસ્ત્રીઓએ આ મંદહલાવના લોકમાનસમાંથી દૂર કરના માટે ખૂબ કાન્તિ મચાવી અપરિગ્રહ અને મધ્યમી લાવનાનો પ્રચાર કર્યો. પરંતુ મંદહલાવનાના મંસ્કારો સાવ નાખૂદ થાય એવી પરિસ્થિતિ ન હતી, તેથી જ પરોપકાર અને દાન એ બંને અંગોની ગૃહસ્થજીવનમાં વ્યાપકતા બહુ અશે થઈ ગઈ, અને તે ધર્મના અંગો તરીકે ગણાયા. આ પ્રણાલિકા આજ સુધી લિન્નલિન્ન ક્ષેત્રોમાં વિકસતી ચાલી આવે છે.

પરંતુ આથી માલિકાની લાવના નિર્મૂળ ન જ થઈ એ મંસ્કારોના મૂળ તો બહુ જ ઊંડા જતા ગયા.

એ મુડીવાદના મંસ્કારો આજ સુધી ચાલ્યા આવે છે અને પ્રજા પૈકી મોટા વર્ગનું માનસ ગુલામી મનોદશાથી પણ દેવાઈ ગયું છે. બીજી બાજુથી દરેક સ્થળે વિલાસ ખૂબ વધ્યો છે, વસતો વધ્યો છે એટલે એ ગુલામીનો અંત આવી શકે તેવી સ્થિતિ રહી નથી. સ્વાભિમાનની લાક્ષણિક ગુણિત જ દેખાય છે અને કર્તવ્યભાવના પણ બહોળે અંશે નષ્ટ થતી ચાલી છે.

ઉપાય

મુડીવાદનો નાશ એ આ પરિસ્થિતિને ઉકેલવાનો ઉપાય નથી. એ વિચારો પણ અસ્થાને છે, અને તે માર્ગ પણ ખોટો છે કારણ કે આજ આ દેશની પ્રજાના માનસપર એવી તો મંદહલાવનાની ખોટી છાંય પડી ગઈ છે કે આજના મુડીવાદીઓ ન હોય તોપણ મુડીવાદ તો રહેવાનો જ છે.

માટે સંવૃત્તિ એકારી ઉકેલવાનો સૌથી પ્રથમ ઉપાય સમાજ સમાજ વચ્ચેનું અને જાતિ જાતિ વચ્ચેનું સંગઠન કરવું એ છે એક એક જાતિ અને એક એક સમાજ મંદકૃત જનશે તો તે માહોમાહેના પ્રયત્નથી પોતપોતાના અંગને આ રીતે મદદગાર થઈ પડશે, અને

એમ થવાથી આખા રાષ્ટ્રની કમપૂર્વક વ્યવસ્થા થતી જશે. ખીજા બાબતી એ પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરવાની આવશ્યકતા છે. વસ્તુતઃ કામ કામ વચ્ચેના પારસ્પરિક ભેદો અને વિલાસવૃત્તિ આ બે વસ્તુ'જ આ પ્રશ્નને હિમ સ્વરૂપ આપે છે. તેથી તે બન્નેનો પહેલો જ તકે ઉકેલ લાવવો જોઈએ.

સ્વામીત્વ અને સેવકત્વના અંગે જે ભેદો પડી ગયા છે તેનું કારણ તો આપણે પ્રથમ જ તપાસી ગયા. આજે સ્વામી અને સેવક મટી એ બન્ને પોતાના હૃદયમાં સેવકભાવ લાવે તે આજે બંને શક્ય ન દેખાતું હોય પરંતુ નોકર શેઠ પ્રત્યે, અમલદાર નીચેના માણસો પ્રતિ અને તે માણસો તેમના પ્રતિ એમ પરસ્પર સામાજિક, વ્યવહારિક, રાજકીય કે કોષ્ટપણુ તેવા ક્ષેત્રમાં માત્ર આટલું જ વિચારે કે “નીચેનો માણસ પોતાની જાત જોવો જ એક મનુષ્ય છે. તે શુદ્ધિથી, શક્તિથી કે ધનથી બંને હીન હોય છતાં બહારની બધી શક્તિઓનો પરાજય કરે તેવું એક દિવ્ય તત્ત્વ તેમનામાં ભર્યું છે. તેમાં એક અખડ જ્યોતિનું ચિરાગ સળગ્યા કરે-છે. આજે બંને તેની જ્યોતિ આવરણથી રોકાઈ ગઈ હોય કે ગુપ્ત રીતે ઢકાઈ ગઈ હોય, એની અવગણના હું કદીએ નહિ કરું. તેના અંત કરણને નહિ દુભવું કારણકે તેમ કગવામાં મારી જાતને પણ ખૂબ જોખમ છે વળી એ પણ યાદ રાખીશ કે પ્રારબ્ધના ગોળી સ્થિતિ પચટયા કરે છે સદા સર્વદા સ્વામીત્વ અને સત્તા ટકી શકતાં નથી. એમ વિચારી રખે તેનો દુરુપયોગ થાય તેની સંભાળ રાખીશ અને સાથે સાથે એ પણ વિચારીશ કે નોકર, સેવક કે ગુલામના કાર્યનો જ માત્ર હું માલિક છું તેમના શરીરનો, મનનો કે આત્માનો નહિ. આથી કોષ્ટપણુ કાર્ય સોપતા પહેલાં એમની શક્તિ અને મંયોગોનો વિવેક કરીશ.

પોતાના માલિકનું ઇરાદાપૂર્વક નુકસાન કરવું, આજસર્વત્ર રાખવી, પોતાનાં કર્તવ્યોમાં બેદરકાર બનવું એ બધાં સેવકનાં દુષણો છે. તે જ રીતે પોતાના માલિકને વહાલા થવા માટે માનવતાને ન છાજે તેવાં કાર્યો કરવાં કે અનૈતિક જીવન ન્યસાવવું એ બધાં પણ માલિક ને નોકર બન્નેનાં હિતને હાનિ પહોંચાડે તેવા દુર્ગુણો છે. તેથી આ બધા દુર્ગુણોથી દૂરી જઈ માત્ર કાર્યપરાયણ રહેવું તેમાં તે બન્ને પાત્રનું હિત છે.

આજે મિલમાલિક અને મજૂર, શેઠ અને 'નોકર', ઉપરી અધિકારી અને તેની નીચેનો અધિકારી ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોમાં એક બીજા સાથે સતત 'કાર્ય લેવાનું હોવા' છતાં પરસ્પરનો જે અવિશ્વાસ ચાપી રહેલો છે, તે ખૂબ અસુખ્ય છે. એક માની રહ્યો છે કે શરીર ઘૂસી ચૂસીને કાર્ય લેવું અને બદલામાં બહુ જોઈું આપવું, ત્યારે બીજો એમ ધમ્મી રહ્યો છે કે શ્રમ જોછો કરવો અને અધિક ફળ મેળું. આ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવા માટે પણ બન્ને પાત્રોએ પોત-પોતાની ફરજ સમજતાં થઈ જવું એ જ માર્ગ દમનનીતિ કે પ્રત્યા-સાત કરવાના માર્ગ કરતાં અધિક શ્રેયસ્કર અને કાર્યકારી છે તે સૌથી પ્રથમ ચિંતવી લેવું જોઈએ.

આદર્શ—

ગૃહસ્થાશ્રમ

અર્થોપાર્જન

૧

ગૃહસ્થજીવનમાં પગરણ માડતાજ સૌથી પહેલો પ્રશ્ન અર્થોપાર્જનનો ઉપસ્થિત થાય છે જે યુવાન આ પ્રશ્નને વિચાર્યા વગર અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઠીકે તે અર્થોપાર્જન કરી ચકવા નેટલી યોગ્યતા પામ્યા વિના પ્રવેશે છે તેનું ગૃહિધર્મમાં પ્રવેશવું કે તેવા યુવાનને ગૃહિધર્મમાં પ્રવેશાવવું એ અતિ જોખમ ભરેલું કાર્ય છે

કેટલાક મનુષ્યો અર્થોપાર્જનમાં પાપ છે તેવો એકાંત ખ્યાલ બાંધી લે છે તે ખ્યાલ ભ્રામ્યમૂલક છે જીવનમાં પહે પહે અર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા છે હું તો માનું છું કે તાત્ત્વિક રીતે તપામતા આ વિશ્વમાં કોઇપણ પ્રાણી અર્થોપાર્જન વિના ટકી શકેજ નહિ અને આથી જો જીવનની આવશ્યકતા છે તો અર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા પણ અનિવાર્ય હોવી ધટે

અર્થોપાર્જન એટલે શું ?

અર્થોપાર્જન એટલે ઉપયોગી સામગ્રી મેળવવી, યતુષ્યને દેહ ઇન્દ્રિયો અને મન એ બધું હોવાથી તેને ટકાવવા અથવા બીજા શબ્દોમાં ઠીકે તે તેની પાસે કામ લેવા માટે ઉપયોગી પદાર્થો મેળવી આપવા તેનું નામ અર્થોપાર્જન

સામ્રીય પરિભાષામાં પુરુષાર્થ શબ્દ આવે છે તે પુરુષાર્થનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ પણ આ છે.

આ પરથી જે જે જીવતાઓએ દેહાદિ સાધનોની પ્રાપ્તિ છે તે તે સૌને માટે પદાર્થોપાર્જનની આવશ્યકતા છે, હતી અને રહેવાની. અર્થોપાર્જનની સીમા

પ્રાચીન કાળમાં અર્થોપાર્જનની સીમા મર્યાદિત હતી. અને આવશ્ય-કતાઓ હળવી હોવાથી કેવળ અર્થોપાર્જન પાછળ જીવન ન હતું પરંતુ જીવન માટે અર્થોપાર્જન હતું આથી ધર્માર્થમર્જચેત્ત્વ ધર્મને માટે અર્થો-પાર્જન હોવાં જોઈએ. તે સુત્ર પ્રજાજીવનમાં અક્ષરશઃ ફલિત થતું હતું.

ધર્મોપદેશકોએ વિકાસમાર્ગનાં ચાર સાધનો—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની શ્રેણીનામાં અર્થનું સ્થાન ધર્મ પછી છે. તેમાં ગંભીર રહસ્ય રહેલું છે કે જે આપણે આગળ વિચારીશું. અહીં તો એટલું જ કહેવાનું છે કે આવી રીતે અર્થોપાર્જન પ્રવૃત્તિ હળવી હોવાથી મનુષ્યને અર્થોપાર્જનની પાછળ સમયનો ભોગ બહુ અલ્પ આપવો પડતો અને અવશેષ સમયમાં તે અર્થોપાર્જનનો ઉપભોગ અને ઉપ-જુક્ત સાધનોથી જીવનવિકાસ સાધવાની ક્રિયાઓને પણ અવકાશ આપી શકતો હતો.

તે કાળમાં એમ પણ હતું કે બાલ, વૃદ્ધ અને રોગી એ ત્રણને છોડીને એક સરખી રીતે બધી વ્યક્તિઓ સ્વાવલમ્બી રીતે એટલે કે પોતપોતાનું પદાર્થોપાર્જન કરીને નિર્વાહ ચલાવતી હતી. તેથી ભવિષ્ય માટે અર્થોપાર્જનની ચિંતાનું કશું કારણ નહોતું. પરંતુ ન્યારથી રાષ્ટ્રવ્યવસ્થા માટે સમાજને નિયત કરવામાં આવ્યા ત્યારથી વ્યવસ્થા તરફ પ્રગતિ લક્ષ્ય વધુ ખેંચાવા લાગ્યું અને કુટુંબવ્યવસ્થા પણ વ્યવસ્થિત રીતે નિયત થઈ.

કુટુંબનાં લિન્ગલિન્ગ માણસો લિન્ગલિન્ગ કાર્યોમાં ચોક્કસ તો પ્રત્યેક કાર્યમાં વધુ સરલતા થાય એ રીતે લિન્ગલિન્ગ કાર્યોમાં

લિન્નલિન્ન બાંધેલો નિયુક્ત થઇ. આ વ્યવસ્થા હેતુપુરસ્કર સ્થાપિત થઇ. તે સમય જ એવો હતો કે અર્થમંદ્રદ મંત્રધની બહુ દીર્ઘકાળની લાખી લાંખી વિચારણાને અવકાશ આપવાનું કારણ ન હતું કારણ કે સ્ત્રી અને પુરુષો બન્ને વિદ્યા, મંસ્કૃતિ અને કળાનાં એક સરખાં વાદક હતા અને અર્થોપાર્જનમાં પ્રવૃત્ત રહેતું તેવી માનવી માત્રમાં વૃત્તિ વ્યાપક હતી. કોઇને બેઠી રહેવાનું અને કોઇને અધિક કાર્ય કરવાનું હતું જ નહિ. આ કાળમાં તેવી વ્યવસ્થા રહી નથી અને એક મોટા કુટુંબની પાછળ કેટલીક વખત એક જ બ્યક્તિ પર પદાર્થોપાર્જનનું જખ્ખર કાર્ય સોંપાયેલું હોય છે. તેથી જ અર્થોપાર્જન એટલે ધનપ્રાપ્તિ; અને કમલ ધનમંદ્રદમાં આજે તે શબ્દ પ્રાયઃ રૂઢ થઇ ગયો છે. તે અર્થોપાર્જનની વિદ્યુતિ સૂચવે છે અને તે વિદ્યુતિ થવાનું કારણ અર્થોપાર્જનના હેતુની અણસમજ છે.

અર્થોપાર્જનનો હેતુ

શરીરમાર્ગ ચતુર્થ વર્મલાયનમ્ એટલે કે શરીર એ ખરેખર ધર્મનું પ્રાથમિક માધન છે. મહાપુરુષોએ જીવન વિકાસ માટે નિશ્ચિત કરેલા ધર્મતત્ત્વનો મુખ્ય સ્તંભ શરીર છે. સારાશ કે શરીર એ જીવન-વિકાસનું મૌલિક આવશ્યક અંગ છે. પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માગીએ તો એમ પણ કહી શકીએ કે શરીર એ મશીન છે અને મશીનમાં જેમ કોવમાં, તેમ કે વિજળી જેવાં કાંઈ પણ સાધનોની તેને કાયમ અથાવવા માટે આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે તે જ રીતે શરીરને પણ હવા, પાણી અને ખોગકની આવશ્યકતા છે. ઉપરાંત તે શરીરને વાતાવરણની અતિ ઠડી, અતિ ગરમી વગેરે ન અમર કરે તે મારુ ગૃહાદિ સ્થાન અને વસ્ત્રાદિના પરિધાનની પણ આવશ્યકતા છે સારાશ કે શરીરસ્વાસ્થ્ય માટે ખાસ આવશ્યકતા પૂરતા સાધનો કે પદાર્થોને મેળવી લેવા પડે છે પછી તે પદાર્થો કાઢપણુ જાતના વિનિમયથી પ્રાપ્ત થાય કે દ્રવ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય જેવી સમય અને સમાજની અનુકૂળતા તે પરત્વે આ ધોરણુ અવલગિત રહે છે.

આટલું સમજ્યા પછી જ અર્થોપાર્જનનાં કાર્યમાં યોગ્યશે તે અર્થોપાર્જનના રહસ્યને સમજશે પછી તે પદાર્થો મેળવે કે દ્રવ્ય મેળવે તેની માથે કરો મંબંધ નથી.

આને પદાર્થ વિનિમય કરતાં રોકડ નાણાની લેવડદેવડનો રિવાજ પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં વ્યાપક છે. જોતલે જ આને પદાર્થોપાર્જન દ્રવ્યોપાર્જનમાં પસંદો પામ્યું છે. પરંતુ તેમ છતાં દ્રવ્યોપાર્જનનો હેતુ તો પદાર્થોપાર્જન જ છે. પદાર્થોપાર્જન નહિ હોય તો દ્રવ્યોપાર્જન નિરર્થક નીવડે છે. દાખલા તરીકે કરોડો રૂપિયાની સંપત્તિ સાથે વેરાન રજુમાં બૂખ અને તરસથી પીડાતા મનુષ્યની પીડા અન્ન અને પાણી વગેરે પદાર્થો દ્વારા શાન્ત થઈ શકે છે. તે જો ન હોય તો તેને જીવાડવાને માટે મંપત્તિ કાર્યકારી નથી. સુવર્ણ, ચાંદી, માણેક, મોતી વગેરેનો કાષ્ટએ સીધો ઉપયોગ ક્યો હોય એવું કદી જાણવામાં આવ્યું નથી અને તે અનુભવગમ્ય પણ નથી. આ પરથી અર્થોપાર્જનનો હેતુ શો અને શા માટે તે સાવ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

જ્ઞાન્તિ અથવા ક્ષેય શૂન્યતા

આને જીવનોપયોગી સામગ્રી મેળવવા માટે દ્રવ્યોપાર્જન હોવું જોઈએ તે હેતુ લગભગ બૂલાયો છે. તેથી દ્રવ્યોપાર્જન એ જીવનપુરુષાર્થનું સર્વવ્યાપી ક્ષેય અને સર્વાંગ બની ગયું છે. માનવી પ્રકૃતિમાં રહેલા તૃષ્ણા, લોભ, વાસના, સંગ્રહશુદ્ધિ, ધૃત્યાદિ દોષો પણ આ સ્થિતિ થવામાં કારણભૂત હશે ખરા. પરંતુ તે જાણ કરતાં એક અતિ મહત્ત્વનું કારણ તો વિવેકશક્તિની શૂન્યતા જ તરી આવે છે.

આ વિવેકશૂન્યતા અંધ અનુકરણથી, રૂઢ પરંપરાથી, મા-બાપના સંસ્કારોથી અને આસપાસના વાતાવરણથી લગભગ ઉતરી આવી હોય છે. કોઈ મનુષ્ય આને અતિશયોક્તિ માની ન હોય તે આતર અહીં એક શ્રીમંતને સાદામાં સાદો પ્રજ્ઞ કરીએ કે તમો દ્રવ્યોપાર્જન શા સારું કરો છો ? તો તે કહેશે કે 'સુખ મેળવવા માટે.'

પરંતુ આ ઉત્તર તેમનો પોતાનો વિચારેલો નથી, પોતાનો અનુભવેલી નથી. તે માત્ર બીજાઓ કહે છે માટે જ એમ કહે છે. કારણ કે તેના જીવનમાં પળે પળે ચિંતા, ખેદ, કષ્ટ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ સુખનું નિરીક્ષણ તો થવા પામતું નથી. આ હું ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ કે વૈગમ્યની દ્રષ્ટિએ ઝેટલો કે શરીર વિનશ્વર છે, દ્રવ્યાદિ જલતરંગ જેવાં ચચલ છે માટે સુખ નથી એમ કહેવા નથી માગતો. વળી તે દુઃખ સંપત્તિની અસ્પતાનું કે બીજાં તેવા કારણોથી છે એમ પણ નથી કહેવા માગતો. આવી સાધનસંપન્ન સ્થિતિમાં પણ દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ બીજા કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી. પણ વિચારોની ન્યૂનતા એજ તે દુઃખનું મૂળ છે એમ કહેવા માગું છું. એ વિચાર શૂન્યતાના નમૂનાઓ આજના વ્યવમાથી જીવનમાં ધણા સાંપડી શકે તેમ છે.

બીજી બાબતો હમણા જતી કરોએ તોપણ મનુષ્યને ઝેટલો તો ખ્યાલ હોવોજ ઘટે કે માધનો મેળવ્યા પછી તેની વ્યવસ્થા બરાબર કરવી જોઈએ.

વ્યવસ્થાના વિભાગો

સતપુરુષાર્થથી મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરેલ પદાર્થો કે દ્રવ્યોની વ્યવસ્થા ત્રણ વિભાગોમાં વિભક્ત થાય છે.

(૧) વ્યક્તિગત જીવન માટે.

(૨) કૌટુંબિક જીવન માટે અને,

(૩) સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય જીવન માટે.

વ્યક્તિગત જીવનમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવા સારું પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી શકાય. જો આ ખ્યેય બરાબર કાયમ રહે તો તે વ્યક્તિએ શરીર ધર્મ જાળવ્યો ગણાય.

કૌટુંબિક ઉપયોગિતાને પહોંચી વળવા તે મેળવેલામાંથી નિ સ્વાર્થ રીતે ભાગ આપવો તે કુટુંબ કર્તવ્ય ગણાય અને તે મળેલા દ્રવ્યો

અતિ આવશ્યકતા માને છે, અને ઉપભોગ્ય સામગ્રી નેટલા પ્રમાણમાં વિશેષ તેટલા પ્રમાણમાં રસવાર્ધિક્યની અનુશ્રુતિ અતિ, પ્રમાણમાં થતી જાય એમ તે માને છે.

ગમે તે વિદ્યા, કળા, કે વિજ્ઞાન દ્વારા સાધનો વિશેષ મેળવનાં અને તેને ઉપભોગ લેવો એવી માન્યતા એકાંત અને બ્રાન્તિમૂલક છે. કારણ કે જીવન માટે ઉપભોગ છે, ઉપભોગ માટે જીવન નથી. વળી ઉપભોગનો એકાંત-સિદ્ધાંત સ્વીકારનારા વર્ગનું કાર્યક્ષેત્ર ધણીવાર એટલું બધું વધી જાય છે કે પછી તેને મેળવેલાનો ઉપભોગ કરવાનો સમય તો લાગ્યેજ રહે છે.

દ્રવ્ય મેળવવાની સાધનામાં બાધુળ રહ્યા કરે તો આંધી તેને (પોતાને) અને પરને ખીલું વધુ નુકસાન શું હોઈ શકે ? આ દાનિ અટકાવવા માટે, મેળવેલાં પદાર્થોનો ઉપભોગ લેવા માટે અને જીવનને રસમય બનાવવા માટે મનુષ્ય માત્ર પોતાના વ્યવમાયમાંથી આ ત્રણો વિચારવા નેટલો, અવકાશ તો જરૂર લેવો જોઈએ.

રસવૃત્તિની પ્રાપ્તિ

રસમય જીવન બનાવવા માટે, પદાર્થની આવશ્યકતા વધારે જવી એ કંઈ સુખનો રાજમાર્ગ ન ગણાય કારણ કે ત્યાં સુધી આખાં વિશ્વને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યા વિના આવશ્યકતાઓ વિચારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સાધનોના ઉપભોગમાં ક્ષોભ રહ્યાજ કરવાનો. કદાચ વ્યક્તિગત, સમાજગત, કે એક દેશગત આમ થવું શક્ય થઈ પડે ખરું. પરંતુ વિશ્વ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તો આવશ્યકતા વધારવાને બદલે ઘટાડવામાં જ શાન્તિનો રાજમાર્ગ હોઈ શકે. આવશ્યકતા ઘટાડવામાં ઇતર જનોને ખૂબ સાલ મળે અને પદાર્થોને અભાવે માનવ-સંસ્કૃતિને ન હાજે તેવાં કૃત્યોનો પણ અંત આવતો જાય.

વળી અવશ્યકતાઓ વધારવાથી જ રસસંવેદન થાય છે. એવું કશું નથી. રસનો પ્રાકૃર્ભાવ જીવનની સંસ્કારિતા ઉપર હોય છે. સંસ્કારી મનુષ્ય પદાડોની ખીણમાં ભટકતાં અને સકો રાટલો ખાતાં પણ રસાનુભવ કરી શકે છે. જ્યારે ખીણ ખાલુએ મંપત્તિ, અધિકાર એ બધાં સાધનો હોવા છતાં ખીણ વ્યક્તિ ખેદનોજ અનુભવ કરી શકે છે. આ વિશ્વમાં આ જે વિભિન્નતા દેખાય છે તે કવળ હૃદયની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કે સંસ્કારિતા અને વિકારતા પર નિર્ભર છે.

અર્થોપાર્જનમાં વિકાર

ગૃહસ્થના અર્થોપાર્જનનો ઉપભોગ કેવળ સ્વાર્થ દ્રષ્ટિએ ન હોવો ધટે. કારણ કે ગૃહસ્થાશ્રમનો સમો ધર્મો ન, મૂલો ન મર્તિવ્યતિ તેની ચરિ-તાર્થતા હોવી જોઈએ.

ગૃહસ્થનું પદાર્થોપાર્જન કેવળ વ્યક્તિગત ઉપભોગ્ય થઇ જાય તો તે અતિ મૂઢ સ્વાર્થ અને મહાપરિગ્રહ તરીકે ગણાવું જોઇએ

જે જીવાત્માઓની આધી પ્રવૃત્તિ હોય છે તેઓને જૈનદર્શન બહુ ક્ષુદ્ર માને છે અને એવી એકાત સ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ તે તે સમર્થ જીવાત્માઓને હલકી ગતિમા નાખી દે છે એમ પણ કહે છે એટલે જ વ્યક્તિગત ગૃહસ્થાશ્રમમા સમાજ, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વને પણ સ્થાન છે, જે આતિથ્યસન્માન, દાન પરીપત્તાર સેવા વગેરે વગેરે ઉચ્ચ ગુણોની આરાધના અને તેને લગતા પુરુષાર્થ કરવાથી ફલિત થઇ શકે છે

એ પ્રમાણે વ્યક્તિગત આનંદપ્રકતાઓ હળવી કરવાથી અને પોતાની બહારનું ઔદાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવાથી જે રસનો જીવનમા અનુભવ થાય તેજ સાસુ રસમય અને સુખમય જીવન ગણી શકાય

આજે અર્થોપાર્જનની સીમા રહી નથી તેનું કારણ એ છે કે પ્રજાવર્ગમા આજે સમૃદ્ધિનો વિકાસ થયો છે જો ધન મેળવ્યું હશે તો ભવિષ્યમા વૃદ્ધવયે કામ આવશે કુટુંબને કામ આવશે અને મૃત્યુ પછી બાળકોને સુખરૂપ થશે આની ભૂતની ભાવનાઓ જ સમૃદ્ધિનું કારણ છે, અને જ્યારે કુટુંબમા એક જ માણસ કમાનાર હોય અને સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફથી પ્રજાની સદૃશ્ય સ્થિતિમા તેને આધાર આપવાની ઘોષ વ્યવસ્થા ન હોય તો આવી પરિસ્થિતિ હોવી કદાચ અસ્વાભાવિક નથી આ પરિસ્થિતિ એ સમૃદ્ધિનું પ્રથમ કારણ છે

સમૃદ્ધિનું બીજું કારણ ઉપભોગની કલ્પના છે કલ્પના એટલા માટે કહેવી પડે છે કે આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ પદાર્થનો ઉપભોગ મનુષ્ય ધારે છે તેમ કરી શકતો નથી આજે તો સમૃદ્ધિએ એવું કઠોર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે કે પ્રજાવર્ગનો મોટો ભાગ કેવળ મગફળી કરે છે ત્યારે બીજો વર્ગ સાવ બેકારી ભોગવે છે આમા એક

પણ વર્ગ સુખી નથી પહેલો વર્ગ નવું મેળવણું, જૂનાનું રક્ષણ કરવું એવી ધર્માલસા જ સમય પસાર કરે છે, ત્યારે ખીજો વર્ગ પ્રયત્ન કરવા છતાં બેકારી હોવાથી શાન્તિનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પહેલો વર્ગ આજસ, ચિંતા, કૌટુંબિક કંડા, કૃત્રિમ વિવાસ અને ગારીરિક કે માનસિક બિમારી વગેરે વગેરે દર્દોથી પીડાય છે ત્યારે ખીજો વર્ગ કવચિત્ ક્ષુધાથી તો કવચિત્ મામાનિક રૂઢિઓને લીધે આર્થિક પિટનના ને પહોંચી વળવાથી ચિંતામાં જીવન વ્યતીત કરે છે મારાશ કે બેહોશ જીવનમાં રોગ છે, એકને અધિક ખાવાથી અંતર્યુ થાય છે ત્યારે ખીજાને ખાવાનું ન મળવાથી મૂખે ટળવળવું પડે છે જે અર્થમંત્રની આટલી વિદ્યુતિ ન ચર્ષી હોત તો આજે આવી વિભિન્નતા પ્રજનનમાં ન જ દેખાત.

રશિયામાં આજે પ્રજાજીવનની વિટળનાના બધા પ્રશ્નો સમસ્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા દ્વારા ઉકેલાય છે એટલે જ અર્થમંત્રની ભાવના ત્યાં વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ રહેવા પામતી નથી. વિધવા, અપંગ, રોગી વૃદ્ધો અને બાલકનું સુદર રીતે પાલનપોષણ તથા બાળશિક્ષણ ઉપરાંત લગ્નઅનરથા જેવા સામાજિક કાર્યો પણ એ જ સંસ્થાએ હાથ ધર્યા છે જે દેશમાં આવી વ્યવસ્થા હોય તે રાષ્ટ્રની પ્રજામાં અર્થમંત્રની ભાવના ન હોય તે સ્વાભાવિક છે અર્થમંત્રની ભાવના ન હોવા છતાં માનવી પ્રકૃતિગત તૃષ્ણા, લાલચ એવા એવા દોષો સાવ નષ્ટ થતા એ દ્વાય શક્ય ન હોય તોપણ આ પદ્ધતિથી અર્થમંત્રના સ્વૂળ સ્વરૂપમાં અનરથ પવટો થાય છે એમ માન્યા વગર રહી શકાશે નહિ અને તેથી પ્રજાનર્ગની બેકારીનો પ્રશ્ન પણ બહુ સહેલાઈથી પતી જાય છે.

આ પરિસ્થિતિ ભારતને માટે શક્ય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન આ પ્રમુખે ઉઠાવેલો આ પુસ્તકમાં અવકાશ નથી. અહીં તો બાપક સ્થિતિમાં બેટલાં સુધારો શક્ય છે તે પૂરતું જ કહેવાનું છે.

અર્થસંમદની ભાવના

માટે અર્થસંમદની ભાવનાનાં ધ્યેયને સમજવા પ્રયાત્ન કરવો જોઈએ. એટલે કે કરેલો અને કરાતો અર્થસંમદ કોને માટે ? અને તેની આવશ્યકતા છે કે કેમ તેટલું મનુષ્યે ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ. પુત્રોનું જો હિત ધન-જતા હો તો તે હિતદ્રષ્ટિએ અર્થસંમદની ભાવના ઘણીવાર હાનિરૂપે પરિણમે છે. તેનાં પરિણામનો ખ્યાલ કરી તેના માટે અર્થસંમદના વારસાને બદલે સસ્કારિતા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ, સારાંસ કે સંતતિ માટેના અર્થસંમદની ભાવના ઉપયુક્ત નથી તે વાત વિચારો !

સિવાય આ દર્દનો બીજો કોયો ઉપાય નથી. અર્થોપાર્જનની આટલી મીમાંસા કર્યા પછી એ અર્થોપાર્જન શી રીતે કરવું અને અર્થોપાર્જનમાં નૈતિક જીવનને સ્થાન છે કે કેમ? એ બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો વિચારવાના રહે છે.

અર્થોપાર્જન શી રીતે કરવું ?

અર્થોપાર્જન માટે આજની નીતિરીતિનુસારે વ્યવસ્થિત નથી. કૃષિ, વાણિજ્ય અને નોકરી એ ત્રણ અર્થોપાર્જનનાં મુખ્ય અંગો ગણાય છે. આગળના વખતમાં કહેવત હતી કે—

‘ઉત્તમ ખેતી મધ્યમ વ્યાપાર અને કનિષ્ઠ નોકરી.’

કારણ કે કૃષિ એટલે પદાર્થોત્પત્તિનું સ્થાન. જીવનમાં સૌથી પ્રથમ જરૂરિયાત તો પદાર્થોની છે. એટલે તે દ્રષ્ટિએ કૃષિ ઉત્તમ ગણાય તે સ્વાભાવિક છે. આજ રીતે ત્યાર પછીની આવશ્યકતા બીજા વ્યવહારની રહે માટે તે વ્યાપારને મધ્યમ સ્થાન આપ્યું, અને નોકરી એ પારતંત્ર્ય દશા છે એટલે તેને કનિષ્ઠ સ્થાન આપ્યું હોય તે ન્યાય મંગત છે.

આજે વિદેશ સાથે મંદ્રાંધ વધી જવાથી દ્રવ્ય હોય તો પદાર્થોની ઉત્પત્તિ વિના પણ દ્રવ્યદ્વારા પદાર્થો લભ્ય થાય છે એટલે કૃષિનું સ્થાન પલટાયું. વ્યાપાર પણ રાજકીય સંસ્થાના દોર નીચે આવવાથી વિકૃત એટલે કે દલાલી જેવો થઇ ગયો. અને દ્રવ્યોપાર્જનની વૃત્તિથી ઉચ્ચ શિક્ષણ પામીને પણ વ્યવહારી જીવનના સંકેદો જોઇને દૂરથી જ કરી કરીને પ્રગ્નનો મોટો વર્ગ નોકરીજીવનને પસંદ કરી જીવન ગુજારવા લાગ્યો.

જીવનપારતંત્ર્યનાં આ બધાં મુખ્ય કારણો છે. કયાં આપારના અવલંબનથી જીવન વહન કરવું એ આજે ગંભીર પ્રશ્ન થઇ પડ્યો છે. કૃષિજીવન, વાણિજ્યજીવન અને નોકરી એટલે કે સેવકજીવન

આને અનેકવિધ સુધારણા માગે છે. આવા દુઃખદ પ્રશ્નને એટલું જ કહી શકાય કે જે ધંધાથી જૂઝમાને અજ મળે, પોતાનું પોષણ હોય અને જોનપરિભાષામાં જોને મહારંભ કહેવામાં આવે છે એટલે કે પોતાના સ્વાર્થ માટે સક્ષમ કે સ્થૂળ અનેક પ્રાણીઓને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ હાનિ ન પહોંચતી હોય તેવા તે ધંધા હોવા જોઈએ પછી તે ધંધા વિદ્યાવિષયક, કળાવિષયક, વિજ્ઞાનવિષયક કે ગમે તે પ્રકારનો હો.

આ વિષયમાં વિવેક જાળવવાની વધુ આવશ્યકતા છે. ધણી ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર એવા હોય છે કે જેમાં દેખીતી રીતે કોઈને હિંસા કે હાનિ પહોંચે છે તેવું ન દેખાતું હોય છતાં પરોક્ષ રીતે તો તેમાં ધણી જ હાનિ થતી હોય છે.

ભારતવર્ષમાં અહિંસાને નામે કેટલીક રૂઢિઓ પણ એવી જડ થાલી એકી છે કે તે સંસ્કારોથી મુબ્બ આવા જિંડા વિચારો કે વિવેક કરી શકતો નથી. એક કવેરાતનો વ્યાપાર કરનાર વ્યાપારી તે પદાર્થની ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ કરવા બેસશે નહિ. એક રેશમનો વ્યાપાર કરનારો-કેટલા જીવોની હિંસાથી એ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેની ચિંતા કરશે નહિ. એક ચાહનો વ્યાપારી કેવા સંયોગોમાં એ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિવેક કરવાનો અવકાશ લેશે નહિ. તે તો માત્ર વર્તમાન પરિસ્થિતિને જોશે. વળી ખેતી અને અનાજના વ્યાપારમાં પાપ છે, આમાં નથી એમ માનીને હિંદો ગૌરવ લેતો હશે, કારણ કે પૂર્વ ઇતિહાસની તેને ખબર નથી અથવા ખબર હોય તો તે તરફ બેદરકાર છે. આવાં તો ધણાંયે દ્રષ્ટાંતો હોય.

એ બધા વ્યાપારો છોડી દેવા એમ કહેવાનો આશય નથી. માત્ર એ બધામાં વિવેક પુર મગ જાણવા મમજવાનો અવકાશ છે એટલું જ પ્રત્યુત કથનમાં તાત્પર્ય છે પોતાના ચાલી આવેલા ધધાને મનુષ્ય ભલે છોડી ન શકે, પરંતુ તે ધધાની ઉપયોગિતા માત્ર વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિએ ન વિચારતા સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ પણ વિચારવાની આવશ્યકતા છે એટલું સમજતો થઈ જવો તોયે બસ છે.

કોઈ આ સ્થળે એમ પ્રશ્ન કરે કે, 'વળી વ્યક્તિગત ધધામાં સામાજિક ઉપયોગિતા કે હિન વિચારવાનો અવકાશ શા માટે હોયો નોંધએ ? અને કદાચ હોય તો પણ તેવી જાડી વિચારણા મી, કોઈને માટે સ્વીકાર્ય ?' અથવા એ કોઈ તેમ પર્તો શકે ?

આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે જો વ્યક્તિ, મમાજ અને દેશ માથે રાંકનાથેલી છે તો તેણે ત્યાં સુધી માત્ર પોતાના વ્યાપારોનાજ નહિ બદલે પોતાના આખાથે જીવનકાર્યનો સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવો જોઈએ, અને તે તેની ખામ રૂગ છે એ કોઈ માટે આ શક્ય છે એટલું જ નહિ બ'કે અનિવાર્ય આચરણીય પણ છે. આ દ્રષ્ટિમિન્દુ જે ધધાનો માલિક નથી વિચારતો તે રાષ્ટ્ર અને સમાજને ધણીનાર નુકશાન પહોંચાડે છે અને એ હાનિનો તીક્ષ્ણ તણખો તેની વ્યક્તિગત શીતલતાને પણ હગ્ગત પહોંચાડ્યા મિવાય રહેતો નથી.

આથી એક કવાકાર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે પ્રજાજીવનને ખૂરી અસર કરે તેવી કળાની વિકૃતિ ન જ કરી શકે. એક બ્યાપારી પ્રજાજીવનને નુકશાન પહોંચાડે તેનો માલ ન જ લેવી શકે. એક માલિક નોકરનું વિચાર સ્વાર્થન્ય ન જ ઝુંટવી શકે. આવી રીતે પ્રજાનાં દરેક અંગોને વ્યક્તિગત મગે તેટલો લાભ હોય તો પણ સામુદાયિક દ્રષ્ટિએ વિચારતાં તેણે જતો કરવો જોઈએ એવી ગાંધી વ્યવસ્થા તો ધણા દેશોમાં ફરજિયાત હોય છે. જે દેશમાં તેવી વ્યવ-

સ્થા ન હોય તે દેશની શિષ્ટ વ્યક્તિઓએ આ, વાતને તો સમજી જ લેવી જોઈએ.

અર્થોપાર્જનની વ્યવસ્થા

અર્થોપાર્જન જેવી મહત્વની વસ્તુ તરફ ભારતવર્ષ આજની પરિસ્થિતિ જોતાં બેદરકાર હોય તેમ દેખાઈ જાય છે. અર્થોપાર્જનની વ્યવસ્થામાં એટલી તો ઇન્નબિન્નતા છે કે તેનો કલે પાર આવે તેમ નથી. આ ઇન્નબિન્નતાનું કારણ વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલિકાનો ફોપ પણ હોઈ શકે. કારણ કે જે પ્રજાને બાપા શિક્ષણ સિવાય વ્યવહારિક શિક્ષણ કે આઘોગિક શિક્ષણ અદ્ય મળતું હોય ત્યાં આવી ઇન્નબિન્નતા થાય એ કંઈ અસ્વાભાવિક નથી.

એક વ્યાપારીએ કોઈ નવું કાર્ય શરૂ કર્યું કે તે એકની એક વસ્તુ પર જીવવા માટે અનેક તૈયાર થશે ઈર્ષ્યા કહો, હરિદ્રાઈ કહો કે બીજી કાર્યદિશાની સુઝનો અભાવ કહો, પણ આ બધાં કારણો દુઃખપ્રદ છે. આખરે તે વ્યાપારની દશા પામમાલ થાય છે અને એક જ વસ્તુમાં આવો બહોળો સમૃદ્ધાવ ભાગ પડાવનાર હોય ત્યાં હાનિ સિવાય બીજું પરિણામ પણ શું હોઈ શકે!

આજે આ પરિસ્થિતિ માત્ર વ્યાપારની નથી, પરંતુ નોકરાની પણ આ જ દશા છે. “એક મહેતાજી જોઈએ છે કે, એક કારકુન જોઈએ છે” એવી જાહેરખબર વાંચીને એક, બે, પાંચ નહિ પણ હજારો ઉમેદવારો તૈયાર થઈ જાય છે. સેંકડો અરજીઓ આવે છે અને કેક લાગવગ ધરાવનારાઓ તે જગ્યા મેળવવા ખુશામત પણ કરે છે. ઘણી વાર તો કેટલાક છુતારાઓ આવી જતની જાહેરખબર આપી “અરજી કરનારાઓ આઠ આનાની ટિકિટ બાકી” એવા પ્રયત્નો કરીને સેંકડો રૂપિયા પણ કમાય છે. આ સ્થિતિ જોયા પછી બેકારી છે એમ આપણે સામાન્ય રીતે કહીએ છીએ અને બીજી બાજુથી બી.એ; એમ.એ. અને તેથીએ કોલેજની ઉચ્ચ શિક્ષાઓમાં

દરવર્ષે સેકેડો વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા જાય છે. આને આપણે ફેળવણી તરીકે ઓળખીએ છીએ.

એટલે આ દ્રષ્ટિએ વિદ્યાના અભાવે લોકો બેકાર છે એમ માનવાને કારણ મળતું નથી. ઉલટું શિક્ષણ મેળવનારાને આજીવિકા ચલાવવાનો પ્રશ્ન ગઢન થઇ પડે છે. ન્યારે સામાન્ય શિક્ષણ વાળાઓ અથવા તો ખિલકુલ શિક્ષણ નહિ લેનારાઓ ઠીક ઠીક મેળવી શકે એમ દેખાય છે. તો અહીં એ વિચારણાની આવશ્યકતા નથી કે બેકારીનું મૂળ શું છે ?

બેકારી શાથી ?

બેકારીનું કારણ ધધાનો અભાવ નથી પણ જુદી જુદી જાતના કયા હુન્નરોથી આર્થિક ઉન્નતિ થઇ શકે તે વિચારવાની અને તેને વર્તનમાં મૂકવાની ચોક્કસ વ્યવસ્થાનો અભાવ એ ભારત વર્ષની બેકારીનું મૂળ છે. નોકરીમેય, જીવન ગણવામાં ઇતિસમાપ્તિ માની લેનાર ભારતવર્ષમાં બહોળો વર્ગ છે કે જેને બીજો કશો હુન્નર કે ઉદ્યોગ સુઝતા નથી, તે પણ એક દુઃખનું કારણ છે.

ખીજાં રાષ્ટ્રો કૃષિનું ઉત્પન્ન, ધાતુની ઉત્પત્તિ વગેરે અસ્થ હોવા છતાં હુન્નરદ્વારા અર્થોત્પત્તિ સાધી રહ્યા છે. જાપાન જેવા દેશમાંથી આ સંબંધમાં ઘણું ઘણું શીખવાનું મળે છે. ભારતવર્ષમાંથી ખીજા દેશો આજે પણ ધનાર્જન કરી જ રહ્યા છે. ભારતવર્ષ કાચા સોના તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં અહીં બેકારી હોય તો તેનું કારણ નવી દિશાની સુઝના અભાવ સિવાય ખીજું શું હોઇ શકે ?

પ્રાચીનકાળમાં ગમે તે હો પરંતુ આજે ભારતવર્ષની પ્રજામાંથી સર્જનશક્તિ હુપ્તપ્રાયઃ થઇ ગઇ છે. વ્યાપારીનો દોકરો વ્યાપાર જ કરે. બાપ નોકરી કરતો હોય તો પુત્ર નોકરી કરતાં જ શીખે. અર્થાત્ કે જીવનમાં નવીનતા પ્રગટેજ નહિ. અને સૌ એકેકેએક ધુટયાજ કરે,

જૂનામાં ને જૂનામાંજ જીવ્યા કરે એવી પરિસ્થિતિ જે દેશમાં હોય ત્યાં ઉત્તતિની આશા પણ શી રાખી શકાય ?

આજે શું જોઈએ ?

આજે આખા રાષ્ટ્રની આર્થિક દ્રષ્ટિએ ઉન્નતિ ઇચ્છનાર એક વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્રસંસ્થા થવી જોઈએ નવા નવા હુન્નરો, નવી નવી કળાઓ અને નવું નવું શોધન કરી આખા રાષ્ટ્રને તે માર્ગદર્શક થાય તો આ પ્રશ્નનો કંઈક ઉકેલ આવે. અને બીજી પ્રશ્નનો તેમ પ્રતિદિન ઉદ્યોગોમાં, કૃષિમાં, વાણિજ્યમાં નવીનતા લાવ્યેજ નય છે તેમ ભારતવર્ષમાં પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નવીનતાનો સંચાર પણ થાય.

એકને એક ચીલ ચાલવામાં આર્થિક દ્રષ્ટિએ બેકારી આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત ભારત વર્ષની પ્રજાની સંસ્કૃતિમાં પણ હાનિ પહોંચી છે તે પણ વિચારવા જેવી વસ્તુ છે.

વ્યાપાર અને નીતિ

વ્યાપારની હરિકાષ્ઠમાં નીતિનાશને પણ અવકાશ કેવો રીતે મળે છે તેનો આ રમુજી નમૂનો છે. ‘ધારો કે પાસે બેઠનાર બે કાપડના વ્યાપારી પૈકી એક પામે એક ગ્રાહક આશ્રય. એ ગ્રાહકને મમળાવવાનો પહેલો વ્યાપારી ખૂબ પ્રયત્ન કરશે છતાં ત્યાંથી છુટયો કે તુરત પાસેનો વ્યાપારી તેને હાક મારી બોલાવીને પાસેના વ્યાપારીએ બતાવેલો માલ બતાવીને મૂલ્ય કરતાં ઘણીને ઓછું મૂલ્ય કહેશે કદાચ તેને આ પરવડતું હોય કે ન પણ પરવડતું હોય, અને ન પરવડતું હોય તો માથમાં દગો કરીને પણ તે આમ કરશે. તેજ રીતે બીજાનો વારો આવશે ત્યારે પણ આમ કરશે. એક કરતાં બમણા ભાવ કહેવા, એક બતાવીને બીજું આપવું, વાત વાતમાં બોલુ બોલવું તે વસ્તુ માટે તો અહોના વ્યાપારીઓનો મોટો ભાગ પંડાયો છે. તેને તે વસ્તુ એટલી સહજ થઈ ગઈ છે અને તે એટલા તો રીઢા થઈ ગયા છે કે જે આમ ન કરીએ તો ધંધો ચાલીજ ન શકે એવી બમણા તેને

અર્થોપાર્જન કેવળ વ્યક્તિ કે કુટુંબ માટે નથી પણ તેમાં સમાજ અને ગણને પણ સ્થાન છે તે વાત ધાર્મિક પ્રકરણમાં વિચારીશું, પરંતુ હવે આ પછીના પ્રકરણમાં મમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ગૃહસ્થ વ્યક્તિની સી રી કુળે છે તે તે વિચારવાનું છે. કારણ કે તેને કેવળ ધનાર્જનમાં બધી શક્તિઓને વેંટી નાખવાની નથી. ધનાર્જન પ્રવૃત્તિમાં જોમ નૈતિક જીવનનો વિકાસ કરવાનો છે તે જ રીતે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં માનસિક અને આત્મિક વિકાસ સાધવાનો છે.

વારંવાર તપાસીશું આનું કારણ શું? અહીંના બધા વેપારીઓ ચોર છે? ના તેવું કશું નથી. અહીંના વ્યાપારની યાજ તેના પ્રકારની બધાઇ ગઇ છે. તેથી તે મંસ્થા પ્રત્યે પ્રજામાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એકાદ વ્યક્તિની નૈતિક બૂલ પણ આખા મમૂલને આવી રીતે વેડી લેવી પડે છે. તેનું અને નૈતિક જીવનની ખામી વ્યવહારમાં પણ કેટલું નુકશાન કરી મૂકે છે તેનું આ પ્રસક્ષ ઉદાહરણ છે. આ વસ્તુ અહીં જોવી રીતે વ્યાપારી વર્ગને સીધી રીતે લાગુ પડે છે તેવી રીતે દરેકને માટે સમજી લેવું આથી એક અર્થસિદ્ધિને જેમ સુક્ષ્મ દિસા પણ સાહે છે તેમ અસત્ય બોલવું, દગો કરવો, માનસિક ચોરી કરવી વગેરે પણ તેટલુંજ સાલવું જોઇએ.

રગે રગે વ્યાપી ગઇ છે ને ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી કાઇ તેની મામે દલીલ કરવા બંધ તો ધર્મિષ્ઠ ગણાતો વ્યાપારી પણ એમજ કહીને ઉભો રહેશે કે ભાઈ આતો વ્યાપાર છે, ધર્મ નથી.’

આ રીતે ધર્મો અને નીતિ એવા જીવનક્રિયાના બે વિભાગો પાઠી નાખ્યા હોય છે.

વાસ્તવિક રીતે તો નીતિ એ જીવનનું વ્યાપક અંગ છે. જીવન ગમે તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત હોય છતાં આ ક્રિયાનો કર્તા બીજો અને તે ક્રિયાનો કર્તા બીજો એવા આત્માના બે વિભાગો કરી શકાય નહિ. એ વસ્તુ જેમ સ્પષ્ટ મમજાય છે તેજ રીતે ધર્મ એ જીવન સાથે અવિભક્ત જડાયેલી વસ્તુ છે તેમ મમજી લેવું જોઈએ. અને તે રીતે નીતિ એ ધર્મનો પાયો હોવાથી જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયાઓમાં તેનું મહત્ત્વ ભર્યું સ્થાન રહેવું જોઈએ.

વારંવાર તપાસીશું આનું કારણ શું? અહીંના બધા વેપારીઓ ચોર છે? ના તેનું કશું નથી. અહીંના વ્યાપારની શાખ તેના પ્રકારની બધામ્ ગણ છે. તેથી તે સંસ્થા પ્રત્યે પ્રજામાં વિશ્વાસ રહ્યો નથી. એકાદ વ્યક્તિની નૈતિક બૂલ પણ આખા સમૂહને આવી રીતે વેડી લેવી પડે છે. તેનું અને નૈતિક જીવનની ખામી વ્યવહારમાં પણ કેટલું નુકશાન કરી મૂકે છે તેનું આ પ્રસંગ ઉદાહરણ છે. આ વસ્તુ અહીં જેવી રીતે વ્યાપારી વર્ગને સીધી રીતે લાગુ પડે છે તેવી રીતે દરેકને માટે સમજાવેલું. આથી એક અહિંસકને જેમ સુદૃઢ હિંસા પણ સાહે છે તેમ અસત્ય બોલવું, દગો કરવો, માનસિક ચોરી કરવી વગેરે પણ તેટલુંજ સાલવું જોઈએ.

આ આખા પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે (૧) અર્થોપાર્જનનો હેતુ આવશ્યકતા પૂરતા પદાર્થોને મેળવવાનો હોવો જોઈએ, દ્રવ્યસંમૂહનો નહિ. અને દ્રવ્યસંમૂહ પણ તે ખાતર અને તેટલા પૂરતો હોવો જોઈએ. મેળવેલા પદાર્થોના ઉપયોગ પણ સરીરસ્વાસ્થ્ય, કુટુંબસ્વાસ્થ્ય અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય એ રીતે અમંકુચિતતા અને ઉપયોગિતાની દ્રષ્ટિ માટે હોવો જોઈએ. (૨) અર્થોપાર્જનનું ધ્યેય ન ચૂકાય તે માટે સ્થિર વિચારણા કરવી જોઈએ. (૩) અર્થોપાર્જન શુદ્ધ ધંધાથી કરવું જોઈએ, અને (૪) વ્યાપારમાં નીતિની સર્વઆપકતા હોવી જોઈએ.

આ બધા મુદ્દાઓ ઉપરથી ક્લિત એ માથ છે કે ગૃહસ્થજીવનમાં અર્થોપાર્જન અનિવાર્ય છે છતાં તેનો હિદેય ઉચ્ચ હોવાથી અને તેમાં પણ નીતિ, ધન, પરાપકાર અને આતિથ્ય-સન્માનદાર માનસિક વિકાસને પૂર્ણ સ્થાન હોવાથી તે પ્રવૃત્તિને પાપ ગણી તે પ્રત્યે બેદરકાર ન રહેવાને બદલે તેની સંશુદ્ધિ વિચારી મનુષ્યે આગળ વધવું જોઈએ.

અર્થોપાર્જન કેવળ વ્યક્તિ કે કુટુંબ માટે નથી પણ તેમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રને પણ સ્થાન છે. તે વાત ધાર્મિક પ્રકરણમાં વિચારીશું, પરંતુ હવે આ મહીના પ્રકરણમાં સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ગૃહસ્થ વ્યક્તિની શી શી ફરજો છે તે તે વિચારવાનું છે. ઠારણ કે તેને કેવળ ધનાર્જનમાં બધી શક્તિઓને વેડી નાખવાની નથી. ધનાર્જન પ્રવૃત્તિમાં જેમ નૈતિક જીવનનો વિકાસ કરવાનો છે તે જ રીતે સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં માનસિક અને આત્મિક વિકાસ સાધવાનો છે.

સમાજ ધર્મ

૨

શાસ્ત્ર કહે છે કે ગૃહસ્થ વ્યક્તિ અર્થોપાર્જન કરી સાત્ત્વિક રીતે પોતાના જીવનનિર્વાહ કરે અને પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેનાં કર્મગ્રો બળવતો રહે એ અગત્યભર્યું અને સુંદર કાર્ય છે. પરંતુ એટલેથી જ ગૃહસ્થધર્મની ઇતિસમાપ્તિ થતી નથી. ગૃહસ્થ માટે તો વિશ્વ જેવું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. આથી ગૃહસ્થજીવન સાથે અનેક કાર્યો, અનેક ફરજો અને અનેક ધર્મો સંકળાયેલા છે.

વ્યક્તિનું કર્તવ્યવર્ણન કુટુંબથી આગળ વિકસે છે ત્યારે મૌખી પ્રથમ સમાજ વરણનું કર્તવ્ય ઉજ્જ્વળ થાય છે.

આકારમાં પુષ્પમાળા ન બને ત્યાં સુધી તે કંઠે પથ્થુ ન ધરાય અને તેનું સૈદ્ધ્ય પથ્થુ ન દેખાય. એ મનોહર અને મૃદુ ફૂલડાં છટાં છટાં રહીને કરમાઇ જાય. આથી સંસારમાં સમાજ એ એક આવશ્યક અંગ છે એ સિદ્ધાંત નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

સમાજ શુ કરી શકે ?

સમાજ એ વ્યક્તિજીવનના વિકાસનું સહાયક સાધન બની શકે. સમાજના અવલંબન દ્વારા વ્યક્તિ વિકાસના ક્ષેત્રમાં સરળતાથી વિહરી શકે. સમાજ એ એકત્રિત ચૈતન્યશક્તિ છે. રાષ્ટ્રોનાં ભવ્યનિર્માણ સમાજ દ્વારા જ થઈ શકે. વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ સમાજદ્વારા સહેલાઈથી સાંધી શકાય.

સમાજનું નવચલુતર

આવા સમાજચલુતરના આપણે જે પાયા નક્કી કરીએ અને તેને સંસ્થા તરીકે ઓળખીએ. એક સંસ્થાના ક્ષેત્રમાં સંસ્કારિતા, નીતિ, અને એવાં એવાં તત્વોનો પ્રચાર મુખ્યત્વે હોય, અને બીજી સંસ્થામાં ગૃહસ્થજીવનના વ્યવહારુ પ્રશ્નોને ઉકેલતું કાર્યક્ષેત્ર હોય. આને સરળ શબ્દોમાં આપણે નૈતિક સંસ્થા અને સામાજિક સંસ્થા તરીકે ઓળખી શકીએ. આ સંસ્થા જે હોવા છતાં એ બન્ને એકબીજીનાં અંગ રૂપે હોય, એક બીજીથી કાર્યદિશા ભિન્ન હોવા છતાં ભેદ-અસ્ત ન હોય.

સંસ્થાનાં કાર્યક્ષેત્ર

સામાજિક સંસ્થાનું મ્યેય ગૃહસ્થજીવનને રસમય અને સુખમય બનાવવાનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય. (૧) લગ્નવ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ, (૨) સામાજિક રૂઢિઓનો પરિહાર, અને (૩) ગૃહસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની ત્રુટિઓની પૂર્તિ.

નૈતિક સંસ્થાનું મ્યેય સમાજનાં અંગોને સત્યધર્મનું કે જે ધર્મ

દ્વારા મનુષ્યજીવનના અંતિમ ધ્યેય કર્મમુક્તિના માર્ગ તરફ વળે.] તરફ વાળવાનું હોવાથી તેને માટે નીચેનાં કાર્યો આવશ્યક હોય.

(૧) સમાજના નૈતિક અંશોનું સરક્ષણ (૨) પતિત ચતી કે ચણેલી વ્યક્તિઓની શુદ્ધિ અને (૩) સમાજના દરેક અંગોનું મંગલન.

આ સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રોની વિસ્તૃત આલોચના આપતાં પહેલાં સમાજમાં એ સુધારણાની આવશ્યકતા છે કે કેમ ? તે તપાસી જોવા આજના સમાજપર દૃષ્ટિબિંદુ ઠેરવવું જોઈએ.

સમાજની છિન્નભિન્નતા

આજના સમાજપર છિન્નભિન્નતાના કુહાડાઓ પડી રહ્યા છે. સમાજ મામે એક મહાન વિપ્લવનું મોજું ધસી આવે છે. સમાજનું જોખું જળદિત થતું જાય છે. અરાજકતા અને સ્વચ્છતાના પ્રમળ વાયરાઓ વાધ રહ્યા છે. તે વખતે સમાજ પોતાનું ધ્યેયબિન્દુ નક્કી નહિ કરી શકે, પોતાનું બધારણ નહિ ધડી શકે તો પતન સિવાય બીજો એકે માર્ગ નથી. આમા માત્ર સમાજને જ નહિ પરંતુ તેનાં અંગરૂપ વ્યક્તિઓને અને ગૃહસ્થજીવનને પણ ખૂબ જ વેડવું પડશે.

વ્યક્તિ, તેની સતતિ તથા કુદુંબ સૌને સમાજના વાતાવરણમા જ રહેવાનું હોય છે તેથી સમાજની અસર વ્યક્તિપર થાય છે. સમાજની સુંદરતામાં વ્યક્તિનું સૌંદર્ય જળવાય છે તેથી મમાજને અને અમોને શું ! અમે અમારુ ફોડી લઇશું, એવી માન્યતા ખોટી છે અને તે પોતાના ધરની ગદડી આંગણમા ફેંકી સ્વચ્છ થવાનું માની લેવાની મૂર્ખતા જેવી જ તે મૂર્ખતા છે. સમાજસુધાર તરફ વ્યક્તિ માત્રે દત્તચિત રહેવું ધટે.

અને તે શરીરને પુષ્ટ બનાવે તેવાં તત્ત્વો આપવાની વેળા આવી પહોંચી છે.

સમાજના નવસૃષ્ટાઓ અને ક્રાન્તિનાં આદર્શવાદીઓએ આજે આવાં, રચનાત્મક કાર્યમાં લાગી જવાનું છે. પૂરપાટ આવની રેલથી બચવા જેમ મનુષ્યો શક્ય તેટલાં અને શક્ય તેવાં સાધનો લાંબને પોતાનો બચાવ કરી લે છે તેવું જ શીઘ્ર કાર્ય કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. તે કંઈ અશક્ય કે અસંભવિત કાર્ય નથી અને આજની સમાજદશા જેઈ નિરાશા લાવવાનું પણ કંઈ કારણ નથી.

સમાજમીમાંસા અને આજનું સમાજધોરણ

સમાજ શબ્દ જ પ્રગતિ અને સંગઠન સૂચક છે. પ્રાચીન કાળમાં સમાજની મંખ્યા અદ્ય, અને એ અદ્ય સંખ્યાઓમાં પણ સંગઠન બહુ બ્યવરિયત હતું. આજે સમાજો બહુ સંખ્યામાં વહેંચાઈ ગયા છે અને તેઓની વચ્ચે વચ્ચે ભેદની મહાન દીવાલો ખડી થઈ ગઈ છે. એ ભેદ માત્ર સામાજિક ક્ષેત્રમાં જ નથી રહ્યો બલકે દોષ પણ પ્રશ્ન વિચારણ ત્યારે આ ભેદની દીવાલો મોખરે ને મોખરે આવે છે. ભારતવર્ષને તો આ પ્રશ્ન ધડીયે ને ધડીયે મુંઝવે છે. આખા ભારત-વર્ષની હિત દ્રષ્ટિએ ચર્ચા થઈ રહી હોય ત્યાં પણ આ ભેદો તો પહેલાં ને પહેલાં. ભારતની દુર્દશાનું આ એક બહારથી દુર્બળ દેખાતું છતાં પ્રબળ કારણ છે. આ બધા નામભેદો એકી સાથે તૂટી જાય તે શક્ય નથી અને જુદા જુદા વિભાગો રહે તેમાં ખાસ હાનિયે નથી. માત્ર તે વિભાગો વચ્ચેથી ભેદની દીવાલ ખસી જતી નોંધએ, અને તે નામરૂપે જુદા હોવા છતાં કાર્યરૂપે એક રહેવા નોંધએ.

આજે સમાજ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે (૧) જાતિ-રૂપે અને (૨) ધર્મરૂપે. વાણિયા, સુયાર, લુહાર વગેરે વગેરે સંગ્રાઓ જાતિઓનું સૂચન કરે છે, અને જૈન, વૈષ્ણવ, શૈવ. મસ્લિમ પારસી. ક્રિશ્ચિયન વગેરે સંગ્રાઓ ધર્મ સૂચક છે.

આપણે ઉપર સમાજની બે સંસ્થાઓ માટે જે વિચારણા મૂકી છે તે અહીં મુખ્ય મુખ્ય ધર્મને માનનારાઓ માટે તે તે ધર્મ પૂરતી રચવામાં-નિર્માણ કરવામાં જોઈતી સરળતા યથે તેટલી જ્ઞાતિ પગલે કરવામાં નહિ થઈ શકે; છતાં બિનબિન જ્ઞાતિઓ પણ આ રીતે સમાજની રચના કરે તો તે કંઈ ખોટું નથી.

આ સંસ્થાઓ જે ધર્મને માનનારા મોટી સંખ્યામાં હશે ત્યાં જનસંખ્યા પ્રમાણે એક કે બે કરતાં વધુ થાય તો તેમાં વાધો લેવા જોઈ શકે નથી. કારણ કે તે બધી સંસ્થાઓનું બેચ ગૃહસ્થાને આદરી રીતે ગૃહસ્થ જીવન ગાળવાનું અને તે મનુષ્યોને સાચા મનુષ્યો બનાવવાનું એક સરખું કાર્યમ રહેશે. ધર્મની બિન્ન બિન્ન માન્યતાને લીધે કે જ્ઞાતિના બિન્ન બિન્ન સંસ્કારોને લીધે પહેરવેશ, રહનસહન અને કેટલાક રિવાજો બિન્નબિન્ન રહેશે ખરા, પરંતુ માનવજીવનને વિકસિત બનાવે અને નૈતિક જીવનની ખરાખર રક્ષા કરે તથા અન્ય સમાજને હાનિ ન પહોંચે તેવાં નિયમો તો દરેક સમાજોમાં એક સરખી રીતે અનિવાર્ય રહેવાનાં અને તે મુખ્ય નિયમોનું તો દરેક સમાજને એક સરખી રીતે પાલન કરવાનું. આવી મુખ્ય બાબતોમાં સમાનતા હોવાથી સમાજોની સંખ્યા બહુ હોવા છતાં તેઓ બધા રાષ્ટ્રધર્મ, માનવધર્મ, વગેરે મુખ્ય કાર્યો વખતે એક સરખી રીતે હાથોહાથ બીડી એક જાંકળરૂપે રહી શકશે.

આ વસ્તુ આજના સમાજ માટે શીઘ્ર સાધ્ય અને મુશ્કેલ છે. એટલું વિચારી હવે આપણે જે બે સમાજના કાર્યોની રૂપરેખા દોરી છે તેની રચનાત્મક દિશા વિચારીએ.

લગ્નવ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ

સામાજિક સંસ્થાનું પહેલું કાર્ય લગ્નવ્યવસ્થાના સંરક્ષણનું છે. હાલમાં લગ્નવ્યવસ્થાની જે અરાજકતા પ્રવર્તે છે તેનું દિગ્દર્શન નિર્દેશ ખંડમાં લગ્નચર્યા નામના પાંચમા પ્રકરણમાં કર્યું. આંતર-

નતિય વિવાહો, પ્રેમલગ્ન, મુક્ત સહચાર અને એવા એવા રૂપે યતા લગ્નસંબંધો સમાજને પડકાર કરે છે કે લગ્નઅંગની વ્યવસ્થાની નવ-રચના થવી જોઈએ.

નિયમો

[૧] વિવાહિત જીવન સ્વીકારનારે ગમે તેવી જાતનું સ્વચ્છંદી જીવન ગુજારવું એ સમાજ અને વ્યક્તિ બન્ને માટે હાનિકારક છે. એટલે વિવાહિત જીવન જીવનારાઓને બંધનો તો હોવા જ ધટે. પરંતુ તે બંધનો એવાં હોવાં જોઈએ કે જેમાં પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈપણ અંગને અન્યાય ન થાય. વ્યક્તિઓનું વ્યક્તિત્વ પણ જળવાય અને જવાબદારીપૂર્વક તે દમ્પતી કલુષિત કે વિકારી નહિ પરંતુ અવિ-ભક્ત અને પ્રેમી જીવન જીવી શકે.

[૨] ગૃહસ્થાશ્રમીનાં સુંદર ગાર્હસ્થ્યપર આજ્ઞાએ સમાજની જીવન-દોરી છે, એટલે તેમાં સુદૃઢતા અને સંગીનતા લાવવી એ સમાજનું સૌથી પહેલું કાર્ય હોવું ધટે.

[૩] લગ્નજીવન કલુષિત થાય તેવી તુટિઓનો ક્ષમ્ન થતાં મુધી અવકાશ ન હોવો ધટે. અર્થાત્ કે તે જન્મે પાત્રો વચ્ચે વય, પ્રકૃતિ અને યોગ્યતાનો સમેજ હોય.

દેવી તેવું આદાલત રચવાનું અને બીજી તરફ સમાજમાં આજે ધર ધાલી બેસેલી રૂઢિઓ નાબૂદ કરવાનું આ સંસ્થાપર રહે. તે રૂઢિઓ વર્તમાનકાળે છે તેમ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં પહેલાં પણ હતી. અનુકરણશીલ પ્રકૃતિવાળા માનવમાંથી તે છેક જ નાબૂદ થાય તે કઠિન પ્રશ્ન છે, છતાંય તે રૂઢિપરિહારનો આદર્શ ખોટો નથી.

રૂઢિ પોતે પહેલેથી કંઈ રૂઢિરૂપે હોતી નથી, પરંતુ એક ઉદ્દેશ-પૂર્વક આચરેલી કોઈ ક્રિયા હોય છે. આ ક્રિયાનો જ્યારે ઉદ્દેશ ભૂલી જવાય છે અને તે ક્રિયા ઘણી વાર બાંધ્ય થતી હોય તોપણ પ્રથમ અમારા બાપાએ, વડીલોએ કે દલાણુએ કર્યું હતું કે આચર્યું હતું માટે અમારે કરવું જોઈએ એમ કહી તેને ચલાવ્યે જવી એ જાતની જડામદ ભુદ્ધિને રૂઢિ કહેવામાં આવે છે. પરિસ્થિતિ કે બલાબલને કોઈપણ વિચાર કર્યા વગર અંધ અનુકરણથી ક્રિયા કરવી તેની ગણના પણ રૂઢિમાં થઈ શકે. આવી રૂઢિઓ વ્યક્તિગત જીવનમાં, સામાજિક જીવનમાં અને આધ્યાત્મિક જીવન સુદ્ધામાં હોય છે. આપણે અહીં તો સામાજિક રૂઢિઓ વિચારીશું.

લગ્ન રૂઢિ

કન્યાવિક્રય, વરવિક્રય, બાળલગ્ન, વૃદ્ધવિવાહ, અણુમેળલગ્ન, લગ્નનિમિત્તે શક્તિ ન પહેંચે છતાં મોટું ખર્ચ કરવું એ બધી લગ્ન રૂઢિઓ કહેવાય. ઘણી નાની મોટી કામોમાં આવી રૂઢિઓ હોય છે. જો કે એમાંથી કેટલીક કારણસર પર નિર્માર્ગ હશે. પરંતુ આજના સમય, પરિસ્થિતિ અને સંયોગોને બાધક છે માટેજ તે રૂઢિ ગણાય અને તેનો પરિહાર અનિવાર્ય હોવો જોઈએ.

મરણ રૂઢિ

જનમૃત્યુ પછી મૃત્યુભોજન કરવું જ જોઈએ એવી રૂઢિ ધણા હિન્દુસમાજોમાં પ્રચલિત છે. આ રૂઢિનો પ્રાદુર્ભાવ તો મુળ આશયથી જ થયેલો હોવો જોઈએ. જે કાળમાં દૂર દૂરનાં સગાંવહાલાંઓને

સાધનોના અભાવે વારંવાર મળવાનું શક્ય ન હતું, ત્યારે આવા આવા મોટા વરાઓ કરાતા અને તે સમયે ભાઈ-ભાઈ, કુટુંબ-સર્ગાવહાલાં એ સૌનો સ્નેહમેળો જામતો. વળી દેહબંધારણ એવાં સુદૃઢ હતાં કે મરણપ્રસંગે મોટી વયે અને અદ્યપ્રસંગ્યામાં બનતાં. આથી તે કાળ માટે તેની ઉપયોગિતા હશે અને આમ બનતું હશે તે વિષે કશું કહેવાતું નથી.

પરંતુ આજે તો એવાં સાધનો યદ્ય ગયાં છે કે સર્ગાવહાલાં-એને વારંવાર મળવાનું તો બનેજ. બીજી બાજુ આર્થિક પ્રકરણનું દોકડું મધ્યમ વર્ગમાં તો ખૂબજ શુચવાયેલું પડ્યું છે. એટલે આવી પરિસ્થિતિમાં આ પ્રથા ફરજિયાત ન હોવી ઘટે. તથાપિ, ખેંચાઈને આવાં ખરચો કરવાં પડે એવી સમાજની જે પ્રણાલિકા છે તેનું નામ રૂઢિ.

આજ રીતે મૃત્યુપાછળ ફરજિયાત રૂદન, મોટી મોટી કાણો કાઢવી એ બધા બ્યવહારમાં મરનારને કે રોનારને કશોય લાભ નથી ઉલટું નુકશાન છે. એમ જાણવા છતાં તેને પરંપરા પ્રમાણે આચરે જવું તેનું નામ પણ રૂઢિ.

આ બધી મરણ પાછળની રૂઢિઓ ખરી રીતે મરનારની પાછળ શોક કે રૂદનને બદલે સહુભાવના અને ધાર્મિક વૃત્તિનાં આદાલતોને સર્ગાવહાલાંએ વિકસાવવાં ઘટે.

અન્ય રૂઢિઓ.

લગ્નરૂઢિ અને મરણરૂઢિઓ સિવાય સમાજમાં નાની મોટી બીજી ઘણી રૂઢિઓ છે. ધુમટો કાઢવાની રૂઢિ ઘણા સમાજોમાં તો અતિમાત્રા રૂપે પરિણમી છે.

સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યેના બાદશાહી ભુદ્યોનો વખત એ આ રૂઢિઓનું મૂળ નિમિત્ત છે. આજે તેનું કશું નથી છતાં જાગે સે ચલી જાતી દૈ એમ સાચા અને વિચારકો કહે એ રૂઢિની જ બલિહારી છે. સ્ત્રી

જાતિ અને પુરુષજાતિ વચ્ચે જે કંઈ વાસ્તવિક મર્યાદા છે તે બંધે હોય, પરંતુ સ્ત્રી તિજોરીમાં રાખી મૂકવા જેવા રમકડા રૂપે તો નજ ગણાવી જોઈએ.

આજ રીતે ખાનપાન, પહેરવેશ અને રહનસંહનમાં પણ દેખા-દેખીથી ઘણી રૂઢિઓ પ્રવર્તે છે. ખાણામાં એટલી વસ્તુઓ તો હોવી જ જોઈએ પછી જલે તેની આવશ્યકતા ન હોય; સમાન મંડળના માણસોમાં ખેસનારે આવી જાતમાં કપડાંઓ તો પહેરવાં જ જોઈએ; આ બધી એક પ્રકારની રૂઢિઓજ છે. તેજ રીતે વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ ચાહ, ખીડી, સિગાર તમાકુ પીવાનાં કે સુંઘવાનાં વ્યસનો, હોટેલની મુલાકાતનાં વ્યસનો, અમુક જાતની ટાપટીપ કરવાનાં વ્યસનો એ એક નવીન પ્રકારની રૂઢિજ છે.

કેટલાક કહેવાતા સુધારકોમાં એક એવી વિચિત્ર કુટેવ પડી ગઈ હોય છે કે સહજ બોલે જિન્યકતા કે પોતાનું જીવનોપયોગી કાર્ય કરતાં પોતાની સભ્યતા ચાલી જતી હોય તેમ તે માને છે આ પણ એક પ્રકારની કુરૂઢિ છે. આથી એટલી બધી પરાવર્ણખિતા આવે છે કે તેને લઈને ખૂબ સહંતું પડે છે. આવા કુટેવથી છૂટીને ગમે તેવા સમય અને સંયોગોમાં સ્વાવર્ણખી રીતે કાર્ય કરી લેતાં શીખી લેવું જોઈએ.

ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા અને લાભ એ દ્રષ્ટિબિન્દુઓથી વિચારીનેજ મનુષ્યે ક્રિયા કરવી જોઈએ. પરંતુ રૂઢિઓની વ્યાપકતા એટલી બધી હોય છે કે સમાજમાંથી સદસા તેને કાઢી નાખવી એ શક્ય નથી. તેથી સુધારક અને વિચારક ગણાતી વ્યક્તિએ પોતાના પ્રમંજે તેનો પરિહાર આદરી દેવો જોઈએ અને શા માટે પોતે તેનો ત્યાગ કરે છે તેના નિવેદનનો સમાજમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ.

શુદ્ધસ્થના વ્યક્તિગત જીવનની રૂઢિઓની પૃત્તિ

વ્યક્તિ એ સમાજનું ઉપયોગી અંગ છે. અને વ્યક્તિની વ્ય

સમાજને પહોંચે છે એ વાત આપણે વિચારી ગયા છીએ. એટલે આ સ્થળે એ દહેવાનું રહે છે કે વ્યક્તિગત જીવનની ખામીઓ દૂર કરવી એ સામાજિક મંસ્થાનું જ કાર્ય છે.

વ્યક્તિગત ત્રુટિઓ બે પ્રકારની હોય છે. (૧) સંસ્કારિતાની ત્રુટિ અને (૨) સાધનોની ત્રુટિ.
સંસ્કારિતાની ત્રુટિ

કાંઈ ગૃહસ્થ વ્યક્તિ ખોટે માર્ગે ચાલી જતી હોય, કાંઈ દમ્પતીનો સુમેળ ન હોય, કાંઈ કુટુંબમાં સતત કલેશ રહેતો હોય, મારામારી, લડાલડી, કજીયો ટંટો કે ખૂન ખરાબી યથા જતી હોય, સમાજની વ્યક્તિઓ વ્યાપાર ધંધામાં દગો, પ્રપંચ, અન્યાય, અને અસહનતા ઉપયોગ કરી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડતી હોય, સમાજના નિયમોથી કાંઈ વિરૂદ્ધ ચાલતું હોય તે બધી સંસ્કારિતાની ત્રુટિઓ ગણાય.

આ રીતે માનવી જીવનમાં પ્રકૃતિગત દુર્ગુણો જેવાં કે, કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર વગેરેનું જીવનની સ્થૂળ ક્રિયામાં પરિણમન થતાં કેટલીકવાર ખીર્ણ પ્રાણીઓને, સમાજને અને રાષ્ટ્રને હાનિ પહોંચે છે. માટે તે સ્થૂળ ખામીને આ સંસ્થા દ્વારા તુરંતજ અટકાવવી જોઈએ. તેને અટકાવવાના બે માર્ગો છે. (૧) શિક્ષણ અને સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરીને અને (૨) નિયમની શૃંખલાનું બંધન કરીને કે શિક્ષા (દંડ) આપીને. પરંતુ એ બંધન કે શિક્ષા એવી હોવી જોઈએ કે જે દ્વારા ફરીથી લવિષ્યમાં ભૂલ થવાનો સંભવ ઓછો રહે. એ શિક્ષાનાં સાધનો પણ ગ્રેમ અને વાત્સલ્ય અને સત્યાગ્રહથી યુક્ત હોય. આવા બહારના ગુનાઓને સમાજ જાતેજ નિવારી લે કે ઓછા કરે તો રાષ્ટ્રના મંચાલક વર્ગનો બોલો બહુજ ઓછો થાય અને રાષ્ટ્ર-શાંતિમાં ઉમેરો થાય.

સાધન ત્રુટિ

સાધનો બે પ્રકારનાં હોય છે. (૧) કુદરતી અને (૨)

• પુરુષાર્થ સાધ્ય.

કુદરતી સાધનોમાં મનુષ્યને જે અંગ, ઉપાંગ, ઇન્દ્રિયો, મન, અને શક્તિ વગેરે પ્રાપ્ત છે તેનો સમાવેશ ગાય છે.

આ સાધનોની ત્રુટિ કોઈથી પૂરી શકાતી નથી. જેમકે આંખ ન હોય તો મનુષ્યને જીંદગીભર અંધજીવન ગુજારવું પડે છે. બધાં કુદરતી સાધનો માટે તેજ નિયમ લાગુ પડે. જો કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં એવાં કૃત્રિમ સાધનોની શોધખોળ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ખરી. પરંતુ તે બધાં કૃત્રિમ સાધા ગણાય. કુદરતી ખોટ તે પૂરી ન પાડી શકે.

ખીજાં સાધનો પુરુષાર્થ સાધ્ય હોય છે. જેમકે અજ વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પદાર્થો કે તેવાં ખીજાં જીવનોપયોગી સાધનો. આ સાધનોની સમાજમાં જ્યાં જ્યાં ઉછાપ હોય ત્યાં ત્યાં આ સંસ્થાએ તેની પૂર્તિ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

નિરાધાર વિધવા, અનાથ, રોગી, અપંગ, નિરાધાર કુટુંબ કે આર્થિક સંકટોથી પીડાતું સંસ્કારી કુટુંબ, આ બધા વર્ગોના તેમાં અવકાશ હોવો જોઈએ.

આના સીધી રીતે ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય. (૧) કામ કરવાને તદ્દન અશક્ત વર્ગ (૨) મુવાન વર્ગ અને (૩) બાલ વર્ગ. જેઓ કામ કરવાને તદ્દન અશક્ત હોય તેઓને માટે નિર્વાહનાં ઉપયોગી સાધનો આ સંસ્થા દ્વારા પૂરાં પડે, તેનાં દર્દોનાં દુઃખનો ભાર દળવો કરવા ઔપયોગ અને ઉપચારો મળે અને માનસિક આનંદ મળે તેવું વાંચન કે શ્રવણ મળે તે માટે એક અલગ અશક્તાલય હોય તો વધુ સગવડ થાય.

મુવાન વર્ગમાં સ્ત્રી અને પુરુષો એ બન્નેની પૃથક્ પૃથક્ નાની સંસ્થાઓ સંખ્યાના પ્રમાણમાં જુદે જુદે સ્થળે ખોલવામાં આવે અને ત્યાં શ્રમવિભાગ, ઉદ્યોગવિભાગ, શિક્ષણવિભાગ, કળાવિભાગ, અને ,

સરકૃતિવિભાગ એવા વર્ગો હોય. આ શિક્ષણનો લાભ અનાથ સિવાય સમાજનો બીજો વર્ગ સેવા ઈચ્છતો હોય તો તે લઈ શકે. પરંતુ સ્વાં કાયમ રહેવાનો હક્ક તો અનાથોનો જ હોય.

જીવનની પરિપક્વતા આગ્યા પછી અને જીવનનાં લક્ષ્યબિન્દુ સમજાઈ ગયા પછી તેમનો જે વર્ગ સંસ્થાથી છૂટો થઈ સ્વાવલંબી જીવન જીવી શકે તેવી તૈયારી પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેને સમાજનાં કાર્ય-ક્ષેત્રમાં યોજા દેવા જોઈએ. આ વૃક્ષમાં ફટલાંક એવાં મુંદર ફળો પાકે કે જે પોતાના સંસ્કાર અને શિક્ષણનો લાભ બીજાઓને આપી શકે. તેને માટે સમાજમાં જો મુખ્ય સંસ્થાઓમાં તેને યોગ્ય સ્થાન હોય તેમાં તેઓને નિયુક્ત કરી દેવા જોઈએ.

આમાંથી મરજિયાત વૈધવ્ય પાળનારી કે નૈષ્ઠિક સ્વલમર્થ પાળનારી ધણી ચારિત્રશીલ બહેનો પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય અને ચારિત્રશીલ નાગરિકો પણ પાકે. આથી આ વર્ગ સમાજમાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર પૂરવાનું બહુ મુંદર કાર્ય કરી શકે.

બાળવર્ગ

‘સંતતિપ્રત્યે માળાપનાં કર્તવ્યો’ નામના પ્રકરણમાં શિક્ષણ સંબંધીતો વિષય વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાઈ ગયો છે. તે રીતે ઉપયોગી શિક્ષણ અને સંસ્કાર ભરી ભવિષ્યના નાગરિકો ઉત્પન્ન કરી શકાય.

આ રીતે આ ત્રણ વર્ગમાં પ્રથમના એક વર્ગનું ખર્ચ સંસ્થા-પર પડે. પરંતુ બીજા જે વર્ગ ખાસેથી સમાજને ધણો લાભ યાદ એટલે આર્થિક દ્રષ્ટિએ દેખાતે રીતે શાપવું પડતું કષ્ટ પરિણામે તો સમાજને ખૂબ લાભપ્રદ થઈ પડે. અને આ રીતે સમાજમાં આવી વ્યવસ્થા ન હોવાથી જે શક્તિઓ વિકસ્યા વિના કરમાઈ જાય છે, સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ ઉભટે માર્ગે વેડફાઈ જાય છે તે અપાર નુકશાનથી સમાજ બચી જાય.

આ સિવાય એક મધ્યમ કુટુંબ કે જે કરજ, બ્યવહારિક ખોજ કે આવશ્યકતાઓને પહોંચી ન વળે તેવી આર્થિક સ્થિતિથી પીડાતું હોય તો તેને માટે પણ એક યોજના તૈયાર થાય. એ યોજનામાં જે તેને માત્ર લખ્મ, કારજ કે તેવા સામાજિક બ્યવહારોને લીધે વેડતું પડતું હોય તો તેવા બ્યવહારોને આ સંસ્થા પોતેજ ટૂંકાવી લે (સંસ્થા પોતેજ આ પ્રમાણે કરાવી આપે તો સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠાને ખામી ન આવે) કરજનો કે અનિવાર્ય બ્યવહારનો તેના પર ખોળે હોય તો આ સંસ્થા તરફથી તેને વગર બ્યાજે મદદ મળે.

બેકારી અને સમાજ

સમાજમાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જે માત્ર બેકારીને લીધે પીડાતો હોય છે. આ બેકારી નિવારવા માટે મોટા મોટા ફંડો એકઠાં કરવાની લેશમાત્ર આવશ્યકતા નથી માત્ર એક એવી વિશાળ યોજના થવી જોઈએ કે જેમાં આ બધા વર્ગને યોગ્યતા મુજબ નિર્વાહનાં સાધનો મળ્યા કરે.

આ વર્ગમાં ત્રણ પ્રકારનાં મનુષ્યો હોય છે. (૧) શિક્ષિત (૨) ઉદ્યોગી અને (૩) સામાન્ય (સામાન્ય શિક્ષિત કે સામાન્ય ઉદ્યોગી). આમનિઃ પહેલો વર્ગ ઉપર કયિત નાની મોટી સંસ્થાઓનાં સચાલન અને બ્યવસ્થાનું કાર્ય ઉપાડી લે બીજા માટે એક મહાન ઉદ્યોગશાળાની આયોજના થાય. ઉદ્યોગોમાં પણ ગરીબ પ્રજાને વહેલી તકે બહુ પ્રમાણમાં રોજ મળે એ દ્રષ્ટિબિન્દુ મુખ્ય હોવું જોઈએ. જોકે આજમા યંત્રવાદના જમાનામાં યંત્રવાદની તિલાંજલિ છેકજ થવી અશક્ય છે. છતાં આ દ્રષ્ટિબિન્દુ હોય તો તેની આવશ્યકતા પૂરતું તેનું સ્થાન રહે. ત્રીજા વર્ગના નિર્વાહનો પ્રશ્ન પણ આ યોજના દ્વારા સહેજે પતી જાય.

•

આ આયોજનાને સફળ બનાવવામાં જોટલી કાર્યશક્તિની આવશ્યકતા છે તેટલી આર્થિક શક્તિની આવશ્યકતા નથી. જોકે પ્રથમ પ્રથમ

થોડી ઘણી મુશ્કેલી પડે પરંતુ પછીથી તે સંસ્થા પોતેજ પોતાના પગભર થઈ રહે. આ કાર્ય પણ સામાજિક સંસ્થાનું છે.

સામાજિક મર્યાદાની વિચારણા કરી લીધા પછી હવે આપણે નૈતિક સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રનો વિચાર કરીએ. તેનાં મુખ્ય ત્રણ કાર્યો છે. તેનું વિવેચન કરીએ.

નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ

માત્ર ધર્મ ખાતર જ નહિ પરંતુ મુખ્યમય જીવન ગાળવા માટે પણ માનવસમાજ સારું નૈતિક અંશોનું સંરક્ષણ અનિવાર્ય છે. નૈતિક જીવનની ખામીઓ દૂર કરવા માટે સમાજ કે રાષ્ટ્ર તરફથી કેટલાંક ફરજિયાત બંધનો પણ હોવાં પડે. પરંતુ અપવાદ બાદ કરીએ તો મોટે ભાગે મનુષ્યને પ્રસંગને વશ થઈ હૃદય વિરૂદ્ધ અનૈતિક જીવન શુભરત્નું પડે છે. બેકારી, કરજ, રૂઢિઓ એ બધાં સમાજમાં નૈતિક નિર્બળતા આવવાના મુખ્ય કારણો છે. સમાજ તરફથી આ કારણો નાબૂદ કરવામાં આવે તો નૈતિક અંશોનું મોટે ભાગે સંરક્ષણ થાય.

નૈતિક હાસનું એક કારણ માનસિક નિર્બળતા છે. મનુષ્ય ઘણીવાર સમાજથી ડરી ડરીને વિચાર અને કાર્યની ચોરી કરતો હોય છે. આ પણ માનસિક નિર્બળતા છે. આવી માનસિક નિર્બળતાનાં મૂળ બહુ બહુ બેંડાં હોય છે. માતાપિતા સંસ્કારનો વારસો અને સમાજનું અનિચ્છનીય વાતાવરણ માનસિક નિર્બળતાનાં જનક કારણો છે.

એટલે નૈતિક અગોનું મગ્સણ કરવા માટે આવી જાતના નિમિત્ત કારણોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ અને બીજા બાબુ નૈતિક જીવનના બોધપાઠો અને આદર્શો ખડા કરવા જોઈએ કાર્ય માટે પણ એક મહત્ત્વ કે જેના સચાનકો સમાજના માનસચાત્રી હોય આ મહત્ત્વ પ્રાય ગુપ્તમહત્ત્વ જ રહે

સમાજ જીવનમા જોકે અવગાહન કરી તેનું સક્ષમ નિરીક્ષણ કરવું, પ્રસંગ પડ્યે વેડી લેવું, સેવા દ્વારા, ચારિત્ર્ય દ્વારા અને સત્યાગ્રહ દ્વારા વ્યક્તિની જૂલને નિવાગ્વાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ મહત્ત્વના સભ્યોની કાર્યપ્રણાલિકા.

પતિતોની શુદ્ધિ

એક નાની મરખી જૂત થઈ એટલે જ્ઞાતિ કે સમાજથી અલિખિત કરવાનો ગિવાજ ધણાખરા મમાજમા હોય છે આ શિક્ષા ભારે પડતી કહેવાય શિક્ષા આપવાનો ઉદ્દેશ તો એજ હોવો ધટે કે ફરીથી તેવી જૂલો ન થાય એટલે તે ઉદ્દેશ જળવવા માટે સમાજ તરફથી હળવી શિક્ષાઓ હોવી જોઈએ.

વણિક કોમમા પાચા દશા, વીશા અને એવા એવા બેદો એ આવી શિક્ષાઓની અતિમાત્રાના જ પરિણામો છે કે જેને પરિણામે એકજ ધર્મમાથી લુગા લુદા ફાટાઓ નીકળી પડ્યા છે તે પણ પ્રાય સિદ્ધિતા અને વિચારોની અસહિષ્ણુતાનું પરિણામ છે નિયમોનો ન્યારે ન્યારે ઉદ્દેશ જૂલાય છે ત્યારે ત્યારે તેનું પરિણામ આવું જ આવી રહે છે

આજે જૂનને કારણે સમાજના બહિષ્કારને કારણે અને બેકારીને કારણે સમાજમાથી ધર્મ અને જ્ઞાતિ જન્નેને છોડીને પ્રગ્તનો ધણો વર્ગ મમાજબદ્ધ થઈ ગયો છે અને થઈ ગયો છે કોઈ વ્યક્તિ ચોતાની સ્વેચ્છાએ બીજો ધર્મ સ્વીકારે કે બીજા ધર્મમા ભળે તે ભને ક્ષમ્ય હોય પરંતુ આવા કારણોને લઈને જો ફરજિયાત તેને

આમ કરવું પડતું હોય તો તેમણી તેને ઉગારી લેવા તે સમાજની અનિવાર્ય ફરજ છે, અને તેમાં જો તે ચૂકે તો એક મહાન હાનિ ગણાય. ખોટી રીતે સમાજથી બહિષ્કૃત થયેલી વ્યક્તિ સમાજ પ્રત્યેનું વૈર વાળવા માટે ધણીવાર સમાજદ્રોહી અને રાષ્ટ્રદ્રોહી સુદ્ધાં બને છે. આવાં દુર્ભવિખ્યાતી બની જવા માટે પણ આ કાર્યની ઉપયોગિતા છે.

શુદ્ધિનો ઉપાય

જેઓ સમાજથી ડગડગ થઈ રહ્યા છે કે માર્ગને ભૂલી ગયા છે. અથવા પતિત થવાની તૈયારીમાં છે તેઓની તાત્કાલિક શુદ્ધિ કરવી તે કાર્ય તો સાવ સહેલું છે. પરંતુ જેઓને ધણા વખતથી સમાજે તિરસ્કૃત કરી નાખ્યા છે, આચાર અને વિચારથી જેઓ એક બે ડગલાં નીચે ગયા છે અથવા જવાની તૈયારીમાં છે તેઓની શુદ્ધિ કરવાનું કામ કઠણ છે અને કઠણ હોવા છતાં એ સૌથી પહેલું કરવાનું છે તે પણ સાથે સાથે સમજી લેવું જોઈએ.

આ કાર્ય હાથપર ધરવામાં સમાજનો જે શ્રદ્ધિયુક્ત વર્ગ છે, અર્થાત્ કે જેને જૂત અને બિવિધના ઇતિહાસ કે પરિણામનું બરાબર જ્ઞાન નથી તે ખળભળવાનો સંભવ છે. પરંતુ જો સમાજની પ્રતિષ્ઠિત મંસ્થા પોતે જ જ્યારે આ કાર્યને હાથ ધરે તો તે ખળભળાટ પ્રત્યાઘાત નહિ કરી શકે, અને ઉલ્લું જેમ જેમ તેનું પરિણામ મુંઢર આકારમાં આવતું જશે તેમ તેમ તેનો પ્રભાવ સમાજમાં વ્યાપક થતો જશે.

સમાજસંસ્થાનાં આ કાર્યક્ષેત્રમાં અત્યંત વર્ગ, જ્ઞાતિચ્યુત વર્ગ અને ધર્મચ્યુત વર્ગનો સમાવેશ થઈ શકે. આવા વર્ગમાં આચાર અને વિચારની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર એ આ સંસ્થાનું સૌથી પ્રાથમિક કાર્ય હોય. જ્યાં સુધી બીજી ઉચ્ચ જ્ઞાતિ સાથે આચાર અને વિચારમાં સમાનતા ન આવે ત્યાં સુધી સમાન જ્ઞાતિ તરીકેનો વ્યવહાર

રાખવો કે ન રાખવો તે સમાજની સ્વેચ્છાનો પ્રશ્ન હોવો ધટે, અને તે બંધે રહે. પરંતુ ધાર્મિક અને સામાન્ય અધિકારો તો સમાન રીતે તેમને મળવા જ જોઈએ. પ્રકાશ, વાયુ, જળ, અગ્નિ, પ્રભુભક્તિ, શિક્ષણ વગેરે સાધનોનો ઉપયોગ કરતી વખતે મનુષ્યોએ પતિત અને તરછોડાયેલી કામને પણ એક માનવજાત તરીકે ન ભૂલતાં માનવ-જાતિને જાણે તેવાં સાથ અને સહકાર આપવાં જોઈએ. આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી ધૈર્યપૂર્વક આ મંસ્થા તે કાર્યને ઉપાડી લે. આ કાર્યમાં સમાજ અને ધર્મ બન્નેની રક્ષા છે. પતિતપાવન ગણાતાં પ્રભુનાં બાળકોની શુદ્ધિમાં પ્રભુની ભક્તિ પણ છે તે વસ્તુ લક્ષ્યથી ભૂલવા જોવી નથી.

સંગઠન

પારસ્પરિક કલેશ, સ્વચ્છંદતા, અરાજકતા, સમાજના નેતાઓની બેદરકારી, શ્રીમતોની સત્તાશાહી એ બધાં સામાજિક અસંગઠનનાં કારણો છે. સમાજમાં જેમ હમેશાં વિચારક અને સ્વમાનને ઝાળખનારો વર્ગ હોય છે તેમ મૂર્ખ અને સ્વચ્છંદી વર્ગ પણ હોય છે. સમાજનાં સંચાલકો નીતિ અને ચારિત્ર્યના દોર તરફ લક્ષ્ય રાખીને ચાલે છે ત્યાંસુધી સમાજમાં ગાળકું પડતું નથી. પરંતુ ઉપરનાં કારણોની અતિમાત્રા થાય છે એટલે સમાજનું સુકાન હાથમાં રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આથી સમાજસંગઠન માટે આ બધાં દ્રષ્ટિબિંદુઓને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખવાં જોઈએ.

સંગઠનનો રાજમાર્ગ

સમાજમાં ન્યાયનું શાસન સ્થાપિત કરવું એ સંગઠનનો રાજ-માર્ગ છે. સમાજની સંસ્થાઓના સંચાલકો કે નેતાઓ સમાજના માલિક ન ગણાય, પરંતુ ન્યાયાધીશો ગણાવા જોઈએ. ન્યાયાલયમાં એ ન્યાયાધીશો હોય અને ન્યાયાલય બહાર એ સેવકો હોય આખા

સમાજે મળીને સ્થાપિત કરેલા નિયમોની બળવણી માત્ર તેમનાથી થાય. સમય પ્રમાણે એ નિયમોમાં પરિવર્તન કરવું પડે તો તેનો અધિકાર કોઇને વ્યક્તિગત ન હોવો જોઇએ. પરંતુ સમષ્ટિ મળીને જ એ કંઈ કરવું હોય તે કરી શકે.

બસ આ રીતે સામાજિક સંસ્થા અને નૈતિક સંસ્થા એ બન્નેનાં લિખ લિખ કાર્યોનું દિશાસૂચન પૂર્ણ થાય છે. એ બન્ને સંસ્થાનાં કાર્યોના પારસ્પરિક સંબંધ તો છે જ અને તાત્વિક રીતે જોતાં તો તે બન્ને સમાજનાં પાસાંજ છે. એટલે નામ બેઠો અને કાર્ય બેઠો હોવા છતાં બન્નેનું લક્ષ્ય તો એકજ સમાજોદ્ધારનું છે.

આ બે મુખ્ય સંસ્થાઓનાં કાર્યક્ષેત્રની વ્યવસ્થા જાળવવા માટે ઉભી થયેલી નાની મોટી સંસ્થાઓ અને શાળાઓ આ બન્ને સંસ્થાની પેટાશાખાઓ ગણાવી જોઇએ. અને સીધી રીતે તેનો સંબંધ તે બન્ને સાથે રહે. અર્થાત્ કે તેની દેખરેખની જવાબદારી મુખ્ય સંસ્થાઓ પર રહેવી જોઇએ.

આ કાર્યદિશાને રચનાત્મક બનાવવા માટે સમાજમાના બહોળા વર્ગે દાથ અને હૃદય બન્ને આપવાં પડશે. પરંતુ ભોગ વિના મુધારણા ક્યાં છે ! વળી, એટલું પણ ચોક્કસ છે કે આજે આટલું નહિ બને તો કાલે તેથી વધુ શુભાખ્યા વિના છૂટકો નથી. માત્ર એટલો જ ફેર કે આજે સ્વછન્દાએ કરવાનું છે, જ્યારે આવતી કાલે ફરજિયાત કરવું પડશે. પહેલામાં રસ છે, ઉત્સાહ છે, ખીજમાં શું હશે તે તમો જ કદપી લેશો.

આ રીતે સમાજની એ બન્ને સંસ્થાઓ પ્રાચીન છતાં અર્વાચીન સંસ્કૃતિથી અર્વાચીન સમાજને ઉન્નત અને સુખી બનાવી શકશે. અને સમાજે પોતે જ જ્યારે પોતાના અંગોની જવાબદારી લઈ બેઠારી અને અસંસ્કારિતાનો પ્રશ્ન પતાવી દેશે ત્યારે રાષ્ટ્રનો બોલો સહેજે હળવો થશે. રાષ્ટ્રદ્વારા વ્યક્તિઓ માટે સીધી રીતે આ કાર્ય

થવું અતિ કઠિન અને દુઃશક્ય જેવું છે. જ્યારે સમાજ માટે આ માર્ગ તદ્દન સગળ છે.

આ બંધી સમાજ અને તેની પ્રગતિની વાત થઈ પરંતુ વ્યક્તિએ સમાજ ધર્મ બળવવા માટે શુ કરવું જોઈએ તે નિર્દેશ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને આમા આવ્યો જણાતો નથી તો તેનું શુ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સમાજને લાગુ પડતી દરેક વસ્તુ વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. સમાજોન્નતિના ઉપાયોમા પ્રત્યેક લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓ સમાજને પોતારૂપ માની અને પ્રગતિને પથે પગરણુ માંડી દે તો સ્વયં સમાજની પ્રગતિ દેખાઈ આવશે.

જે વ્યક્તિ આ જાતના ધર્મ બળવે તેણે સમાજ ધર્મ બળવ્યો ગણાય, અને આ સમાજધર્મ નિસ્વાર્થ હોવાથી તે આત્મિક વિકાસનું અંગ પણ ગણી શકાય.

આ નિર્માણ માટે ગૃહસ્થવ્યક્તિ પોતાની પરિસ્થિતિ અને સંયોગોનો વિચાર કરીને આર્થિક, શારીરિક અને માનસિક સેવા બજાવી શકે છે, પરંતુ આ માર્ગમાં કાંડે ઉભા રહીને તમાસો જોનાર અને 'સમાજ સડી ગયો છે, ફૂળી રહ્યો છે, તેનું તો એમજ થવું જોઈએ,' એવી વાતો કહેનારની લેશમાત્ર જરૂર નથી. આ નિર્માણમાં સ્વેચ્છાએ ફૂળી મરનાગ મરજીવા જેવા ભોગ આપનાર કાર્યદારી જીવાનોની જરૂરિયાત છે. અને તેજ સમાજમા માન્ય કાન્તિ જગાડી સડાને નિર્મૂળ કરી સમાજનું નવનિર્માણ કરી શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મ

૩,

રાષ્ટ્રધર્મ શબ્દથી આજે ભારતવાસી અજાણ્યો નથી. , રાષ્ટ્ર-ધર્મનો વિકાસ એ આ યુગનો પ્રધાન પ્રશ્ન છે. ભારતની બહારની પ્રજાઓમાં પણ તેજ પ્રવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય છે.

બિન્ન બિન્ન દ્રષ્ટિબિન્દુથી બિન્ન બિન્ન સિદ્ધાંતને પકડી બધાં રાષ્ટ્રો રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પાછળ લાગી ગયાં છે. જર્મનીમાંથી સામ્બાદ અને રશિયામાંથી સમાજવાદની ધોષણાઓ નીકળ્યા કરે છે. અમેરિકાનો રૂઝવેલ્ટ આર્થિક વિકાસમાં માને છે. પરંતુ તેનો બહોળો લાભ મૂડીવાદીઓને ન મળતાં ગરીબ પ્રજાને મળે એ તેનું લક્ષ્યબિન્દુ છે. ઉલ્લોગોનાં અવલંબનથી જાપાન વિકસતું જાય છે આ રીતે નાનાં અને મોટાં રાષ્ટ્રો પોતપોતાના ઉન્નતિ અને સ્વાતંત્ર્ય વિકાસની રહા છે.

આવા પ્રસંગે દરેક માતિએ, દરેક ધર્મે અને દરેક સમાજે રાષ્ટ્રધર્મની અભિમુખ રહેવાનું છે અને રાષ્ટ્રધર્મમાં સદ્કાર આપવાનો છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રધર્મ માટે સીધી રીતે કે કુટુંબદ્વારા કે ધંધા કે કંધક કરી છૂટવાનો આ સોનેરી સમય છે.

રખે કાંઈ રાષ્ટ્રધર્મને અનુસરતાં આધ્યાત્મિક કે બીજા કાંઈ ધર્મનો ગુમાવવાનો ભય રાખે. વળી એમ પણ ન માને કે આ ધર્મ કેવળ મૂડીવાળાઓએ કે મજૂરોએ; સાક્ષરોએ કે નિરક્ષરોએ; ગૃહસ્થોએ કે સંયમીઓએ એવા અમુક વર્ગે જ બળવવાનો છે. પ્રજાનું કાંઈપણ અંગ રાષ્ટ્રધર્મમાંથી છૂટી શકે નહિ. રાષ્ટ્રધર્મમાં તો જાતિ, કામ, ધર્મ કે હોય નીચના બેદો ન હોય સરીરને પગ, આંખ, હાથ, માથું એ બધાં અંગો એક સરખાં ઉપયોગી છે, અને એક બીજા સાથે સંકળાયેલાં છે તેજ રીતે પ્રજાનાં બધાં અંગો એક સાંકળ રૂપે બની રાષ્ટ્રોન્નતિના નિર્માણમાં હાથોહાથ કામે લાગી જાય.

રાષ્ટ્રધર્મનું સ્થાન

દરેક ધર્મોમાં રાષ્ટ્રનું સ્થાન હોય છે અને હોવું ઘટે; પાછી ભલે તે ધર્મ હિન્દુ અને આધ્યાત્મિક ઠાટિનો હોય; કારણ કે ધર્મ આરાધનાર વ્યક્તિ રાષ્ટ્રની બહાર વસતી નથી. રાષ્ટ્રનું વાતાવરણ તેને સ્પર્શે છે; રાષ્ટ્રશાંતિ તેની શાંતિમાં સહસ્રર પૂરે છે કાંઈ વ્યક્તિ શાંતિથી બહાર રહી જીવી શકે. સમાજની બહાર રહીને પણ કદાચ વ્યક્તિગત વિકાસ સાધી શકે. પરંતુ તે પણ રાષ્ટ્રધર્મથી તો સંકળાયેલી જ હોય.

રાષ્ટ્રધર્મને બળવવાનાં સાધનો કંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. ધનથી, પ્રયત્નથી, વિચારથી, કળાથી કે સંયમથી વગેરે અનેક સાધનોથી રાષ્ટ્રમેવા બળવી શકાય. આથી ગમે તે ક્ષેત્રમાં રહીને ગમે તે વ્યક્તિ રાષ્ટ્રધર્મમાં ફાળો આપી શકે.

રાષ્ટ્રનર્મની જરૂરિયાત

એમ માતૃધર્મ મનુષ્યમા સ્વાભાવિક હોય છે તેજ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ પણ સ્વાભાવિક જ હોવો ઘટે કારણ કે માતૃભૂમિનો પણ જન્મદાતા બોજ અને જોડલો જ ઉપકાર છે નીતિશાસ્ત્રકારોએ જન્મભૂમિને જનનીની પ્રતિમા મૂકી રહ્યું છે કે જનની જન્મભૂમિથી સ્વર્ગાદિ પિતૃવંશી માતા અને માતૃભૂમિનું સ્થાન સ્વર્ગથી પણ અધિક છે

મનુષ્ય રાષ્ટ્રભૂમિની ગાદીમા બેસે છે, રાષ્ટ્રના અન્ન અને જળથી પોષાય છે, ગાંધીની અસ્તૃતિથી સરકારાય છે રાષ્ટ્રના સૌદર્યમાંથી જીવનરસ લૂટે છે, રાષ્ટ્રબાળોના સહકારથી વિકસે છે, અને અતે પણ એ માતૃભૂમિની માયાળુ માટી કે રાખ તેના દેહને ગંધરી લે છે

આટલી રાષ્ટ્રસેવા લીધા પછી રાષ્ટ્રપ્રત્યે મનુષ્ય કેટલો ઋણી હોવો ઘટે અને એ ઋણ ચૂકવવા માટે રાષ્ટ્રસેવાની કેટલી જરૂરિયાત હોવી ઘટે તે હવે સમજાવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી

વિદેશ અને ભારત

મારો દેશ—મારી માતૃભૂમિ—મારું વતન એ ભાવના બહારના પ્રત્યેક દેશોમા બાળને ગળથૂથીથી જ પવાતી હોય છે બાળ, સ્ત્રી, યુવાન કે વૃદ્ધ સૌ દોષમા રાષ્ટ્રતાનો એકમરખો રગ હોય છે સ્વદેશભિમાનની છાયા રજરગમા સ્પષ્ટ દેખાતી હોય છે અન્યદેશમાં વસનાટ કરતો વિદેશી યુવાન પણ પોતાના દેશને ધડીભર વિસરતો નથી એક સામાન્ય વસ્તુ ખરીદવા જતા પણ તેને સૌથી પ્રથમ પોતાની માતૃભૂમિની યાદ આવે છે પોતાના દેશની વસ્તુ હવણી અને ધિન્ મુશ્કેલી હોવા છતાં તેજ ખરીદવી પગલ કરે છે માતૃભૂમિના નામની હાકલ પડતાજ આખો દેશ એકી માથે જતગૃત થઈ ઉઠે છે

જો કે અહીંની માફક વિદેશોમાં પણ ક્વચિત્ બેકારી, મૂર્ખતા, વિચારવાદ અને મતાગ્રહના કંધડાઓનાં દર્શન થાય છે ખરા. પરંતુ જ્યારે રાષ્ટ્રધર્મનું નામ આવે ત્યારે તે બીજી બંધી વાતોને ગૌણ માને છે; એજ ત્યાંની ખરી ખૂબી છે; એજ ત્યાંની સંસ્કારિતા છે; એજ ત્યાંનું સંગઠન છે. આ એકજ વસ્તુ બીજાં રાષ્ટ્રોને વિજેતા બનાવે છે ભારતમાં તે નથી. ભારતમાં ધર્મઝનુન છે ખરું પરંતુ રાષ્ટ્રાભિમાન અને રાષ્ટ્રધર્મ તો બહુજ ગૌણ સ્વરૂપમાં છે.

જો કે વિદેશોની પ્રજામાં વિશ્વેક્યની ભાવના ક્વચિત્ જ સાંપડશે અને તેથી તે કેટલીક વાર રાષ્ટ્રાભિમાનને લઇને બીજા દેશોનું ગમે તે થાય તે ન જોતાં કેવળ પોતાના રાષ્ટ્રની સ્વાર્થવૃત્તિ સાધવાં ઝુઝમે છે, માહોમાહે અધિકારવાદની વૃત્તિથી લડે પણ છે: બીજી પ્રજાઓને મારી પછાડી પાયમાલ કે નષ્ટબ્રષ્ટ કરી નાખવાનું કોઇ કોઇ તો પડ્યંત્ર પણ રચે છે. તેથી આ રાષ્ટ્રીય એકદેશીય વિજય તે આવા રાષ્ટ્રની શાંતિને હાથ જોતની અને ક્યાંસુધી સુખશાંતિ આપી શકશે કે ટકાવશે એ પ્રશ્ન જુદો છે. પરંતુ અહીં તો તેમનામાં રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની કેટલી તમન્ના છે તે અંશ સામેજ જોવાનું છે; અને ભારતવર્ષનાં ભાગ્યસુષ્ટાઓને તેજ શીખવાનું છે.

રાષ્ટ્રભક્તિ રાષ્ટ્રઝનુનમાં ન પરિણમે તે તો દરેક દેશને વિચારવાનું છે. અને તે વાત બરાબર સમજાય તો વ્યાપારનાં, વિચારનાં અને સત્તાશાહીનાં જે આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વંદ્વો ચાલી રહ્યાં છે તેનું ઉપશમન થાય અને બધાં રાષ્ટ્રો એક બીજાને આંચ ન પહોંચાડતાં પરસ્પર મિત્રાચારીનાં નાતાથી વર્તે અને રહે. આથી વિશ્વની સમસ્ત પ્રજાઓની શાંતિમાં ઉમેરોજ થાય. પરંતુ આવું દ્રષ્ટાંત પૂરું પાડવા માટે જો આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્યધર્મનો ભારતવર્ષ અધિક દાવો કરતું હોય તો તેની પહેલ તેણે તે માર્ગે કરી દેવી જોઇએ.

આજનું ભારતવર્ષ

રાષ્ટ્રભૂમિની યાદ ભારતવર્ષમાં વિદેશી સત્તા પછી લુપ્તપ્રાય થવા માંડી હતી. શિવાજી જેવા રાષ્ટ્રના માડીગયાનાં શાયેગાન ભારતવાસીનાં કર્ણદારેથી ખસવા માંડ્યાં હતાં; તેવામાંજ ભારતવાસીનાં સદ્ભાગ્યે એક ભડપીર ભગ્યો; તેમનું નામ દાદાભાઈ નવરોજી. તેમણે માતૃભૂમિની મીડી યાદ દેવડાવી. પ્રજામાં માતૃપ્રેમનાં બીજ રોપ્યાં; લોકમાન્ય દિળકે સિંચન કર્યું અને ગાંધીજીએ આસપાસ વાડ ખાંધી એ વૃક્ષને વિકસાવ્યું. ભારતને આંગણે અનેક વીરો પદ્યાયા (જંગાડ્યા), ભારતની પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યલાવનાનો પ્રચાર કર્યો અને અહિંસા, સત્ય અને સંયમના સિદ્ધાંતોથી રાષ્ટ્રધર્મની ઘોષણા પ્રજાના આખાલવૃદ્ધ વર્ગનાં કર્ણદાર સુધી પહોંચાડી દીધી. આ રીતે રાષ્ટ્રધર્મ અને આધ્યાત્મિકધર્મનો સુમેળ એ યુગપ્રધાન પુરુષે સાંધી આપ્યો.

છતાંય એ મહાન ખેદનો વિષય છે કે, ભારતવર્ષની સર્વ પ્રજા એ જ્વનિને સાંભળી શકી નથી, પચાવી શકી નથી, આચરી શકી નથી. ધર્મને બદલે તે લાખો અને કરોડો રૂપિયા ખરચી શકે છે. યાત્રિ યાત્રિ અને ધર્મ-ધર્મ સાથે ઝગડો કરવામાં શક્તિ અને સમય બન્ને વેડરી શકે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રને નામે સહજ પણ્ય ભોગ આપવો તેને માટે અક્ષમ્ય અને અશક્ય થઈ પડે છે. કારણ એ 'છે કે તેનાં માનસમાં રાષ્ટ્રભક્તિના મંસ્કારોને બહુ ઓછું સ્થાન છે. માતાપિતાના સંસ્કૃતિશિક્ષણમાં અને શિક્ષકોના વિદ્યાશિક્ષણમાં તે વિષયને અવકાશ જ ન હોય ત્યાં આ પરિસ્થિતિ કેંઈ આશ્ચર્યજનક ન ગણાય. પરંતુ હવે તો 'ધીતી તા કો વિચાર દે બાગે કી શુષ છે-' ગઈ વાતને ભૂલીને હવે શું કરવું તેજ વિચારવાનું રહે છે.

આજનો રાષ્ટ્રધર્મ

• રાષ્ટ્રના સંચાલકો કહે છે કે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્ય મેળવવું એ આજનો

રાષ્ટ્રધર્મ છે. ભારતવર્ષના સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા એ છે કે, ભારતવર્ષના ઉત્પન્નની નિકાસ કે ભારતવર્ષની આવશ્યક ચીજોની આયાતની સમાપ્ત ભારતીય દિનચિત્રક પ્રજામંડળના હાથમાં હોય. બનિષ્યના આદર્શ નાગરિકો પકાવવા માટેની શિક્ષણપદ્ધતિનું સંચાલન કરવામાં ભારતના હિતૈષી નેતાઓને મંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય. ભારતવર્ષ પર ખર્ચનો બોજો આજે અસહ્ય છે તે ખર્ચ ઓછું કરવાને એટલે કે બધા ખાતાઓનાં કારોબારમાં જે પરિવર્તન આવશ્યક છે તે કરવા ભારત પોતે સ્વતંત્ર હોય વગેરે વગેરે. સારાંશ કે, જે પારતંત્ર્યથી કાચા સોના જેવા ભારતવર્ષની પ્રજાનું માનસ બેકારી અને ગુલામીથી સંસ્કૃતિહીન બની ગયું તેમાંથી તે મુક્ત થાય. આવી સાત્ત્વિક સ્વતંત્રતા કે જેમાં છતર દેશની કોઈ પણ પ્રજાને હાનિ પહોંચાડવાનો લેશમાત્ર મનોભાવ નથી છતાં ભારતીય પ્રજાનો વિકાસ છે, તેવી સીધી અને સરળ સ્વતંત્રતા ભારતવર્ષ માગી રહ્યું છે. આ સ્વાતંત્ર્યની સાધનામાં તેણે આવાં અહિંસક સાધનો ગાઢવ્યાં છે, અને રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રો પણ તેવાંજ રચ્યાં છે.

[૧] ખાઠી પહેરવામાં રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા છે

[૨] દેશી હિંદોબના વિકાસને માન આપવું તેમાં રાષ્ટ્રધર્મ છે.

[૩] પ્રજાવર્ગમાં ઐક્યતાનું સ્થાપન કરવું તેમાં રાષ્ટ્રધર્મની રક્ષા છે.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં તેમાં રાષ્ટ્રધર્મ છે.

[૫] જરૂરિયાતો ઘટાડવી એ પણ રાષ્ટ્રધર્મ છે હત્તાદિ.

રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યા યુગે યુગે બદલી છે અને બદલશે. પરંતુ વર્તમાન યુગના રાષ્ટ્રધર્મની આ વ્યાખ્યા જોટલી આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુકૂળ છે તેટલી પૂરે દરે કે કેમ એ એક સકા છે આજના રાષ્ટ્રધર્મની વ્યાખ્યામાં પ્રજાનાં કાષ્ઠપણુ અંગને અન્યાય નથી, તેમજ વેર-વૃત્તિને અવકાશ નથી. શસ્ત્રોની કાપાકાપીયે નથી. અને કાપાકાપીએ

નથી. રાષ્ટ્રધર્મનાં સૂત્રોનો હેતુ વિચારવાથી તેની બહુ સ્પષ્ટતા થઈ શકશે.

રાષ્ટ્રધર્મના ફાયદા

[૧] ખાદી પહેરવાથી ભૂખ્યાને અન્ન મળે છે, દેશની અપત્તિ દેશમાં રહે છે. અતપારભ-અતપર્દિસાથી સાબ્ય છે, મોટા પ્રાણીઓને અભય મળે છે. ચરખીના અસ્પૃશ્યથી ખાદી પવિત્ર છે; અને અર્દિ-સક દ્રષ્ટિએ તે વધુ આદરણીય છે. આ રીતે એ રાષ્ટ્રધર્મમાં પરા-પકાર, અર્દિમાં અને પવિત્રતા એ ત્રણે ધાર્મિક અંગો સચવાઈ રહે છે.

[૨] દેશી ઉદ્યોગો ખીસવવામાં પણ ઉપરનું દ્રષ્ટિબિન્દુ જળવાઈ રહે છે. દેશી ઉદ્યોગોની યોજનામાં ખાદ્ય પદાર્થોને પણ સ્થાન હોવાથી શરીરશ્રમ અને પ્રાણુતત્ત્વવાળા પદાર્થોનું અમાણુ વિશેષ મેળવાથી શરીર સ્વાસ્થ્ય અધિક જળવાઈ રહે છે એ ખાસ વિશેષતા છે.

[૩] ઐક્યતાની ભાવના મિત્રતાની વર્ધક છે. ધર્મનો હેતુ વિશ્વ-બંધુત્વ માધવાનો હોવાથી આવી જાતનું નિઃસ્વાર્થ રાષ્ટ્રબંધુત્વ એ પણ વિશ્વબંધુત્વનાં અંગરૂપ જ ગણી શકાય.

[૪] પ્રજાનાં બધાં અંગોને સમાન ગણવાં એ એમ બતાવે છે કે તે ઐક્ય હૃદયપૂર્વકનું હોવું જોઈએ અને દરેક કામ અને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને સમાન હક્ક હોવો જોઈએ.

ધર્મોમાં આ ભાવના હોય છે ખરી. પરંતુ રૂઢિને લઈને આજે ભાગતવર્ષની પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ એ ભાવનાની અનાયરણીયતાને લઈને આ સમાનતાથી વચિત રહ્યો છે કે જેને આપણે ચંડાલ, અસ્પૃશ્ય, અંત્યજ વગેરે વગેરે નામોથી આજમુધી ઓળખતા આવ્યા છીએ.

આ રાષ્ટ્રધર્મમાં આ લાવનાને રચનાત્મક રૂપ મળવાથી એ તરછોડાયેલા વર્ગને સમાન મળવાનાં અધિકારો વ્યાપક બન્યા છે. અને તે તરછોડાયેલી કામ હરિજનના બદલસોયા નામથી મન્માનાવા લાગી છે. આ રીતે આ ત્રોય અંગ પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું જ અંગ છે એમ કહેવામાં કાર્ધ ના પાડી શકે તેમ નથી.

[૫] જરિયાતો ઘટાડવાથી માનવવૃત્તિમાં સંયમ આવે છે. એક મનુષ્યનો અંયમ અનેકને આશ્વામન રૂપ નીવડી શકે છે અંયમવૃત્તિ જોડેલે અંરો વ્યાપક થાય તેટલે અંગે દુઃખે ટળવળતી પ્રજાને શાંતી મળે અને શાંતીને અશાંતિ એક મરાડીમા કહેવન છે કે પહિલા પોટુલા જાણિ ડંગ વિટુલા એટલે કે પહેલા પેટ અને પછી પ્રજા. ત્યાં સુધી મનુષ્યને પેટ પૂરતું મળે નહિ ત્યાં સુધી તેને બીજું કશું મુઝે નહિ. અને અતીતિને માર્ગે પણ તેને આલી જવું પડે. આ બધું નુકશાન અટકાવવાનો આમાં મુદર ઉદ્દેશ છે.

ખીજ વસ્ત્રો પહેરે તે મારુ કે તેનો મોઢ છોડી ખાદી પહેરે તે સારું ?

આ તો માત્ર એકબે દ્રષ્ટાંતો છે. આવી તુલના અને તેનો નિર્ણય મનુષ્ય માત્રે છોડી વિચારણા પૂર્વક કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી પોતે સીધા માર્ગે છે કે ઉલટા માર્ગે તેનો તેને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી જશે.

કવિશ્રી ભતૃહરિનાં આ અનુભવ વચનો ખૂબ વિચારવા જેવાં છે. મનુષ્યમાત્ર સુખને ઇચ્છે છે, પરંતુ ઇચ્છવાથી કદી સુખ મળી જતું નથી. તેને તો અમલમાં મૂકવું જોઈએ આચરણીયતાના પ્રશ્નને મોખરે કરીને તેણે એકલા મનુષ્ય જાતિના ચાર વિભાગો કલા હોય તેમ આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

મૃતે સત્પુરુષાઃ પરાર્થ ઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય ચે
સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુદ્યમભૃતાઃ સ્વાર્થાચિરોધેન ચે
તેઽમી માનવરાક્ષસાઃ પરહિતં સ્વાર્થાય નિષ્પન્તિ ચે
ચે નિષ્પન્તિ નિરર્થકં પરહિતં તે કે ન જાનીમહે ॥

‘પોતાના સ્વાર્થને જતો કરીને પણ જેઓ પરનું ભક્તુ કરે છે. તેજ સત્પુરુષો છે. પોતાનો સ્વાર્થ ન હણાતો હોય ત્યાં સુધીજ જેઓ પરહિત આચરે છે તે ઉચ્ચ નથી પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યો છે. પરંતુ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જે ખીજઓનું અહિત કરવા તૈયાર છે કે કરે છે તેની ગણના મનુષ્ય હોવા છતાં રાક્ષસમાં થાય છે, અને પોતાનો કરોય સ્વાર્થ ન હોવા છતાં ખીજઓનું જે જગાડે છે તેની ગણના ક્યાં કરવી તે સમજાતું નથી.’

આ વિચારો રાષ્ટ્રધર્મના આ યુગમાં આપણું જીવન કયે માર્ગે વહી રહ્યું છે. તેનું નિરીક્ષણ કરવા માટે બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

દિશામૂલ્યન

જે દેશની પ્રજાનો મોટો વર્ગ બેકાર અને કુધાર્ત હોય તે દેશવાસીના વિલાસની અતિમાત્રા ન પોસાય. જે દેશની પ્રજા પરતંત્ર અને અપમાનિત હોય તે દેશવાસી સુખનિદ્રામાં પોત્તી ન રહે. આમ કરવામાં રાષ્ટ્રધર્મ નથી, સમાજધર્મ નથી, માનધર્મ નથી, કુલધર્મ નથી તેમ માનવધર્મ પણ નથી. અને જ્યાં માનવધર્મનો વિકાસ ન હોય ત્યાં આધ્યાત્મિક ધર્મ ટકે જ શી રીતે !

ગૃહસ્થવ્યક્તિને ગૃહસ્થજીવનમાં પ્રવેશાવતાં પહેલાં આ બધા ધર્મોનું તેમને યથાર્થ જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને કોઈ પણ ધર્મ બળવવા જતાં બીજા ધર્મોને ચૂકી નાંખવ તેમાં તેને તેની પળે પળે યાદ હોવી ધટે.

આ પ્રકરણમાં નિર્દિષ્ટ રાષ્ટ્રધર્મ પ્રત્યેક વ્યક્તિ મહેલાઈથી આચરી શકશે. દરેક સમાજે, દરેક યાત્રિએ અને દરેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રધર્મને સંગઠિત શક્તિથી વિકસાવવા કટિબદ્ધ થઈ જવું ધટે.

આધ્યાત્મિક ધર્મ

૪

વિકાસ એ પ્રાણીમાત્રનું ધ્યેય છે જતાંય મધુમજીવન માટે સાધનોની બહુલતા હોવાથી એ જોડણી શક્ય અને સ્વાભાવિક હોય છે તેટલો પશુ કે ઇતર જીવન માટે હોતો નથી

ધર્મ એ વિકાસનું અગ્ર છે આત્માને પતનથી ઉગારે તેવી ક્રિયાને ધર્મ કહેવામા આવે છે. એ ધર્મ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિમાં પહોંચતા પહેલાં શિન્ન શિન્ન સ્વરૂપમા હોય છે. અને તે તે સ્વરૂપમા ધર્મને નીતિ, કર્તવ્ય, પાડોશીધર્મ, મમાજ્ઞધર્મ, મામધર્મ કે રાષ્ટ્રધર્મ ઇત્યાદિ શબ્દોથી ઓળખાવી શકાય

બાલજીવનથી માડીને યુક્ત વય સુધી એક વ્યક્તિ ગૃહસ્થ-જીવનમા રહીને ઉપરના ધર્મો કેમ જાળરી શકે એ બધી વાતો અગાઉના પ્રકરણોમા ખૂબ વિચારાઈ ગઈ અહીં આધ્યાત્મિક ધર્મને લગતી વિચારણા કરવાની છે

આધ્યાત્મિક ધર્મને આપણે બીજા શબ્દોમા વિશ્વધર્મ તરીકે ઓળખીશુ તો વધુ ઠીક પડશે કારણ કે આધ્યાત્મિક ધર્મ આજે જે રૂઢિમાથી પ્રસાર થાય છે તે ખ્યાલ હાલ તુરત બાળુએ મૂકીને જ ને આધ્યાત્મિક ધર્મને ન્યાય આપવામા આવશે તોજ તેની યથાર્થતા સંમગશે

વિશ્વધર્મ

નીતિ એજ ધર્મનો પાયો છે. તે વાત જેમ આપણે બીજા ધર્મો વિચારતાં દ્રષ્ટિમગ્ન રાખી હતી તેમ હજી પણ રાખવાની જ છે. પરંતુ ફેર એટલોજ છે કે પહેલા ધર્મનું જે ક્ષેત્ર હતું તેટલું જ તેના પાયાનું ક્ષેત્ર પણ કેન્દ્રિત હતું. વિશ્વધર્મમાં જેમ આખા વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે તેમ વિશ્વનીતિમાં પણ આખા વિશ્વનાં પ્રાણી-આનો સમાવેશ છે. નીતિથી ધર્મને જોળખવો સહેલ યમ્મ પડે છે તેથીજ આપણે નીતિ શબ્દનો ધર્મશબ્દથી નામ બેઠું રાખ્યો છે. નીતિ એ ક્રિયાત્મક વસ્તુ છે તેથી તે જલદી પરખાય છે. માટે મનુષ્યે મનુષ્યની ક્રિયા પરથી ધર્મિષ્ઠના હૃદયનું માપ કાઢવું જોઈએ.

વિશ્વધર્મ અને ઇતરધર્મ

વિશ્વધર્મ અને ઇતર ધર્મમાં ફેર એટલો છે કે ઉપરના ધર્મો પોતાપોતાના ક્ષેત્રમાં પરિમિત છે જ્યારે વિશ્વધર્મ તો અપરિમિત છે. દાખલા તરીકે કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ વગેરે.

ગૃહસ્થધર્મ અને કુટુંબધર્મ બળવનાર માણુમનું ક્ષેત્ર તેટલા પ્રમાણમાં રહેશે. એટલે કે આપણને સમયે તેની દ્રષ્ટિ તુરત ત્યાં પાડશે અને પહેલી તકે તે ધર્મ બળવશે. જો કે એ મનુષ્ય હોવાથી માનવ ધર્મને ન છાજે તેવું વર્તન કરીને જો તે કર્તવ્ય બળવે તો તે ધર્મ તરીકે ન જ ગણી શકાય અને કર્તવ્ય પણ ન ગણાય. એ તો પતનના માર્ગો કહેવાય. સારાંશ કે મનુષ્ય પોતે મનુષ્ય હોવાથી માનવધર્મ તો કોઈ પણ ધર્મ બળવતાં ન જ ચૂકે તે એક સાઠી અને સમજાય તેવી વાત છે.

એટલે બીજાનું નુકસાન કરીને પણ પોતાને બચાવવા જેટલો અંધ સ્વાર્થ તો કોઈ ન જ કરે. પરંતુ અહીં એ કહેવાનો આશય છે કે જો માણુમો હૂઆતાં હોય અને તેમાં બચાવનાર અદ્વિપરક્રિયા વાળો માણુસ સૌથી પહેલાં પોતાના સંબંધીને બચાવે, આમાં તેણે પોતાના

સ્વાર્થ માટે બીજને ડૂબાએ નથી તેમ બીજને ડૂબાવવાની ભાવના પણ રાખી નથી. પરંતુ પોતાની શક્તિ એકને બચાવવાની હોવાથી જ તેણે આમ કર્યું છે. તેજ રીતે કુટુંબધર્મ બળવનાર માણસનું પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેટલું જ ક્ષેત્ર કેન્દ્રિત હોય તો તે ખોટું નથી. આ તો એક સમજવા પૂરતું દ્રષ્ટાંત છે. પરંતુ જેમ જેમ મનુષ્ય આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેનું ક્ષેત્ર વિકસતું જવું જોઈએ.

અને છેવટે જાતમત્ત સર્વ મૂલ્ય એટલે આખાં વિશ્વને પોતાનું સ્વ ગણે. આ ભાવ સમજેનાર અને આચરનારની ક્રિયા કાર્મ પશુ જીવને ધરાદાપૂર્વક હાનિકર્તા ન હોય. આનુંજ નામ વિશ્વધર્મ.

કાર્મ અહીં શંકા કરે કે વિશ્વધર્મ તો બીજ બધા ધર્મો કરતાં જાણે છે તો તેને જ આચરીએ. શા માટે બીજ ધર્મોની પંચાતર્મા પડવું જોઈએ ?

આ શંકાના સમાધાન માટે ગીતાજીમાં આપેલા આ શ્લોકને તપાસીએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંબોધીને કહ્યું છે કે,

श्रेयान् स्वधर्मे विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निघनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

અર્થાત્ બીજો ધર્મ જાણે અને બહુ લાભપ્રદ દેખાતો હોય અને પોતાનો ધર્મ તે ધર્મની અપેક્ષાએ નીચો અને ઓછા લાભવાળો દેખાતો હોય તોપણ પોતાનો તત્કાલિન આચરણીય ધર્મ શ્રેષ્ઠ જાણી તે ધર્મ બળવવા જતાં શ્રુત્ય ધાય તો પણ ઉત્તમ. પરંતુ રૂડો દેખાતો પરધર્મ (જીવન રહેતું હોય તોપણ) આચરવો તે ભયંકર છે.

કારણ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી જુદી રીતે ઘટાડતું હોય તે મંબવિત છે. પરંતુ આ પ્રસંગ અને શ્લોક એ જન્મે દ્રષ્ટિબિન્દુથી ઉપરનો અર્થ પ્રકરણ સંગત છે અને તે અહીં આ રીતે ઘટાવી શકાય.

“ ન્યાસિધી મનુષ્ય આખ્યાત્મિક ધર્મ આચરવા જેવી યોગ્યતા

સુધી ગયો નથી હોતો ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક ધર્મ ઉચ્ચ હોવા છતાં તેને તે આચરી નહિ શકે. અથવા કદાચ આચરવા જશે તો તેને તે પચાવી નહિ શકે. અને તેની ગતિ એ થશે કે તે એ પકડવા જતાં પોતાનું સામાન્ય કર્તવ્ય કે ધર્મ પણ ચૂકી જશે, અને “નદિ ત્રણમાં નહિ તેરમાં કે નહિ છપ્પનમાં મેળમાં” એવો તેનો તાલ થશે.

આધ્યાત્મિક ધર્મનું અર્થજ્ઞ

આજે ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક ધર્મમાં જે વિકાર દેખાય છે તે એક પ્રકારનું અર્થજ્ઞ છે. ખીજા કાષ્ટ પણ ધર્મને કે કર્તવ્યોને નહિ સમજનાર કે, નહિ આચરનાર પ્રજાનો જહોજો વર્ગ આધ્યાત્મિક ધર્મ અને તેને લગતી ક્રિયા આચરી રહ્યો દેખાય છે. એને અંગે તેનું વ્યવહારિક જીવન અને ધાર્મિક જીવન એ બન્નેનો કશો મેળ ખાતો નથી અને એ પોતે પણ એમ માને છે કે “હું જે ધર્મક્રિયા આચરું છું તે ઇશ્વરી દરબારમાં જમેવાર થાય છે. અને હું જે કાષ્ટ પાપો કરું છું તે ઇશ્વરીન્યાયના ચોપડામા ઉધરે છે. તેમજ તેનું પરિણામ પછી અગર પરલોકમાં મળશે.”

આ તદ્દન ભ્રાન્તિપૂર્ણ માન્યતા છે. આ માન્યતાએ વ્યક્તિનેજ નહિ બહુકે સમાજ અને રાષ્ટ્રને સુધ્ધાં પણ બહુ હાનિ પહોંચાડી છે.

દ્રષ્ટાંત

એક ધર્મિષ્ઠ ગણાતી વ્યક્તિ મંદિર, દેવળ, મસ્જિદ કે તેવાં ધર્મસ્થાનકોમાં જઈને હમેશાં પૂજા કે પ્રાર્થના કરે છે. નાનાં કે મોટાં ટીલાંટપકાં વગેરે ચિહ્ન ધરે છે, માળાઓ ફેરવે છે. ભજનો ગાય છે છતાંય તેનો વ્યવહાર ધર્મમય હોતો નથી.

તે વ્યાપારમાં ખોટી રીતે ચાલે છે. વિશ્વાધાત કરે છે, મોટાં મોટાં બાળે લાખ કપક કુટુંબોનાં ગુલામી માનસા ધરે છે. કપક કુટુંબોની રાજ છોડાવી સ્વાર્થસાધે છે. હાથ નીચેના માણસોને દનાવે

છે-પીડે છે; લોભ અને અતિસ્વાર્થમા રમ્યોપમ્યો રહે છે; તેની વામના વિકાર, દ્વિસકૃત્તિ આટલી સતત ધર્મક્રિયા કરવા છતાં તેવી ને તેવી રહે છે, આવું ધણે સ્થળે દેખાય છે તેનું કાગ્ય ધર્મ કે ધર્મક્રિયા નથી પણ આધ્યાત્મિક ધર્મનું અણુ છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા

જૈનદર્શનમાં ધર્મની વ્યાખ્યા એ છે કે વત્સુસહામો ધમ્મો એટલે કે પદાર્થનો સ્વભાવમત ગુણ એજ તે પદાર્થનો ધર્મ કહેવાય. જેમકે ઠંડક તથા સ્વચ્છતા એ પાણીનો ગુણ છે, તો તેજ પાણીનો ધર્મ કહેવાય. બાળવું એ અગ્નિનો ધર્મ છે, તો જે બાળે તેજ અગ્નિ કહેવાય. સારાંશ કે ગુણ અને ગુણી સાથે જ હોવા જોઈએ. કાષ્ઠપણુ દેશનાં જળ અગર અગ્નિ હોય પરંતુ તેમાં ઉપરના ગુણો તો હોવા જ જોઈએ; તોજ તેને તેના ગુણદ્વારા જળ કે અગ્નિરૂપે ઓળખી શકાય જો તેનામાં તેનાથી વિરોધી ગુણો હોય તો તેને આપણે તે પદાર્થ તરીકે ઓળખી શકીએ નહિ. વળી નદીમાં રહેતા જળનો અને ધરમા રહેતા જળનો પણ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ ન હોય. તે તો હમેશા એક સરખું જ હોય. આજ રીતે ધર્મ અને ધર્મનો મુખ્ય હોવો જોઈએ. દેવળમાં ધર્મિજ અને વ્યાપારમા યાપિજ એમ જીવનક્રિયાના બે વિભાગો ન જ હોઈ શકે. આ ખાસ સમજવા જેવી વસ્તુ છે.

ધર્મસ્થળમા " જલે વિષ્ણુઃ સ્વલે વિષ્ણુ અને બદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં કે મિત્તિ મે સમ્યગુણ્ણ અને રજ્જિલા આલમિન " એવી એવી વિશ્વ-નિર્વંતા પામે કે પરમાત્મા પાસે આખા વિશ્વનાં નાનાં મોટાં ગ્રાણી-ઓની સાથે મિત્રતાનાં ધર્મસૂત્રો ઉચ્ચારનાર કાષ્ઠ પણ નાના મોટાં ગ્રાણીઓ પર દ્રેષ્યુદ્ધિ નજ રાખી શકે. માનવની લાગણી ફુલવવા જેવી ક્રિયા ન જ કરી શકે; ગ્રાણીમતની હિસા સ્વાર્થને માટે કે રસાસ્વાદને માટે ન જ કરી શકે. અને જો એ બધું થતું હોય-ધાર્મિક

દિયાની અસર બ્યવહારિક જીવનમાં ન થતી હોય તો તેજે સમજવું જોઈએ કે તે સાચી ધર્મક્રિયા નથી પરંતુ રૂઢિધર્મ છે.

જેમ વ્યક્તિગત રૂઢિઓ, સામાજિક રૂઢિઓ, કુળરૂઢિઓ રાષ્ટ્ર રૂઢિઓ હોય છે તેમ ધર્મની પણ આવી રૂઢિઓ હોય છે. જ્યારે ધર્મ જેવું મહાન તત્ત્વ રૂઢિના સ્વરૂપમાં ફરી જાય છે ત્યારે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પણ વિકૃત થતું જાય છે. અને ઉદ્દેશરહિત આચરણો ધર્મ મત્યંતે બદલે અસત્ય અને ઉદારતાને બદલે મત અને વાદની સંકુચિતતામાં પૂરાઈ જાય છે.

પરિણામ

આધ્યાત્મિક ધર્મની અજીર્ણતા કે વિકૃતિનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણુ કોઈથી અજાણ્યું નથી. ભિન્નભિન્ન ધર્મના ઝઘડાઓ અને ‘અમારો ધર્મ સાચો, બીજાનો ધર્મ ખોટો’ એવી સંપ્રદાયોની કે મતમતાંતરોની કદાચહ શુદ્ધિનું જે તાત્કાલિક આજે દરેક ધર્મમાં ચર્ચ રહ્યું છે તે તેના નમૂના રૂપજ છે.

માનવધર્મ

જૈનધર્મના ધર્મસુત્રોમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ બહુ સ્પષ્ટ રીતે અને ક્રમપૂર્વક વર્ણવ્યો છે. ધર્મવ્યાખ્યામાં સૌથી પહેલાં મનુષ્ય માત્રે માનવધર્મને બરાબર સમજી પોતાના જીવનમાં તે ધર્મને વણી નાખવો જોઈએ એમ ભારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. પોતે પહેલાં જે સ્થાન પર નિયુક્ત થયો છે તે સ્થાન સ્થિર કરવાની સૌથી પ્રથમ અગત્યતા છે. મારાશ કે માનવધર્મના ગુણો મનુષ્યે સૌથી પહેલાં પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ.

તો ઘણાખરા પશુઓમા પણ હોય છે; એટલે માનવજાતમાં તે વધુ પ્રમાણમા હોવી જોઈએ તે સ્વાભાવિક છે.

આવા માનવધર્મમા મનુષ્ય સ્થવળના ન પામે અને મનુષ્ય પોતાની સ્વજાતિથી કદ ન પામે તે માટે માનવજાતના મહાન ઉપકારક મનુ આદિ શાસ્ત્રકારોએ નીતિતત્ત્વની યોજના કરી છે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના સામાન્ય કે વિશેષ મુખ્ય મેળવવા માટે હમેશાં નીતિતત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ રહેવું ઘટે.

નીતિ

નીતિ, ન્યાય, પ્રમાણિકતા, એ બધા નીતિના પર્યાયવાચી શબ્દો છે મનુષ્ય મનુષ્યને ન હો, મનુષ્ય મનુષ્યને ન લૂટે; મનુષ્ય મનુષ્ય પર અત્યાચાર ન કરે, મનુષ્ય મનુષ્યનો તિરસ્કાર ન કરે. એવા કાર્યોનું નામ નીતિ. આ નીતિનું ઝંરક્ષણ થાય તોજ માનવજાત સુખેથી રહી શકે અને વિકાસમાર્ગમા પ્રગતિ કરી શકે.

નીતિ સરક્ષણનો આ ભાર આથી સમાજપર અથવા રાષ્ટ્રના નિર્ણતાપર સોપાયો છે; ન્યાયની અદાલતોનો આજ ઉદ્દેશ. નીતિમાર્ગમા જે કોઈ ભૂલ કરે તે ગુનેગાર ગણાય અને ફરીથી તેનો ગુનો ન થાય તેવી તેને શિક્ષા અપાય એ ન્યાયની અદાલતોનું કાર્ય.

કર્તવ્ય

નૈતિક ફરજ બરાબર જાણવે, એટલે મનુષ્યે માનવધર્મ જાળવ્યો. વણાય મનુષ્યધર્મ રક્ષીને તો મનુષ્યે માત્ર પોતાની મૂડીનું જ રક્ષણ કર્યું ગણાય. માનવ જીવનનો હેતુ તો લાભ સાધવાનો છે એટલે કે વિકાસ એજ મનુષ્યનું જીવન ધ્યેય હોવું ઘટે.

વિકાસ માર્ગની એ વિકાસ એણીઆ પૈકાની ગૃહસ્થજીવનની એણીનું આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં નિર્દેશન છે. એટલે કે નૈતિક ફરજ પછી તેને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનું કાર્યક્ષેત્ર ખડું થાય છે. [હવે ફરી ફરી તે

કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે ગૃહસ્થ જીવન પણ વિકાસ માધવાનુ એક સાધકઅંગ છે હાલે વિકાસ ધીમે હોય છતાં પતન એ તેનું ધ્યેય નથી અને વિકાસનાં લક્ષ્યબિન્દુથી ગૃહસ્થ ચાલ્યો જાય તો કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે અર્થાત્ કર્મ કરવા છતાં લેપાતો નથી અને કદાચ ખૂલથી લેપાઇ જાય તો પણ ૨૨૨૭ થવાના તેની પાસે ઉપાયો છે.]

એ કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સૌથી પ્રથમ પોતાની નિકટના આત્મજનોને સર્ગાર્મમંધીઓ વગેરે પ્રત્યેની ફરજ ઉભી થાય છે. આને આપણે કુટુંબધર્મ તરીકે ઓળખી શકીએ.

ધર્મો

કુટુંબધર્મ પછી સમાજધર્મની ફરજ ઉભી થાય છે પોતાના સમાજની આર્થિક કે નૈતિક ત્રુટિઓ હોય તે દૂર કરવા માટે નિયુક્ત સંસ્થાઓમાં જોડાઈને તન, મન, અને ધનથી સેવા કરવી એ સમાજ-ધર્મનું પાલન કર્યું ગણાય.

પોતાના ગામમાં ગમે તે ચાતિ, ગમે તે સમાજ કે ગમે તે ધર્મના માણસો જે જે સાધનોની ત્રુટિને લઈને પીડાતા હોય તે તે સાધનોને પૂરા પાડવા માટે પોતા દ્વારા કે પ્રચાર દ્વારા પ્રયામ કરવો; અને પોતાનું ગામ શિક્ષણ, સરકાર, કૃષિનું ઉત્પન્ન, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ અને સ્વાસ્થ્ય તથા શૌર્યમાં આગળ વધે તેવો પ્રયત્ન કરે તે ગ્રામધર્મ ગણાય.

રાષ્ટ્રપર કોઈ આકસ્મિક પ્રકોપ જેવાં કે ધરતીકંપ, રોગાદિ, ઉપદ્રવ, દુષ્કાળ, રેલસંકટ છત્યાદિ સકટો આવી પડે તો વ્યક્તિગત, કુટુંબગત, સમાજગત, અને ગ્રામગત સામુદાયિકબળથી તેને ઉગારવાના કોષ્ટની ગ્રેરણા વિના માત્ર પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને પ્રયત્નો આચરવા તેનું નામ રાષ્ટ્રધર્મ.

પોતાનું રાષ્ટ્ર અઘળાદ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરે તે પણ રાષ્ટ્રધર્મનું અંગ ગણાય.

ધર્મમીમાંસા

પોતાના, પોતાના કુટુંબના, પોતાના સમાજના, પોતાના ગામના અને પોતાના દેશના હિત માટે પ્રયત્ન કરે ત્યાં સુધી તે ધર્મે ગણાવા છતાં તેમાં નીતિ અને કર્તવ્યના અંશો મુખ્યત્વે રહે છે. આમ મારે કરવું જોઈએ; ઝોગ કરવાથી કુટુંબ, સમાજ, ગામ અને દેશના હિતમાં મારો હિસ્સો હોવાથી મારું હિત છે; તેની શાંતિમાં મારી શાંતિ છે એમ માનીને ઉત્કૃષ્ટ થવામાં ઓછા વધુ સ્વાર્થની સંભાવના છે કર્તવ્યના દાબથી અને દુર દૂરના દિશિત સ્વાર્થથી પ્રેરાઈ સંજ્ઞન મનુષ્ય તે ધર્મ બળવી શકે છે. જો કે આ ધર્મ બળવવા પણ સહેલાં અને સરળ નથી. તે પણ કઠિન અને કપરાં છે.

છતાંય મનુષ્ય જીવનનું ક્ષેત્ર તેથી થે વિકસિત છે. આ વિકાસ સાધવા માટે હજીયે તેને આગળનો વિકાસધર્મ સમજવાનો છે. તેજ વિશ્વધર્મ અથવા આધ્યાત્મિકધર્મ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સમજાવ્યો છે.

કુટુંબધર્મ, સમાજધર્મ, ગ્રામધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ એ પ્રતિદિન અને પ્રતિ સમયે બળવવાના હોતા નથી. પરંતુ આધ્યાત્મિક ધર્મ તો પ્રતિ પળે અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં બળવવાનો રહે છે. વળી બીજા ધર્મોને બળવવામાં પણ આ ધર્મ બાધક થતો નથી પરંતુ સહાયક થઈ પડે છે. અને જો ધર્મના અંશો વ્યક્તિગત જીવનમાં હજીયે જતા હોય તો તે ધર્મના નાશમાં વ્યક્તિત્વનો પણ નાશ છે. આથી જ મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મ યવ દત્તો દન્તિ, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

અતો ધર્મો ન દન્તવ્યો, મા નો ધર્મો દત્તોઽવધોત્ ॥

‘મનુસ્મૃતિ’

‘હજીયેલો ધર્મ વ્યક્તિને હજીયે છે, [શાંતિનો નાશ કરે છે.] અને રક્ષાયેલો ધર્મ વ્યક્તિનું રક્ષણ કરે છે. માટે હજીયેલો ધર્મ રખે

અમને હણી નાખે એમ અધર્મથી ડરીને સૌ કાણે [ધર્મની રક્ષા કરે
અર્થાત્] ધર્મને ન હણે. ’

ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મુખ્યત્વે નીચેના પાંચ અંગોમાં
મમાષ્ટ જાય છે. હાતવાન કૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું છે કે,

અહિંસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈયુનવર્જનં ।

પદ્મસ્વેતેષુ ધર્મેષુ સર્વે ધર્માઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

‘ મહામારત ’

“ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ત્યાગ અને અબ્રહ્મચર્ય એ પાંચ
અંગોમાં બધા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે.”

પ્રત્યેક ધર્મમંસ્થાપકોએ દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ એ બધું વિચા-
રીને પોતપોતાના સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરી છે. પરંતુ દરેક ધર્મમાં
આ અંગોની વિચારણાનું ધ્યેય મુખ્ય હોય છે. કાંઈ પણ ધર્મ હિંસા
અસત્ય, ચોરી, વિલાસ અને અબ્રહ્મચર્યમાં વિકાસ છે એમ માનતો
નથી, અને જો કાંઈ પદ્ય, મત કે મંત્રદાય તેવા કાર્યમાં માનતો હોય
તો તે દોષ ધર્મનો નથી પણ તે ધર્મના અનુયાયીઓનો અને શંકા-
લક્ષીનો છે. તેવા ધર્મને ધર્મ ન કહી શકાય. પ્રાણીમાત્રની હિંસા
દ્રષ્ટિએ યોગ્યચેત્તો હોય તેજ ધર્મ ગણાય.

ધર્મ અને જૈનધર્મ

વેદધર્મ, જૈનધર્મ અને યૌદ્ધધર્મ એ ત્રણે પ્રાચીન ધર્મો પૈકીના જૈનધર્મે ધર્મતત્ત્વના ઉપર્યુક્ત અંગોની બહુ જ સ્પષ્ટ, સુંદર અને ઉદાર સમાલોચના કરી છે. ગૃહસ્થાશ્રમી, જીવન રસપૂર્વક જીવવાં છતાં તે ધર્મનું પ્રત્યેક ક્રિયામાં સદ્ગુણ સહજ આચરણ કરી શકે તેવી રીતે જૈન ધર્મે ધર્મતત્ત્વની વિચારણા કરી છે.

જૈનધર્મમાં ધર્મના પાંચ અંગોને (કે જેને આપણે આગળ વર્ણવી ગયા,) યતો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. અને તે પાંચ યતોનું પાલન રચનાત્મક રીતે માથે તે સારુ તેની પુષ્ટિ માટે તથા ગુણયતો અને ચાર શિક્ષાયતો પણ યોજેલા છે. આપણે અહીં ક્રમપૂર્વક તેની વિચારણા કરીએ.

અહિંસા

(૧) ઘોષ પશુ પંચેન્દ્રિય જીવોને (પશુ, પક્ષી અને મનુષ્યને) વિના અપરાધે લેશ માત્ર ઇંદ્રિય ન પહોંચાડવી.

(૨) અપરાધીને પણ બલાબલ ભેદ શક્ય તેટલી ક્ષમા આપવી.

(૩) કીડા વગેરે નાનાં જીવજંતુઓને પણ બળથી ભેદને ઇંદ્રિય પહોંચાડવી નહિ.

(૪) સક્ષમ હિંસા (જળ, વનસ્પતિ, અગ્નિ ઇત્યાદિમાં ચૈતન્ય છે, તે જીવોની હિંસા) કે જે ગૃહસ્થજીવનમાં અનિવાર્ય છે તેમાં સંયમ અને વિવેક રાખવો.

આજના જૈન અને હિન્દુધર્મમાં અહિંસા ધર્મનું કવચિત્ વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે. સક્ષમ જીવો પ્રત્યે સમાજનું જેટલું લક્ષ્ય છે તેટલું લગભગ મનુષ્ય જાત પ્રત્યે કેટલીક તાર દેખાતું નથી. આ વર્તનમાં જૈનધર્મને નહિ સમજનાર વર્ગનો જ દોષ છે. એમ ઉપરની વ્યાખ્યા ભેદો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઉપરની વ્યાખ્યામાં મનુષ્યજાત સંભારમાં ખૂબ ઉપયોગી છે; એક મનુષ્યના જીવનસુધારમાં સેકડો સૂક્ષ્મ જીવોનું કલ્યાણ છે; પશુઓ વગેરે મનુષ્ય જાતિના મહાન ઉપયોગી અને સેવા જનવનારાં પ્રાણીઓ છે, તેથી સૌથી પહેલાં તેની લાગણી ન દુઃખવવી તેમ સમજાવ્યું.

આમ છતાં ન્યાયની રક્ષા ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીને કોઈ જૂનેલાની જૂલ સુધારવા ખાતર તેમ કરવું પડે તો ત્યાં વિવેકપૂર્વક કાર્ય લેવું એમ સમજાવ્યું.

આ રીતે અહિંસા વ્રતનો ઉકેલ ગૃહસ્થાશ્રમીના જીવનમાં બાધા ન પહોંચે અને વિકાસ ન રોકાય તેવી રીતે આપ્યો છે. આથી ગૃહસ્થાશ્રમીએ આ પ્રમાણે અહિંસાધર્મનું પાલન કરવું ધટે.

અહિંસા અને અહિંસક

અહિંસક કેવળ હિંસા ન કરે એટલું જ નહિ પરંતુ હિંમાને સહી પણ ન શકે બીજાને અને ત્યાં સુધી ઉપયોગી થાય. કોઈનું દુઃખ દેખી તે ઉભો ન રહે પરંતુ તે દૂર કરવા માટે પોતાથી બનતું કરે. અહિંસક ક્ષમાવાન હોય પરંતુ તેની ક્ષમામાં કાયરતાનો અંશ પણ ન હોય. જેનામાં શીર્ષ અને ઔદાર્ય હોય તેજ અહિંસાનો અધિકારી ગણાય.

અહિંસાનાં સાધનો

આતિથ્ય સન્માન, દાન, પરોપકાર, સેવા મિત્રતા, દયા, પ્રેમ ઇત્યાદિ અંશો ધર્મનાં અંગો ગણાયાં છે. તે અહિંસાદિ પામે મનોની સમૃદ્ધિ ખાતર યોગ્ય છે, તેમ છતાં તેનો સીધો સબ્ધ પ્રાયઃ અહિંમા સાથે હોવાથી અહીં તેની ક્રમશઃ વિચારણા કરીએ.

આતિથ્ય સન્માન

આગળે આવેલા અતિથિનો સત્કાર કરવો એ તો ગૃહસ્થાશ્રમીનું બહુ ઉપયોગી બુધ્ધ્ય છે. આવેલો અતિથિ ગમે તે માતિનો,

ગમે તે ધર્મનો કે ગમે તે દેશનો હોય તો પણ તેનો પ્રેમભર્યા શબ્દોએ આદર કરવો, પોતાના ગૃહ્યોઅ ભોજનાદિ સામગ્રીથી તેને સતોપવો અને જ્યાં સુધી તે પોતાને ઘેર રહે ત્યાંસુધી મિત્ર સમાન એક હૃદયથી વર્તવું એ આતિથ્યસન્માન કહેવાય.

જે ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આતિથ્યમન્માન હોતાં નથી તે ગૃહસ્થનો ગૃહસ્થાશ્રમ બહુ ઉણપ ભર્યો દેખાય છે. આતિથ્ય સન્માન એ ગૃહસ્થાશ્રમી માટે સદા સર્વદા સસ્મરણીય વસ્તુ હોવી ધટે.

દાન

શાસ્ત્રકારોએ જ્યાં જ્યાં દાનનો મહિમા ગાયો છે ત્યાં ત્યાં તે દાનની પાસે જ સુપાત્ર શબ્દની યોજના કરવાનું તેઓ ચૂક્યા નથી. આ સુપાત્રની યોજનાનું કારણ યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા છે. જે યોગ્યતા અને ઉપયોગિતા જોયા કે વિચાર્યા સિવાય દાન આપવામાં આવે તો લાભ કરતાં હાનિ થવાનો વિશેષ સંભવ છે. યોગ્યતાનો તોળ સૌ કોઈ માટે અને સહસ્રા શક્ય નથી છતાં ઉપયોગિતા પરત્વે તો ૨૫૪ ખ્યાલ આવી શકે છે. માટે દાતારે ઉપયોગિતા તો વિચારવી જ જોઈએ.

દાખલા તરીકે પાસિફિક મહાસાગરમાં પાંચ, પદર કે પચીસ ઇંચ વરસાદ પડે તેના કરતાં અરધો ઇંચ મરુ જોવી જૂમિમાં પડે તે અર્થયુક્ત છે. જે મિષ્ટાન્ન ખાધ ખાઈ થાકી ગયો છે તેને ખવડાવવાથી લાભ નથી પણ હાનિ છે. તેજ રીતે અયોગ્ય સ્થળમાં તેને કેકી દેવા કરતાં યોગ્ય સ્થળમાં તેનો વ્યય થવો ધટે.

મોટા મોટા યાત્રિવરાઓ, આડંબરો અને ઉત્સવો પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચવા તે દાન નથી પણ વ્યય અથવા અપવ્યય છે. ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારની ખાતર યોગ્ય સ્થળે કંઈ પણ દ્રવ્ય ત્યાગ કરતો હોય તો નહિ ખર્ચનાર કરતાં તેને ખોટા નહિ ગણાય; પરંતુ તે દ્રવ્યત્યાગની ગણના દાન, સેવા કે પરાપકારમાં તો ન જ થઈ શકે.

દાનની ઉપયોગિતા

નૈતિક જીવનથી પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલા પદાર્થોનો પણ કેવળ પોતના જ સ્વાર્થ સારુ ઉપયોગ કરવો એ યોગ્ય ન ગણાય. એટલે તેમાંથી અમુક હિસ્સો તો ગૃહસ્થાશ્રમીએ કાઢી મૂકવો જ જોઈએ. નાનાં મોટાં રૂણ કે વનસ્પતિમાંથી જાલ, ગુટલી, રેસાઓ, કલિયાઓ કે તેવું તેમાંનું કંઈકને કંઈક કાઢી નાખવાનું હોય છે. તે બોધ કરે છે કે મનુષ્ય મેળવેલી બધી વસ્તુઓ બોગવવાનો અધિકારી ન હોઈ શકે. જે આ શિક્ષાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેઓને કુદરતનો કાયદો તો હોડતો જ નથી. વૈદ્યો, વકીલો વગેરે વગેરે બહુ પોપાય છે તેવું આ પણ દેશ્ય કારણ કાં ન હોય. એટલે દાન કરવું એ કંઈ પરોપકાર નથી. એ તો માત્ર ‘કાઢી નાખવાનો અંશજ’ કાઢી નાખવા જેવું છે. આથી એ કાઢવામાં બહુ ઉતાવળ અને પ્રસન્નતા હોવા જોઈએ.

દાનનાં પાત્રો

દેશ કે સમાજને કોઈ પણ દ્રષ્ટિથી ઉપયોગી હોય તેવી મંસ્થાઓ નિરાધાર વિધવાઓ, અશક્ત, રોગી, અનાથ, અપંગ, અને વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ દાન મેળવવાની અધિકારી હોઈ શકે; દાન આપનાર વ્યક્તિ સ્વયં આવાં ઉપયોગી પાત્રોને સમાજ કે દેશ ગમે ત્યાંથી શોધી શોધીને તેની ઉપયોગિતા પૂર્ણ કરે; બહારની ક્ષણિક કીર્તિ એ દાન જેવી પવિત્ર વસ્તુને અલગાવે છે, અને પાત્ર દાનારને ન શોધે પણ દાતાર પાત્રને શોધે. એ બન્ને વાતો માદ રાખવા જેવી છે.

પરોપકાર

ઉપકારથી તો આપણે સૌ જીવી રહ્યા છીએ. હાલવા ચાલવાથી માંડીને ઠંઠ સુધીની બધી ક્રિયાઓમાં મનુષ્ય એક યા બીજી રીતે બીજાના ઉપકારથી જીવન જીવી રહ્યો હોય છે. માખાપની, કુટુંબની, સમાજની અને વિશ્વની ધણી તેણે સેવા લીધી હોય છે અને લેતો

હોય છે તેનો જો તે પ્રત્યુપકાર ન વાળે તો સૌનો તે ઝણી ગણાય છે એટલું જ નહિ બદકે તેનું જીવન પણ કગતમાં નિકટ ગણી શકાય.

ખળખળ વહેતી નદીઓ, છાયા અને કળ આપતાં વૃક્ષો, મરણાત મુધી મનુષ્ય જાતની સેવા કરતાં પશુઓ મનુષ્યજાત પાસેથી કશુંયે ન લેવા છતાં અથવા કદાચ અલ્પ લાભને જગતને બહુ બહુ આપે છે. આને સાચો પરાપકાર કહી શકાય. મનુષ્ય જાતિ માટે વિશ્વજ્ઞાનાનાં આ જીવતાં જાગતાં પ્રત્યક્ષ દ્રશ્યો છે.

મનુષ્ય માત્ર પોતાની શક્તિ, સંપત્તિ, અધિકાર, ભાવના, શુભ વિચાર વગેરે વગેરે જે કાંઈ પોતાને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો લાભ વિના સ્વાર્થે ખીજીને આપવો તેનું નામ પરાપકાર. આવા પરાપકારની આવરણીયતા મનુષ્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.

સેવા

સેવા એ દાન અને પરાપકાર કરતાં એક જો કગલાં આગળની વસ્તુ છે. દાન અને પરાપકાર કરનાર મનુષ્ય સાધન આપીને અજગો રહી શકે. સેવામાં તેવું નથી. સેવામાં ધન કરતાં તન અને મનની વધુ આવશ્યકતા છે.

પોતાના કાર્યથી યશ મળો કે અપયશ મળો, કાંઈ ધિક્કારો કે પ્રશંસો છતાં સેવાભાવીનું હૃદય સમાન રહે; દર્દીનાં જંઘાતા વાતાવરણમાં પણ અગ્ઝાનપણે સેવા કરવાનું ન ચૂકે; તેના હૃદયનો તાર અંત મુધી એકસરખો ચાલુ રહે; કાંઈ સાથે તેને બેદલુદ્ધિ કદીયે ઉત્પન્ન ન થાય. આવી સેવાનું કાર્ય અમુક હિત્ય કાઠિ સુધી હૃદય ન પહોંચ્યું હોય ત્યાંસુધી શક્ય નથી. એથીજ ભર્તૃહરિ કહે છે કે, સેવા ધર્મઃ પરમ મહનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ । સેવાધર્મ યોગીઓને પણ સદૃજ લભ્ય ન થાય તેવો કઠિન ધર્મ છે છતાંય જોને વિકાસની અપેક્ષા છે તેને તો તેની સાધના કર્યેજ છૂટકો.

મિત્રતા

મિત્રભાવની વૃદ્ધિ કર્યે જવી, કોઈ પણ મનુષ્યને ધરાદાપૂરક વેરી ન બનાવવો અને કદાચ કોઈ પ્રમંથથી તેમ થઇ જાય તો તેનું નિવારણ કરી લેવું એ વિશ્વમધુલ્ય કેળવવાનો રચનાત્મક માર્ગ છે. મિત્રભાવ વધારવાથી ઇતિગ્નેજ નહિ બદકે પોતાને પણ ધણોજ લાભ થાય છે.

દયા

દયા અને અનુકંપા એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો છે. જૈન પરિભાષામાં અનુકંપા શબ્દને મહત્ત્વ ભર્યું સ્થાન છે અને અદિમાનાં રચનાત્મક કાર્ય તરીકે ઓળખાવી શકાય. બીજાનું દુઃખ જોઈને તે દશાનું પોતામાં સંવેદન થવું તેનું નામ અનુકંપા. અનુકંપાવાન મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઇને ન દુઃખાવે એટલું જ નહિ બદકે દુઃખાતાને પણ બચાવે. અનુકંપાવાન મનુષ્યના વર્તનને આપણે દ્વંદ્વમાં સમજવા માગીએ તો “ભાત્મન પ્રતિકૂલ ચર તદન્યામ સમાચરેત્” પોતાને જે ક્રિયા પ્રતિકૂળ હોય તે બીજા કોઈ પ્રત્યે કદી ન આચરે” એ રીતે ઓળખી શકાય.

પ્રેમ એ એક અનુત્તર સાધન છે અથવા પ્રેમ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. તેનો જોડલો વિકાસ અને શુદ્ધિ તેટલું જ આત્મજ્ઞાન એમ કહેવામાં કરીયે અતિશયોક્તિ નથી.

પ્રેમ એ એવું મુદ્દર તત્ત્વ છે કે જે સત્ય તરફ જ દબે છે. પ્રેમની દૃષ્ટિમાં વિકાર કે દુર્ગુણને જરાયે સ્થાન નથી. પ્રેમ સદ્ગુણને જ શોધે છે, દેખે છે પ્રાણીમાત્રમાં આ તત્ત્વ છે, અને તે તારથી આખા વિશ્વ સાથે વ્યક્તિની માંકળ મંધાય છે. એક દમ્પતીનો સ્નેહ પણ જ્યારે વિશુદ્ધ થઇને શુદ્ધ પ્રેમમાં પલટે છે ત્યારે તે ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાં સહકાર સાધી વિશ્વકલ્યાણના સેવામય કાર્યમાં યોગ્યપ્રતે નિવૃત્તિ સાથે પરમાર્થ પણ સાધે છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ

સેવા, પ્રેમ અને ઉપરના બીજા મહાગુણોની આરાધના વધુ પ્રમાણમાં થઈ શકે અને કાર્યના બારથી યાદી ગયેલું શરીર નિવૃત્ત થાય; જીવનગ્રાધનના પ્રશ્નો વિચારાય; લોકકલ્યાણનાં કાર્યો થાય અને આત્મમાધના મંધાય એ હેતુએ ગૃહસ્થાને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમની યોજના જે પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હતી તે બહુ અગત્યની વસ્તુ છે. પરંતુ હાલ તે પ્રજ્ઞાલિકા સાવ નષ્ટ થઈ ગઈ છે.

જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી હાયવાયતી ધમાલમાં મગ્ની રહેવું, ગૃહસ્થાશ્રમેની જવાબદારીને પહોંચી વળવા દિવસ અને રાત્રિ ચિંતામય જીવન ગાળવું અને જીવનવિકાસ સંમંધી જીંદગીના અંત-પર્યંત એક પણ વિચાર ન કરવો એ માનવજીવન માટે તદ્દન અશક્ય છે. એટલે આ પ્રજ્ઞાલિકાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોવી જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાશ્રમીનું કાર્ય

આજનો વાનપ્રસ્થાશ્રમી જગલમાં કે કોઈ નદી કિનારે એકાં-તમાં જઈને બેસે ન બેસે. પરંતુ ઘેર રહેવા છતાં, અને સપત્નિક

હોવા છતાં સ્વોસહિત સ્વહાર્ય થાને, સ્વાર્થી વ્યાપારને છોડી સમા-
જહિતના કાર્યમાં જ લક્ષ્ય આપે. ભજન, રમરણ, ચિંતન વગેરે કરે.
અને “ હું કરું, આ, મેં કર્યું, ” એ ભાવનાને જૂઠી પોતાનો વ્યવ-
હારિક બોળે પોતાના પુત્ર કે નિકટના સગાં પર છોડી તેની પ્રવૃ-
ત્તિથી નિવૃત્ત થાય. આમ કરવાથી તેને પોતાના જીવનશોધનનો ખૂબ
અવકાશ મળે, તેના વારસેને પોતાની જવાબદારીનું તેમના વડીલની
હાજરીમાં ભાન થાય અને તેને પણ વ્યવહારિક અનુભવની
તક સાંપડે.

ધણે રથળે પિતાશ્રી, વડીલ કે આપ્તજનના આકર્ષિક મૃત્યુથી
આપ્તા કુટુંબની બહુ જ કંઈડી સ્થિતિ થઈ પડે છે, અને શક્તિ
હોવા છતાં વ્યવહારિક બોળે એકદમ સિર પર આવી પડતાં તે
ખૂબ જ મૂંઝાદ જાય છે. તે પરિસ્થિતિનો પણ આ પ્રણાલિકાથી
ઉકેલ આવી રહે. એટલે પોતાના અને નિકટના રેનેહીઓના હિત-
નિર્માણ માટે પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમની આવશ્યકતા છે.

ઉપરના બધાં અંગો અને વાનપ્રસ્થાશ્રમનો એક યા બીજી
રીતે અર્ધિસા અને સંપ્રમમાં સમાવેશ થઈ શકે છે. એટલે સંક્ષિપ્તમાં
તે વિચારણા કરી. હવે ગૃહસ્થજીવનમાં માધ્યમ થઈ શકે તેવી રીતે
બીજા ચાર અંગોને પણ વિચારીએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય પોતાના વ્યવહારમાં તે સત્યનું અને તેટલે અંશે પાલન કરે, તેની કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ કે વ્યાપાર એવા ન હોવા જોઇએ કે જેથી બીજાઓને હાનિ પહોંચે તેમજ પોતાની શાખ ખોટી બેસે. આ એક સત્યનું સ્થૂળ અને એક સામાન્ય બ્યક્તિને પણ સુસાધ્ય સ્વરૂપ છે. આમ વધતાં વધતાં તે મન, વાણી અને કર્મથી સત્યરૂપ બનવા પ્રયત્ન કરે.

જે મનુષ્ય અસત્ય બોલતો નથી પણ જેનું મન અસત્યથી વિંટળાયેલું છે તે મનુષ્ય કદી સત્ય આચરી નહિ શકે. અને તેની મનસ્વિન્યદ્ વચસ્વિન્યદ્ કર્મણ્યન્યદ્ મન, વચન અને કર્મ ત્રણેમાં ભિન્ન વાક્યતા દેખાઇ આવશે. આવો માનવી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવવા માટે દુષ્, વિશ્વામઘાત એવાં એવાં છૂપાં પાપો આચરી પતિત થતો જશે. આથી મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણેની એક વાક્યતા એટલે કે જેવું વિચારવું તેવુંજ બોલવું અને જેવું બોલવું તેવુંજ કરી બતાવવું. આ સાધના પ્રત્યેક જીવનમાં ઉપયોગી છે.

પૂર્વકાળમાં તો સત્યની ખાતર હરિશ્ચંદ્ર જેવાઓએ અનેક દુઃખના ડુંગરાઓ સહાનાં અને મૃત્યુને સુદ્ધાં ભેટવાનાં ભારતીય ઇતિહાસમાં ઘણાં દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે, પણ આજે તો તેની ખૂબ ઉણપ છે. આ ત્રુટિને પહોંચી વળવા સૌ કોઇ પ્રયાસ કરતો થઇ જાય એ અતિ આવશ્યક છે.

અસ્તેય

અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. અસ્તેયનો આ સ્થૂળ અર્થ છે પરંતુ તેનું રહસ્ય તો ઊંડું છે.

સીધી રીતે ચોરી કરનાર વર્ગ કંઈ બહોળા પ્રમાણમાં હોતો નથી. પરંતુ એક બતાવી બીજું આપનાર, અને સરાશીનું પાટિયું લગાવી ધોળે દિવસે ધોળા વર્ગને લૂંટી ખાનાર કે, જેને આપણે શાશુકાર ચોરમાં ઓળખાવી સહીએ તેવો વર્ગ આજે તો ખૂબ જ

વધી ગયો છે. જનતાને જે વધુ ઠગી શકે તે ડાહ્યો એની માન્યતા પણ ખૂબ ફેલાઈ છે અને એવા મનુષ્યો એટલા તો ટેવાઈ ગયા છે કે હવે તેઓ ખુલ્લો રીતે કહે છે કે, "એમ ક્યાં વિના તો વ્યાપાર નજ થઈ શકે" આ કાર્ય ખરેખર એક ચોરીનું કાર્ય છે અને તેથી રાષ્ટ્રને પણ ખૂબ ખમણ પડે છે

થોડું આપીને નોકરો કે બીજા પાસેથી વધુ કામ લેવું; પોતાના હક્ક કરતા વધુ લેવું એ પણ ચોરીજ ગણાય. કોઈના નામનો તેને ખ્યાલ ન હોય તેવી રીતે પોતાના સ્વાર્થ ખાંતર ઉપયોગ કરવો; કોઈના વિચારો લઈને પોતાના નામે ચકાવવા, જે મમાજનું લૂથુ ખાધું હોય કે ખાતો હોય તેના તરફ વફાદાર ન રહેવું, બીજા કોઈના દેખવાથી જે કાર્ય ચોરી જેવું લાગે તે કાર્ય કરવું; કોઈની પડેલી બીજા ઉઠાવી લેવી, એ બધી પણ સૂક્ષ્મ ચોરીઓ છે અને એની સૂક્ષ્મ ચોરીઓનું પણ ખડું ભયકર પરિણામ નિપજે છે.

અસ્તેય અને સત્યનો ખૂબ ગાઢ મંમથ છે જે મનુષ્ય સાચી રીતે સત્યની સાધનામાં લાગ્યો હશે તે કદી અસ્તેય દોષને નહિજ કરે.

ત્યાગ

જૈન પરિભાષામાં તેને અપરિગ્રહવ્રત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે ■ અને અપરિગ્રહનો તાત્ત્વિક અર્થ અનામકિત થાય છે.

પણ મનુષ્યો અનામકિતને વિકૃત સ્વરૂપમાં લઈ ગયા છે, અને તેથી એમ પણ કહેતા અચકાતા નથી કે "અમે ભોગો ભોગવવા છતાં અનામકિત રહી રાકીએ છીએ" આ વસ્તુ સાવ ગંધન છે ન્યાસુધી જીવનમાં મયમ પરિપૂર્ણ રીતે ન ઉતરે ત્યાંસુધી કદી અનામકિત આવી શકે નહિ. ભોગવવા છતાં અનામકિત રહેવું એ તો જનક વિદેહી જેવા વિરલ યોગીનેજ સુલભ હોય. સૌ કોઈ એવો દાવો કરી શકે નહિ અને તેની અપવાદિત વ્યક્તિઓ પણ અનેક

જન્મોની સાધના પછીજ આવી રીતે રહી શકે છે. અનાધિકારી મનુષ્યો માટે એ કંઈ રાજમાર્ગ ન ગણાય. માટે ત્યાગનું પ્રથમ અંગ સંયમ હોવું ધટે.

સંયમના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) મનઃસંયમ, (૨) વાકઃસંયમ અને (૩) કાયસંયમ.

દુષ્ટ માર્ગે જતાં મનને રોકી સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવું એ મનઃસંયમ; ખીજાને દુઃખકર અસત્ય કે નિરર્થક વાણીને રોકી સત્ય, પરિમિત, મીઠી, હિતકારી અને અર્થયુક્ત વાણી બોલવી તે વાણીનો સંયમ છે. વિકાસના વેગને રોકી જરૂરિયાતો ઘટાડી મંતોથી જીવન ગાળવું તે કાયસંયમ છે.

ગૃહસ્થ સાધક ધીમે ધીમે શક્ય રીતે આ માર્ગમાં આગળ વધી શકે. તેઓમાંના કેટલાક કે જેઓ સંયમને નીરમ અને મનુષ્ય જીવનને માટે તદ્દન નિરુપયોગી વસ્તુ માને છે અને ભોગ, વિકાસ એજ જીવનકળાના વિકાસનાં સાધનો છે એમ માને છે, તેઓએ પણ જો તેમનો ઉદ્દેશ બરાબર નિશ્ચિત કર્યો હશે; અને સાચી રીતે જીવનવિકાસને કે જીવનરસને મદત આપી શક્યા હશે તો આજે કે કાલે પોતાનાં માનેલાં સાધનોને બદલી સંયમની આવશ્યકતા સ્વીકારતા અવશ્ય થઈ જશે; તે માટે શંકાને જરા પણ સ્થાન નથી.

પરંતુ જેઓ કેવળ વાણીદ્વારાજ જીવનના સાચા રસ વિકાસની વાતો કરે છે, પણ તેના અંતઃકરણની જિંડાણમાં વાસનાનો કીડો [કે જેને તેઓ દેખી શકતા નથી.] લરાઇ બેઠો છે તેઓનું ઉપરનું માનસ શંકારી હોવા છતાં તેને તે કીડો તો નીચેના માર્ગેજ લઇ જશે. અને જ્યાંસુધી તેઓ પોતાના જીવનનું જિંદું નિરીક્ષણ કરવાનો અવકાશ નહિ લે ત્યાંસુધી તેમની વૃત્તિ સંયમની અભિમુખ નહિ વળી શકે.

સંયમી મનુષ્ય જે સાચી રીતે સંયમને સમજીને આરાધતો હશે તો તેનું જીવન શુદ્ધ નહિ હોય પરંતુ રસમય હશે. તે અદ્ધ વસ્તુથી ચલાવી લેશે. પરંતુ મને ન મળી તેવો તેને અમંતોષ નહિ હોય; અને મેં તેનો ત્યાગ કર્યો તેનું અભિમાન પણ નહિ હોય. વળી તે કેવળ પદાર્થોમાં સંયમ રાખી સંપત્તિને એકઠી કરવા માટે વલખાં નહિ મારતો હોય, તેમ આજસુ કે નિઃપુરુષાર્થો પણ નહિ હોય. તે સાચો રસિક, પુરુષાર્થો અને મંતોષી હશે. આવા સંયમીનું જીવન લોકોને પ્રેરનારું હશે અને તે સમાજનો, રાષ્ટ્રનો અને વિશ્વનો હિતૈષી પુરુષ બની રહેશે. આવા સાચા મંયમની કોને જરૂર નહિ હોય !

અલ્પચર્ય

અલ્પચર્યના લાભથી તો આખું વિશ્વ પરિચિત છે. કેવળ શરીર સ્વાસ્થ્યની દ્રષ્ટિએ અને માનસિક શુદ્ધિની દ્રષ્ટિએ તપાસતાં પણ તેની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા લગભગ જગપ્રસિદ્ધ છે. તેમ છતાંય અલ્પચર્યનો આરાધક વર્ગ બહુ અદ્ધ દેખાય છે અને જે અલ્પચર્યનો સાધકવર્ગ છે તે વર્ગમાં પણ તેના પાલન માટે ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ નિર્ભય રીતે રહી શકે તેવો વર્ગ બહુ વિરલ જ સાંપડે છે.

પ્રાચીન કાળમાં કદાચ અલ્પચર્ય વિષયક આટલું શૈથિલ્ય નહિ હોય; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં તો ઉપરની સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે અને તે ભારત માટે દુર્ભાગ્યની વસ્તુ ગણાવી જોઈએ. મનુષ્યનું કુદરતી તે તરફની વૃત્તિનું વલણ આ વસ્તુમાં દોષિત હશે ખરું. પરંતુ વિશેષતઃ આજના સમાજનું માનસ અધિક જવાબદાર છે તેમ સમાજની પરિસ્થિતિ જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

શ્રી અને પુરુષ જાતિ વચ્ચે પરસ્પરની બીતિનો અતિરેક થયો છે. સ્ત્રીજાતિનું જીવન ખોટાં આકર્ષણોની પાછળ વેડફાઈ ગયું છે. તેમનાં શૈર્ષ, ચેતનાશક્તિ વગેરે દરાઈ ગયાં છે; અને પુરુષોની દ્રષ્ટિ

પોતા તરફ વધુ ખેંચાય એવું પુતળીમય જીવન સ્ત્રીઓ માટે નિર્માણ થયું છે, અને પુરુષ એટલે વિકારનું પુતળું હોય તેમ ગણાય છે. આમાં સ્ત્રીમતિ અને પુરુષમતિ બન્નેનો ક્ષામ થયો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની માનસિક નિર્બળતાઓ એટલી તો વધી ગઈ છે કે આજે સમાજનું આ માનમ પવટવા માટે કયો માર્ગ હોવો જોઈએ તે રાષ્ટ્રની મંસ્તૃતિના નિર્માયકોને માટે એક ગદન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. બ્રહ્મચર્યના ઉન્નત અને પ્રયત્ન માધ્યમ માર્ગમાં આ એક મોટું બાધક કારણ છે.

બ્રહ્મચારીઓને

કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારાઓ સાથે પ્રથમ જનનેન્દ્રિયનો કાષ્ઠ મેળવ્યા પછી તુરંત જ કામ વિચાર પર કાષ્ઠ મેળવવો જોઈએ. [કારણ કે કેવળ કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ બ્રહ્મચર્યની પૂર્ણ સાધના ન ગણાય, પણ] કામવિચાર પર જેટલી કાષ્ઠ આપનો જળ્ય તેટલેજ અંશે બ્રહ્મચર્યની મહજ્જતા બનાવી જોઈએ દ્રષ્ટિ બ્રહ્મચર્ય, સ્વાદેન્દ્રિયપર કાષ્ઠ અને વિકાસિતાનો ત્યાગ એ કામ રોકવાનાં માધનો છે. કામવિચાર રોકવા માટે તો મતત જગૃતિ હોવી ધટે હાલતાં ચાલતાં કે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેણે પોતાની શક્તિ ખીસવતા રહેવું જોઈએ. અને તે ત્રિચારોને બાધક થઈ પડે તેવાં દશ્યો સાહિત્ય કે મંગ છોડીને બ્રહ્મચર્યના સાત્ત્વિક વિચારોને પોષે તેવાં વાચન, અવલુ અને સત્સંગ કરતાં રહેવું જોઈએ.

ગૃહસ્થાશ્રમી મનુષ્ય ધીમે ધીમે આ માર્ગમાં સફળ થતો જાય એ ખાતર પ્રથમ પરસ્ત્રીત્યાગ પર શાસ્ત્રકારોએ ભાર આપ્યો છે. અને સ્વસ્ત્રીમાં પણ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રેરણા આપી છે. દ્રષ્ટિ વિકારને જીત્યા સિવાય મનુષ્ય કદાચિત કાયાથી પરસ્ત્રીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે ખરો. પરંતુ સ્વસ્ત્રી પરત્વે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ અશક્ય થઈ પડે. તે ખાતર ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ દામ્પત્ય જીવન ગાળવા છતાં ઉપરના નિયમો પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાનું નથી.

આવા મર્યાદિત ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રજ્ઞ સુંદર અને સૌમ્ય બનશે અને પ્રજ્ઞના કાલ પછી તેવો ગૃહસ્થ અવશ્ય ધ્વજચારી બની રહેશે. વાનપ્રસ્થજીવનમાં સ્ત્રી સહવર્તમાનને પણ ધ્વજચર્ય પાળવાનું રહેશે. અને ધ્વજચર્ય વિના નિવૃત્ત થયેલાની ભાવના વિકાસને પંથે વળે તે અશક્ય છે, એટલે સર્વ સ્થળે ધ્વજચર્યની મહત્તા છે એટલું જ નહિ બલ્કે ઉપયોગિતા પણ છે (ધ્વજચર્યના લાભાલાભનું વિશિષ્ટ વર્ણન અગાઉના પ્રકરણોમાં આવી ગયું છે.)

આધ્યાત્મિક ધર્મનાં ઉપર વર્ણવેલાં પાંચ અંગો (વ્રતો) ની પુષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણવત્ત અને ચાર શિક્ષાવ્રતો યોગ્યવેલાં છે. તે પૈકીનાં કેટલાકનો સાર અહિંસા અને સંયમના પ્રકરણમાં આવી ગયો છે. અને જે જે ખાસ આવશ્યક તત્વો બાકી રહ્યાં છે તે હવે વિચારીશું. ચિંતન.

વિચારશક્તિની સુંદર બાબુને ચિંતન કહેવામાં આવે છે. આ ચિંતનશક્તિની મનુષ્યને જીવનવિકાસમાં પળે પળે આવશ્યકતા છે. છતાં મનુષ્યજાતિનો મોટો વર્ગ પોતાનું માનસ હોવા છતાં આ શક્તિથી વંચિત રહે છે. આ ખામી બધાં દુઃખોનું કારણ છે. એમ કહીએ તો તે અતિશયોકિત નથી. સારાસાર વિચારના અભાવે મનુષ્ય ડગલે અને પગલે ચૂકી જાય છે; તેની વિવેક શક્તિ છુટ્ટી બની જાય છે અને આ રીતે તેની મનુષ્ય જીવનની યાત્રા નિષ્ફળ નીવડે છે. ચિંતન એટલે શું ?

ક્રાંતિ પણ ક્રિયા કરતાં પહેલાં અને પછી તત્ સંબંધી ખૂબ વિચારો આવે અને તેમાં આવેશ, રૂઢિ કે બીજા ખ્યાલો ન બળેલા હોય અને વિવેક શક્તિ દ્વારા તેનો સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષ નીકળે તેનું જ નામ ચિંતન.

આત્મ ચિંતન કરવાની મનુષ્યે હમેશાં ટેવ પાડવી જોઈએ. અને એ ચિંતનના પરિણામે જે ભાવના સ્ફુરે તેને લેખાંકિત અને હૃદયોંકિત કરવી જોઈએ. આમ કરવાથી મનુષ્યના જીવનની ધોંધલ

બહુ દળવી થઈ ગય છે અને જે નિર્ણયક પ્રવૃત્તિની પાછળ આજે તેમના સમય અને શક્તિ વેડફાઈ રહ્યાં છે તેમાંથી તે ધીમે ધીમે ખસતો ગય છે.

સહવાંચન એ ચિન્તનનું પ્રેરણાજનક કારણ છે, પણ તે વાંચન વ્યસનરૂપે ઉત્તેજના કરે તેવી રીતે ન પરિણમે તેનું લક્ષ્ય રાખવું ઘટે એકેક વરતુની પાછળ સ્થિરશુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને તેનું ફળ સ્પષ્ટતામાં ખતાવવું તે ચિન્તનશક્તિનું કાર્ય. આનો લાભ ફેટલો અને ફેવો છે તે તો સવાનુભવથી જ જાણી શકાય. જીવન માટે અન્ન, જળ અને વાયુની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલી જ આવશ્યકતા જીવન-વિકાસ માટે ચિન્તનની છે. એટલે પુરસદ નથી એમ માની તે તરફ કોઈ બેદરકાર ન રહે.

ચિંતા

હવે પછીના પુરુષાર્થને સુન્દર બનાવવા વધુ ઉત્સાહિત બનવું જોઈએ. ધ્વજનો વિયોગ, અનિષ્ટનો સંયોગ, રાગ કે તેવી પરીસ્થિતિમાં પણ નિરાશ અને નિરુત્સાહ ન થતાં આત્મશક્તિ પર વિશ્વાસ રાખી પ્રયત્નશીલ બની રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી ચિન્તાની અસર તન પર થશે નહિ અને થશે તોપણ કાયમ રહેશે નહિ.

જે મનુષ્યને માનસિક શક્તિ અને આત્મિક શક્તિ પર વિશ્વાસ છે તે મનુષ્યને વહેમ, ચિન્તા, આલસ્ય, એવા એવા શત્રુઓ પરાજય કરી શકશે નહિ. એટલે ચિંતનશક્તિથી આ શક્તિઓના વિકાસ માટે આ પ્રકારનો યત્ન કરવો એ સ્વાસ્થ્ય જીવનવાની દ્રષ્ટિએ પણ વધુ સલામતી ભર્યો માર્ગ છે.

વિકાસની સીડી

. ધર્મના એ પાંચ અંગોના પાલનથી આધ્યાત્મિક વિકાસ શી રીતે થાય છે તેવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક હોવાથી વિકાસ સંબંધી વિચારણા કરી લેવી અહીં ઉપયોગી થશે.

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કર્મથી અને વેદપરિભાષા પ્રમાણે માયાથી જે ચિંતન્ય વિકૃત થયું છે અને સુખ અને આનંદ એ એનો નિત્ય સ્વભાવ હોવા છતાં દુઃખ અને ખેદનો સહજ સહજ પ્રસંગોમાં તેને અનુભવ થાય છે તેના કારણશૂત જૈનદર્શનમાં ચાર કથાયો અને વેદ ધર્મમાં ક્રોધાદિ પારિપુઓ ગણવામાં આવે છે. એ રિપુઓ જ સુખ અને શાંતિના પ્રતિબંધક અને દુઃખ અને ખેદના જનક છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ સમજારો કે તેઓ પોતેજ આત્મવિકાસના રોધક છે વિકાસના રોધક કારણો નીકળી ગયા પછી વિકાસ થવો એ સરળ છે એટલુંજ નહિ બલકે સ્વાભાવિક છે. આથી તે રોધક કારણોને હાવવાથી વિકાસ થાય છે એમ આપણે માની શકીએ, અને તેમ માનવામાં ઘણાં સંજળ કારણો આપણી સામે અને અનુભવમાં પણ છે.

એક મનુષ્ય જોલમા પણ મહેલ જેવું સુખ અનુભવે છે, રાત્રી વર્ગમા પણ મિત્રવત મહાલે છે. સૂકા રોટલામા પણ સ્વર્ગ જુએ છે; વૈભવના ત્યાગમા પણ આનંદ લુટે છે. આનું કારણ પુકોષ ચમત્કાર નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસ એજ તેનું મુખ્ય કારણ છે.

આ આધ્યાત્મિક વિકાસ પુરિષુઓનું જોટલા પ્રમાણમા વધુ ઝોછાપણુ તેટલા પ્રમાણમા વધુ ઝોછો હોષ થકે. અને તે પુરિષુઓનું અસ્પષ્ટ હોવા અહિંસાદિ પાત્ર સાધનો દ્વારા શક્ય થઈ શકે, માટેજ તે અંગોને શાસ્ત્રકારોએ ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું. અને તે ધર્મના અંગોને ભિન્નભિન્ન લોકમાનસને જોઈ ભિન્ન ભિન્ન ઠાળના ધર્મોપદેશોએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું આ ક્રિયા માટે આપેલા ચિહ્નો એ કેવળ માત્રદાયિક ચિહ્નો છે, ધર્મના અંગ નથી. વળી બધા ધર્મ સંસ્થાપકોનું ધ્યેય તો ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આત્મવિકાસનું છે. અને અધ્યાત્મવિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એજ મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વાણ સ્થિતિ છે.

આટલું મમજી સામ્રદાયિક કદાચહોને ઊઠી ધર્મના મુખ્ય અંગ પર લક્ષ્ય રાખી આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સૌને માટે ઉપયુક્ત અને અભીષ્ટ છે.

એ માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતાં ગૃહસ્થજીવનમાં પણ નિરાસક્તિ (નિસ્વાર્થની પરાકાષ્ઠા) યોગની સાધના સહજ થતી જાય તો એ ગૃહસ્થ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમા ક્રમપૂર્વક આગળ વધતો જાય. આ આખી શ્રેણિને કર્મયોગ અથવા કર્મમાર્ગ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

વિકાસ માર્ગમાં કર્મમાર્ગ સિવાયના લક્ષ્મીમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એ નામના બીજા પણ બે માર્ગો ■ પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન જીવતું અને સાથે સાથે તે માર્ગની એકાંત અને સંપૂર્ણ સાધના થવી સહજ શક્ય નથી છતાં શ્રેયાર્થિને માટે અશક્ય શું હોય !

॥ ૐ શાન્તિઃ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમી કેવો હોય ?

- [૧] ચારિત્ર્યવાન:- ચારિત્ર એ તો તેનું લક્ષ્યચિન્હ હોય, ચારિત્રની ખાતર એ છવતાં શીખે.
- [૨] સ્વામ્યી:- ... પોતાના પગ પર બરાબર ઘસો રહી શકે તેવો સ્વા-વર્ણી હોય. બીજાને બીજાથી તે કદીયે ન થાય.
- [૩] કર્તવ્ય પરાયણ:- કર્તવ્ય એ તેનું છવન હોય, કર્તવ્ય ખાતર કૃના થવાની તેનામાં તમન્ના હોય.
- [૪] પુરુષાર્થી:- ... પુરુષાર્થ તો તેનો છવનસાથી હોય; પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા તે અનેકને સંતોષતો હોય.
- [૫] નિઃસ્વાર્થી:-... નિઃસ્વાર્થીતા એ તેના છવન પુરુષાર્થનું મુખ્ય ઈગ્ર હોય.
- [૬] ઉત્સાહી:- ... તેનો ઉત્સાહ સદાય અદમ્ય હોય. સંકટોનાં શસ્ત્રો તેને બેદી ન શકે. નિશચા જેવું તત્ત્વ તો તેના છવનમાં થે ન હોય.

એક મનુષ્ય જેલમાં પણ મહેલ જેવું સુખ અનુભવે છે; રાત્રી વર્ગમાં પણ મિત્રવત મદાલે છે. સૂકા રોટલામાં પણ સ્વર્ગ જુએ છે; વૈભવના ત્યાગમાં પણ આનંદ લુટે છે. આત્મ કારણ જીકોષ ચમત્કાર નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસ એજ તેનું મુખ્ય કારણ છે.

આ આધ્યાત્મિક વિકાસ પરિપુર્યોતુ જેટલા પ્રમાણમાં વધુ ઓછાપણું તેટલા પ્રમાણમાં વધુ ઓછો હોઈ શકે. અને તે પરિપુર્યોતું અદ્યપણું હોતું અહિંસાદિ પાત્ર માધનો દ્વારા શક્ય થઈ શકે, માટેજ તે અંગોને શાસ્ત્રકારોએ ધર્મનું સ્વરૂપ આપ્યું. અને તે ધર્મનાં અંગોને બિન્નબિન્ન લોકમાનસને જોઈ બિન્ન બિન્ન કાળના ધર્મોપદેશોએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપ્યું. આ ક્રિયા માટે આપેલાં ચિહ્નો એ કેવળ માત્રદાયિક ચિહ્નો છે, ધર્મનાં અંગ નથી. વળી બધા ધર્મ સંસ્થાપકોનું ધ્યેય તો ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે આત્મવિકાસનું છે. અને અધ્યાત્મવિકાસની અંતિમ સ્થિતિ એજ મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વાણ સ્થિતિ છે.

આટલું સમજી સાંપ્રદાયિક કદામહોને છોડી ધર્મના મુખ્ય અંગ પર લક્ષ્ય રાખી આધ્યાત્મિક વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ સૌને માટે ઉપયુક્ત અને અભીષ્ટ છે.

એ માર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતાં ગૃહસ્થજીવનમાં પણ નિરાસક્તિ (નિસ્વાર્થની પરાક્રષ્ઠા) યોગની સાધના સહજ થતી જાય તો એ ગૃહસ્થ પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ક્રમપૂર્વક આગળ વધતો જાય. આ આખી શ્રેણીને કર્મયોગ અથવા કર્મમાર્ગ તરીકે ઓળખાવી શકાય.

[સંસ્કૃત ભાષાના સામાન્ય અભ્યાસીને પણ ખાસ ઉપયોગી]

જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા

સંસ્કૃતછાયા સાથે

ઉત્તરાખ્યવન અને દશવૈકલિક સૂત્રો મંસ્કૃત છાયાયુક્ત તથા
ગુજરાતી ટિપ્પણ; તે ઉપરાંત બકતામરાદિ આઠ સ્તોત્રો.

દ. ખ. ચાર આના : પૃષ્ઠ ૪૧૮ : મૂલ્ય બે રૂપિયા

—(૦)—

એકી અવાજે વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામેલું

[ગુજરાતી ભાષામાં]

સુખનો સાક્ષાત્કાર

જેમાં આંતરિક અને બાહ્ય બન્ને સુખોની બહુ કીણવટથી
સરળ અને સુંદર ભાષામાં સમજણ આપી સાચા સુખનાં સાધનો
બતાવ્યાં છે.

દ. ખ. એક આનો : પૃષ્ઠ ૮૮ : કિંમત દોઢ આનો

[સંસ્કૃત ભાષાના સામાન્ય અભ્યાસીને પણ ખાસ ઉપયોગી]

જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા

સંસ્કૃતભાષા સાથે

ઉત્તરાખ્યયન અને દર્શનકાવિક સૂત્રો સંસ્કૃત ભાષાસુકત તથા
ગુજરાતી દ્વિપદ્ય, તે ઉપરાંત બકનામગદિ આઠ રનોત્રો

દ. ખ. થાક આના : પૃષ્ઠ ૪૧૮ : મૂલ્ય બે રૂપિયા

—(૦)—

એકી અવાજે વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામેલું

[ગુજરાતી ભાષામાં]

સુખનો સાક્ષાત્કાર

જેમાં આંતરિક અને બાહ્ય બન્ને સુખોની બહુ કીણવટથી
સરળ અને સુંદર ભાષામાં સમજાવ્યું આપી સાચા સુખનાં સાધનો
બતાવ્યા છે.

દ. ખ. એક આનો : પૃષ્ઠ ૮૮ : કિંમત દોઢ આનો

સાચા સુખના શોધકોએ આ પુસ્તક મંગાવી સાંગોપાંગ
એકે વખતે તો જરૂર વાંચી જવું જોઈએ

સસ્તું

સુંદર

સરસ

જેણે અનેક જિજ્ઞાસુને મતોધ્યા છે
અને પ્રશ્નસા પ્રાપ્ત કરી છે
તે

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

[ગુજરાતી અનુવાદન]

જેમાં મંપૂર્ણ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનું ગૂજરાતી ભાષાંતર
ઉપરાંત

ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને સરળ નોંધ તથા ટિપ્પણ

દ. ખ. ૦-૩-૩ :

પૃષ્ઠ ૪૦૦

: મૂલ્ય છ આના

જૈન ધર્મનો આદર્શ જાણવા સારુ

આજેજ મગાની લ્યો અને વાંચો.

જેની બબ્બે આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છતાં માગ તેવીને તેવીજ છે.

ધર્મતું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જણાવતું
શ્રમણ સંસ્કૃતિના આદર્શને સમજાવતું

દશવૈકલિક સૂત્ર

[ગૂજરાતી અનુવાદન]

જેમાં સંપૂર્ણ દશવૈકલિક સૂત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત
વિપયોગી, સમૃદ્ધ અને સરળ નોંધ તથા ટિપ્પણ.

દ. ખ. ૦-૨-૦

પૃષ્ઠ ૨૦૦

કિંમત ૦-૪-૦

—પાપનું પ્રાયશ્ચિત—

આધુનિક મુગ્ધોચિત પ્રતિક્રમણ
બારે પ્રતોને લગતા દોષોનું પ્રાયશ્ચિત

જેની એક બાજુ પ્રાકૃત ભાષામાં મૂળ પદો; તેની નીચે સંસ્કૃત
ભાષામુક્ત શ્લોકો, અને ણીજ બાજુ ગૂજરાતી ભાષામાં
અનુવાદિત પદો અને તેની નીચે અસરકારક
વિસ્તૃત વિવરણ

દ. ખ. પોણા આનો પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦૦ કિંમત રૂ. ૧ આનો

વિશ્વવદ્ ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય મુખ્ય

— સિદ્ધિ સમજવા માટે —

એક સુંદર અને સરળ સાધન

સાધક સહચરી

મૂળ પ્રાકૃત શ્લોકો, તેની નીચે ભાવુક્તા, પ્રમત્તા અને
માધુર્યથી શુભાયેલ ગૂર્જરી શ્લોકાનુવાદન;

અને તેની નીચે ગૂજરાતી સંક્ષિપ્ત અને સુંદર વિવેચન
મૂલ્ય ત્યાર આના : પૃષ્ઠ ૧૫૨ : ૨. ખ. બે આના

પ્રત્યેક શ્રિયાસુ સાધકને એક સરખી ઉપયોગી;

સાધક સહચરી વિકાસ જીવનમાં ખરેખર

સાચી સખી જેવું કામ કરશે.

જૈનાગમ શબ્દસંગ્રહ

[અર્ધમાગધી-ગૂજરાતી કોષ]

: સંપાદક :

ગતાવવાની પંડિત મુનિશ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામી

જેમાં અર્ધમાગધી શબ્દોના સંસ્કૃત તથા ગૂજરાતી એમ બન્ને
ભાષામાં સંપૂર્ણ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે.

છીટનું પાકું પુસ્તક.

પૃષ્ઠ ૮૫૦

મૂલ્ય ૩-૮-૦

✻ મહાવીર કાર્યાલય : સાબરમતી ✻

દૂઠ સમયમાં બહાર પડે છે

ક્રાન્તિ અને ક્રાન્તિકારનું તાત્વિક મંથન

સાહિત્યના ન્યોતિર્ધરો અને ક્રાન્તિકારોનું તુલનાત્મક આભેદન ચિત્ર

ક્રાન્તિનો યુગસૃષ્ટ

ભારતવર્ષના ત્રણે પ્રાચીન ધર્મો વેદધર્મ, જૈનધર્મ અને
બૌદ્ધધર્મના મધ્યમ યુગના ન્યોતિર્ધરો અને ક્રાન્તિ-
કારોની ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સમીક્ષા કરી

ધર્મપ્રાણ લોકાશાહની

અપ્રતિમ ક્રાન્તિ અને તેનાં કારણો દર્શાવતું આ
પુસ્તક ક્રાન્તિના આદર્શને સમજનારાઓ
માટે અનિવાર્ય ઉપયોગી છે.

શ્રીમાન્ લોકાશાહની પૂર્વ અને પશ્ચાત્કાલીન
પરિસ્થિતિનો પણ આમાં ઉલ્લેખ છે.

આચારાંગ મુદ્રા:—

સમૃદ્ધ નોંધ સાથે ગુજરાતી અનુવાદન

લેખકસંગ્રહ:—

શિત્ત શિત્ત વિષયો પરના પ્રગટ ચર્ચા લેખો.

ઉપયોગી સસ્તું સાહિત્ય

- જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા:—મૂળ દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન
સંપૂર્ણ. ૮ સ્તોત્રો સહિત: આવૃત્તિ બીજી ૦-૧૨-૦
- જૈનસિદ્ધાંત પાઠમાળા:—સંસ્કૃત જાયાયુક્ત તત્વાર્થ
સહિત પત્રાકારે ૧-૧૨-૦
- જૈન સિદ્ધાંત પ્રકરણ સંબંધ:—૩૫ થોડકા : બીજી
આવૃત્તિ ૧-૦-૦
- આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિપાળી:—સુશીલકૃત: આવૃત્તિ ત્રીજી
વર્તમાન યુગનું વાંચન: ૩૧ ફોર્મ: પાકું પૂકું ૦-૧૨-૦
- આધ્યાત્મિક ભજનપદ:—૫૬ સંખ્યા: ૮૫૫: પૂઠક સંખ્યા
૫૬૨ આવૃત્તિ ત્રીજી ૧-૮-૦
- રેસીટેશન:—ભાષણો, સંવાદો, ગાયનો ભાગ ૧-૨-૩
સાથે આવૃત્તિ બીજી ૦-૬-૦
- ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ૮૪ ઠથાઓ:— ૦-૮-૦
- સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ:—ધણા ઉપયોગી કાવ્યોનો સમ્રહ
આવૃત્તિ બીજી ૦-૨-૦
- સંસ્કૃત કાવ્યાનંદ:—ભાગ ૨-૩ આવૃત્તિ પહેલી, હજાર
શ્લોકો મૂળ તથા ભાષાન્તર ૦-૮-૦
- સામાયિક સ્વરૂપ:—સંસ્કૃત સ્તોત્રો સહિત આવૃત્તિ બીજી ૦-૩-૦

મળવાનું સ્થળ

અજરામર જૈન વિદ્યાશાળા: લિંબડી

આ શામિક શાપુ જામાનામા એક મારામા સારું માસિક છે,
અને આ બાપ વદ સારું વાંચના લાયક છે

આ પત્ર વાંચવાની અમને ઉત્કૃષ્ટ થવાની અમે તમારા યગદ
ધન્ય છે.

૨૪. ૧ ૩૫

મહિલાલ મુળજી

સુમધ

મામિકમાં ધાર્મિક, સામાજિક, વ્યવહારિક એ બધું મેળાએલું
દોષ વાંચનામાં રસ રહે તે સ્વાભાવિક છે.

૮: ૧: ૩૫

જગજીવન લેચેન્દ્ર દેસાઈ

બગસરા

સેતક તરફથી થતા પ્રચારકાર્યમાં મદદ થાય એવું આપવું માલિય
માગે છે.

“સાક્ષી”

ઉદ્દગારો

આ માસીકના લેખો જોમ જ્ઞાનચર્ય, ઝંપમ અને ત્યાગના ગ્રેમક છે; તેમ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આધ્યાત્મિક વિચારોનો સમન્વય કરનારા છે. દિનકરના તંત્રીને દેશે સાચી સેવાની ધમક વારી છે. માંપ્રદાયિક બાવાનાથી નિરાળું રહીને આ માસિક માત્રું સ્થાન મેળવશે એવું બાવી કહી શકાય છે.

૩: ૬: ૩૫

૫૫/૫૨૬

કરંચી

I shall be highly obliged to you if you enlist my name as a regular subscriber to 'Dinker' a mental and economic salvation.

30 th, June 35

H. M. Shah.

દિ ન ક ર જોડે?

શારીરિક, આર્થિક અને માનસિક દર્દોથી મુક્ત કરનાર અદ્ભુત રસાયણ, દુ.ખિતોનું આશ્વાસન અને સંકટોથી સપડાયેલાનું સાથી.

તે

દિ ન ક ર

૪૯૬૬૫ ચાર પેણ સાધકનાં ચોવીસ પાનાંથી બરપૂર, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક એમ વિવિધ પ્રકારના શિષ્ટ વાંચનથી સંતોષિત અને આકર્ષક પૂર્ણ તથા સુંદર કાગળો સાથે દરમાસની પૂણિમાએ પ્રગટ થાય છે.

નિયમો

(૧) જનતામાં મદવાસન અને પવિત્ર વિચારોનો પ્રચાર કરવાનોજ દિનકરનો હેતુ હોવાથી જાહેર ખર્ચ લેવામાં આવતી નથી.

(૨) કોઈને પણ વી. પી. કરવામાં આવતું નથી. અદકેલો ગોતાની ધમ્મી અને અનુકૂળતા પ્રમાણે યથાશક્તિ મદદાપ કે લવાજમ મોકલી આપે.